

मनुस्मृति

मराठी अनुवाद : श्री. अशोक कोठारे

मनुस्मृती

मराठी अनुवाद : श्री. अशोक कोठारे

ई साहित्य प्रतिष्ठान

मनुस्मृती

मराठी अनुवाद : अशोक कोठारे

ashokkothare@gmail.com

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क अनुवादकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी अनुवादकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई होऊ शकते.

ई साहित्य प्रतिष्ठान

G1102, Eternity, Eleventh floor

Eastern Express Highway. Thane, 400604

www. esahity. com

esahity@gmail. com

©esahity Pratishtan®2016

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

प्रकाशन : २० जानेवारी २०१६

प्रकाशकाचे दोन शब्द

२०१६ हे वर्ष ई साहित्यासाठी फ़ारच उत्साहाने सुरु होत आहे. या वर्षाची सुरुवातच मुळी लिओ टॉलस्टॉय, पॉल ब्रन्टन, आणि मनुस्मृतीने होत आहे. धर्माकडे पहाण्याचे तीन विविध दृष्टीकोन यांत आहेत. २०१५ मध्ये ई साहित्य मधून संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत नामदेव, संत बहिणावाई, संत कान्होपात्रा, संत चोखामेळा, गीतारहस्य, भगवद्गीता, अशा अनेक मौल्यवान ग्रंथांची ई निर्मिती करण्याचा योग आला. २०१६ ची सुरुवात बायबल, मनुस्मृती पासून झाली आणि त्यात कुराण, बौद्धमत, जैनधर्म, ज्यू, पारशी, वेद, उपनिषदे अशा विविध धर्मशास्त्रांची भर पडावी असा योग दिसतो आहे. योग दिसतो असे यासाठी म्हणतो की ही पुस्तके गेल्यावर्षीही आम्ही कुठे मुद्दाम शोधायला गेलो नव्हतो. श्री विजय पांढरे, डॉ. श्री अशोक धांडे, श्री अविनाश नगरकर, श्री अरुण फ़डके, श्री रत्नाकर महाजन, श्री फ़्रान्सिस आल्मेडा, श्री मधुकर सोनावणे, श्री अशोक कोठारे, श्री अरुण काकतकर या व इतर अनेक विद्वानांनी हे साहित्य मोठ्या विश्वासाने आमच्या हाती सोपवलं. आणि आम्ही फ़क्त पोस्टमनगिरी केली. आमच्या सुदैवाने प्रचंड मोठ्या वाचकवर्गाने या साहित्याचा आस्वाद घेतला. या महानुभावांच्या श्रमाचे काही प्रमाणात चीज झाले.

ई साहित्य प्रतिष्ठान निर्माण झाले नवीन साहित्यिकांसाठी एक व्यासपीठ म्हणून. ते तसेच आहे. आणि तसेच राहिल. साधारण ८० टक्के पुस्तकं ही नवसाहित्यिकांचीच असतील. पण सुमारे वीस टक्के पुस्तकं नावाजलेली, वाचकप्रियही असावीत. म्हणजे वाचकांचा ओघ वाढता आणि वाहता रहातो.

मराठीतल्या महान प्रकाशकांच्या तुलनेत ई साहित्य अगदीच नगण्य आहे. आणि त्यांच्याशी तुलना वा स्पर्धा करण्याचा मानसही नाही. परंतू दर्जाच्या बाबतीत मात्र आम्ही तोडीस तोड राहू. हे वर्ष अत्यंत दर्जेदार कथा, कादंबऱ्या आणि काव्य-विनोद-शास्त्र पुस्तकांचे असेल याची आम्ही ग्वाही देतो.

आपण या साहित्य यज्ञात यथाशक्ती इंधन पुरवावे ही विनंती. आपल्या ओळखीच्या दहा किंवा अधिक मराठी साक्षरांचे ई मेल पत्ते आमच्याकडे पाठवा. आम्ही तुम्हाला आमचे VIP सभासद करू. याशिवाय या कामात इतर अनेक तरांनी आपण सहभागी होऊ शकता. वेबसाईटला भेट तर देतच रहा. खंबीरपणे पाठीशी उभे रहा. मग बघाच काय काय चमत्कार घडतील ते.

आपले विश्वासू

टीम ई साहित्य

मनुस्मृतीबद्दल अनुवादकाचे दोन शब्द

हिंदू मान्यतेत ज्या रचना सर्वमान्य आहेत त्यात मनुस्मृती एक महत्वाची रचना समजली जाते. हिंदूंच्या अनेक परंपरा, चालीरिती व वहिवाटी ह्यांचे मुळ ह्या मनुस्मृतीत आहे. अशा ह्या रचने बाबत अनेक समज व गैरसमज असल्याचे आज आपण पहातो. त्यांची सर्व माहिती करून घेण्याची तीव्र इच्छा प्रत्येक सुजाण हिंदूस असते. ते शक्य व्हावे म्हणून मी मनुस्मृतीचे मराठीमध्ये भाषांतर करण्याचे ठरविले. असे भाषांतर करावयाचे किं, सामान्य बुद्धि असलेला मराठी माणूससुद्धा ते सहजणे समजला पाहिजे. मला आनंद वाटतो कीं असे साधेसोपे भाषांतर आज सर्व मराठी वाचकांसाठी देत आहे. हे काम करतांना त्यातून पैसे न करण्याचा माझा मानस होता तोसुद्धा साध्य झाला ह्याचे समाधान मिळत आहे. कारण हे भाषांतर मी सार्वजनिक क्षेत्रात म्हणजे पब्लिक डोमेन मध्ये ठेवले आहे. ह्या मागील उद्देश असा आहे किं, कोणीही हे भाषांतर कोणालाही विनामुल्य भेट देऊ शकतो. ई-साहित्य प्रकाशन त्यात मला मदत करणार आहे हे सांगतांना मला विशेष आनंद होत आहे.

मनुस्मृती बाबत जे समज व गैरसमज पसरले आहेत त्याची थोडी चर्चा करणे ह्या ठिकाणी मी आवश्यक आहे असे समजतो. तेव्हां ते पाहूया. हिंदू मान्यतेनुसार समाजातील माणसांचे चार वर्ग अथवा वर्ण असावेत असें मानले जाते, ते असें, ब्राह्मण वर्ण, क्षत्रिय वर्ण, वैश्य वर्ण व शेवटचा शूद्र वर्ण आहेत. विशेष म्हणजे हे सर्व वर्ण पुरुषांच्या कामावरून ठरवले गेले आहेत. ब्राह्मणांने ज्ञान साधना करावी व अध्यात्मात प्रगति करावी असे अपेक्षिले जाते. क्षत्रियांनी समाजाचे संरक्षण, राजकारण व तत्सम कामे करावीत अशी अपेक्षा ठेवलेली आहे. वैश्यांने व्यापार, उद्योग व शेती सांभाळावी अशी अपेक्षा धरलेली आहे. शेवटी शूद्र वर्णांच्या माणसांने ह्या तीन वर्णांच्या मंडळींना त्यांच्या कामात सहाय्य करावे अशी अपेक्षा असते. पहिल्या तीन वर्णांच्या मंडळींस द्विज

म्हणजे दोनदा जन्मलेले असे समजले आहे. दोनदा अशासाठी किं, पहिला जन्म आईच्या पोटचा व दुसरा जन्म उपनयन विधी होऊन तो गुरुगृही जातो तो. शूद्र माणसाला गुरुगृही शिकण्यासाठी जावयाचे नसल्याने तो द्विज होत नाही. मनुस्मृती ज्या काळांत अस्तित्वात आली त्याकाळी ही व्यवस्था माणसाच्या जन्मानुसार असें निश्चित झाले होते. त्या आधीच्या काळांत म्हणजे भगवद्गीतेच्या काळांत ही व्यवस्था माणसाच्या गुणकर्मानुसार असें धरले जात होते. आपल्या जन्मपत्रिकेतसुद्धा त्या इसमाचा वर्ण त्याच्या पूर्वकर्माच्या तक्त्यात (अबकहडा चक्र) दिलेला असतो. त्या काळांत एकाच कुटूंबात एक व्यक्ती ब्राह्मण असे तर दुसरी क्षत्रिय अथवा वैश्य किंवा शूद्रसुद्धा असें. त्याकाळाला वैदिक काळ असें समजले जाई. मनुस्मृतीच्या काळाला ब्राह्मण काळ असें समजले जाते. असा बदल कां व कसा झाला ह्यांवर चर्चा व संशोधन अजून पूर्ण झालेली नाही, असो.

अशा कारणामुळे मनुस्मृतीत मान्य असलेल्या रिवाजानुसार एका कुटूंबातील सर्व व्यक्ति एकाच वर्णाच्या आहेत असे धरून सर्व मार्गदर्शन केलेले आहे. त्यानुसार शूद्राला कोणताही विशेष अधिकार दिलेला नाही, त्यांने द्विजांची सेवा करणे एवढेंच काम करावे असें दिले आहे. त्यांत बर्याच ठिकाणी गुन्ह्याच्या शिक्षांत व अशा विविध प्रसंगी शूद्रांवर अन्यायकारक वागणूक सांगितलेली आहे. हा मोठा दोष मनुस्मृतीत असल्याचा सार्थ दावा केला जातो व त्यां सर्व गोष्टी व्यवस्थितपणे समजण्यासाठी मनुस्मृती प्रत्यक्ष वाचणे आवश्यक आहे असें मी समजतो. दुसरा विशेष आक्षापाह दोष असा कीं, स्त्री, जो समाजाचा अर्धा हिस्सा आहे त्या वर्गाला शूद्र ठरविले आहे. अर्थात् शूद्र ठरविल्यामुळे तिला कोणतेही अधिकार दिलेले नाहीत. तिने शूद्रांप्रमाणे कुटूंबातील पुरुषांवर विसंबून रहावे असे दिले आहे व हे हल्लीच्या जमान्यात मान्य होणे केवळ अशक्य आहे हे वेगळे सांगण्याची मला आवश्यकता वाटत नाही. ह्या दोन दोषांत बर्याच गोष्टी येतात व त्या आपल्याला मनुस्मृती वाचतांना समजतील म्हणून त्यावर येथे मी जास्त लिहित नाही.

मनुस्मृतीतील मार्गदर्शनाला पवित्र नियम असें सांगितले आहे. हे नियम कालमानानुरूप बदलण्याची मुभा त्यात दिली आहे हे एक चांगले आहे. बाराव्या म्हणजे शेवटच्या भागात १०८ ते ११५ कवनांत कशारितीने हे बदल अमलात आणावयाचे त्याचे विवरण आहे त्याप्रमाणे आपण बदल करू शकतो. अशी सोय जरी असली तरी आजपर्यंत एकाही धर्मपीठांने त्यानुसार वेळोवेळी बदल करून समाजाला मार्गदर्शन केले असते तर बरे झाले असते परंतु, तसें झाले नाही. मला विश्वास वाटतो कीं, मनुस्मृती सार्वजनिक रीत्या सर्वाना वाचावयांस उपलब्ध झाल्यावर ते बदल केले जातील व अधिक न्यायकारक अशी व्यवस्था कार्यरत होईल.

मनुस्मृतीची ही तृती भरून काढण्यासाठी आपल्या राजघटनेत हिंदू कोड समाविष्ट केले. परंतु, ही तरतूद एका निधर्मी राजघटनेत असल्यामुळे ते कितपत कायदेशीर आहे हा एक वादाचा मुद्दा उपस्थित होतो. निधर्मी राजघटनेला एकाद्या धर्माबाबत कसे काय कोड जाहिर करता येईल? हा प्रश्न आहे. निधर्मी राजसत्तेला असे करण्याचा अधिकार असूंच शकत नाही. म्हणून हे हिंदू कोड मुलतः कायद्या विरुद्ध ठरते. एक गोष्ट बरी आहे किं अजून कोणीही त्यावर आक्षेप घेतलेला नाही. माझ्यामते, आता सर्वाना मनुस्मृती उपलब्ध होत असल्याने ह्या सर्व तृती काढून टाकता येतील अशी आशा धरतो.

माझ्यामते, स्त्रीयांवरील अन्याय दूर करण्यासाठी पांचवा वर्ण, मातृ वर्ण निर्माण करावा लागेल व हिंदू समाजातील सर्व स्त्रिया मातृवर्णाच्या असे समजले जाईल. असें झाले कीं, स्त्री कोणाचीही पत्नी असली तरी ती त्याच्या वर्णाची न समजतां ती मातृवर्णाचीच समजून त्याप्रमाणे तिचे हक्क व कार्ये निश्चित ठरतील. ह्यावर बरेच काम करावे लागेल.

मनुस्मृतीत एकंदर बारा भाग आहेत. त्यांत घेतलेले विषय येथे दिले आहेत ते असें –

- १) पहिल्या भागात विश्वाची निर्मिती, द्विजांची कर्तव्ये ह्याबद्दल मार्गदर्शन आहे.
 - २) नंतरच्या पांच भागांत दैनंदिन कामे, विधी, विवाह इत्यादि, कुटुंब जीवन, गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये, वानप्रस्थाश्रमातील जीवन ह्याबद्दल मार्गदर्शन आहे.
 - ३) सातवा व आठवा भाग, सैनिकांची कर्तव्ये व राजाची कर्तव्ये ह्याबद्दल मार्गदर्शन आहे.
 - ४) नववा भाग कायदाकानु व विविध शिक्षा ह्याबद्दल मार्गदर्शन आहे.
 - ५) दहाव्या भागात जाती व्यवस्था व समाज व्यवस्था, राज्य व्यवस्था ह्याबद्दल मार्गदर्शन आहे.
 - ६) अकरावा व बारावा भागांत समाज व व्यक्ति जीवन, त्यांची नैतिक मुल्ये, तत्त्वज्ञान, अध्यात्म ह्याबद्दल मार्गदर्शन आहे. त्यात सत्य, पाप, पुण्य, संन्यास, तपस्या, तत्त्वशिलता, पश्चात्ताप ह्याबद्दल मार्गदर्शन आहे.
 - ७) बाराव्या भागात त्याशिवाय, पवित्र नियम काळानुसार बदण्याची पद्धत दिली आहे. त्याचा अर्थ मनुस्मृती जडवादी नसून उत्क्रांतवादी आहे हे स्पष्ट होते. त्यात नवीन नियम कोणी व कसे करावेत, कोणी करू नये ह्याबद्दल मार्गदर्शन आहे.
-

थोडे हिंदू मान्यते बदल लिहीतो -

हिंदू मान्यता उत्क्रांत होतात म्हणजे कालाच्या अनुसराने बदलतात. तसें इतर धर्मांत जसें इस्लाम, होत नाही. म्हणून शंभर वर्षापूर्वीच्या हिंदू परंपरा आज बदललेल्या दिसतात तसें त्या इतर धर्मांत होत नाही. हिंदू मान्यता एकाद्या वृक्षाप्रमाणे असतात. म्हणजे, वृक्ष कितीही जुना झाला तरी त्याची पालवी नवीन असते. त्याउलट जडवादी धर्मांचे असते. ते एकाद्या पुतळ्यासारखे असतात. त्यांचे सर्व भाग त्या पुतळ्या इतकेंच जुने असतात. वृक्षाची एकादी फांदी तुटली किं, पुन्हा नवीन फांदी येते तसें पुतळ्याचे होत नाही. अशा कारणाने हिंदू मान्यता सदैव नवीन वेगाने वाढत असल्याचे आढळते. आणखीन काही भेद आढळतात, ते असें, त्या धर्मांत एकच देव, एकच पुजा पद्धती, एकच रितीरीवाज असतात, त्या उलट हिंदू मध्ये अनेक देव, अनेक पुजा पद्धती, अनेक रितीरीवाज आहेत. अशा कारणामुळे, रुढार्थाने हिंदू धर्म ठरू शकत नाही, म्हणून मी हिंदू मान्यता अशी संज्ञा त्याला वापरतो. आता आपण मनुस्मृतीतील बाराव्या भागातील तरतुदीनुसार अधिकृतपणे सर्व बदल करण्यास सुरुवात करावी.

इस्लामच्या शिरीयाचे नियम मनुस्मृतीतून घेतले आहेत असे म्हणण्याचे कारण, त्या दोघांत कमालीचे साम्य आहे, अरब लोक हिंदूस्थानाशी व्यापारांने जोडले होते त्यामुळे उमायाद राजवटीच्या काळात हे घडले असावे असे दिसते. हा एक वेगळा संशोधनाचा विषय आहे म्हणून तुर्तास एवढेच लिहीतो.

उपलब्ध माहितीनुसार मनुस्मृती इसवी सन पूर्व १५०० वर्षे लिहीली गेली असे मानले जाते.

भाषांतरकाराचा परिचय

मी अशोक कोठारे, माझ्या वयाची पंचाहत्तरी होत आहे. गेली चाळीस वर्षे मी हिंदू प्रणालीतील विविध विचार प्रवाहांचा अभ्यास करीत आहे. अध्यात्म साधक म्हणून मी अनेक हिंदू तत्त्वज्ञान शाखांचा अभ्यास करीत आहे. सामान्य माणसाला सहजपणे समजेल अशा भाषेत ते विचार मांडण्याच्या उद्देशाने मी भगवद्गीता, मनुस्मृती, दासबोध, ऋग्वेद अशा ग्रंथ रचनांची भाषांतरे केली व उत्सुक जिज्ञासूंना ती विनामुल्य दिलेली आहेत. अध्यात्म साधना सामान्य माणसास सहजपणे करता यावी म्हणून मी दासबोधाचे रसग्रहण करून लक्षणचिकीत्सा व षड्रिपू विमोचन साधना ह्या रचना केल्या व त्यासुद्धा साधकांना दिल्या व मीसुद्धा त्यांच्या मदतीने माझी अध्यात्म साधना यशस्वी केली आहे. अध्यात्म हा विषय सोपा केला तर कोणताही इसम सहजपणे त्यात प्रगती करू शकतो हे मी अनुभवले आहे. सर्व मराठी माणसांनी त्यात रस घ्यावा व स्वतःची प्रगती करावी म्हणून मी नेहमी प्रयत्नशिल असतो.

मला आशा आहे किं, हा मनुस्मृतीचा मराठी अनुवाद विविध विचारांच्या, धर्मांच्या व पंथांच्या वाचकांना हिंदू प्रणालीचा अधिक चांगला परिचय करून देण्यात मदत करील.

माझा इमेल ashokkothare@gmail.com

अशोक कोठारे

श्री अशोक कोठारे यांचे BLOGs

Ideas and tips on any subject, <http://kotharay.blogspot.in/>
for intelligent chatting

Freedom of Expression,
<http://blogs.siliconindia.com/kothare/> for intelligent chatting

I reckon, <http://kotharesviews.blogspot.in/> for
philosophical discussions

Freedom of Expression, <http://Kothare-thinks.blogspot.in/> ,
<http://blogs.siliconindia.com/kothare/> for intelligent
chatting

मराठी ब्लॉग, <http://kothare-marathi.blogspot.com/> "मला असे
वाटते", ह्यात मनुस्मृतीचे भाषांतर क्रमशः देत आहे.

मला आशा आहे किं, हा मनुस्मृतीचा मराठी अनुवाद वाचकांना हिंदू
प्रणालीचा अधिक चांगला परिचय करून देण्यात मदत करील.

माझा ईमेल ashokkothare@gmail.com

मनुस्मृती - पहिला भाग {१-११९}

महान ऋषी मंडळी, जे समाधीस्त अवस्थेत बसलेले आहेत अशा मनुला भेटतात व बोलतात - १

अहो दैविक सामर्थ्य असलेल्या महोदय, चारही वर्णांच्या लोकांचे पवित्र नियम व उपनियम आम्हाला समजावून सांगावेत अशी विनंति केली. २

ह्याचे कारण, ह्या नियमांची परिपूर्ण माहिती फक्त आपल्यालाच आहे म्हणून ही विनंति त्या सर्वांनी केली. ३

अमर्यादीत सामर्थ्य असलेले मनु ही विनंति ऐकून त्या ऋषींचा सन्मान करून म्हणाले, ऐका पूज्य ऋषीनो, ४

हे विश्व एका निद्रिस्त, अंधक्कारमय, अव्यक्त, आणि समजण्यास अवघड अशा अवस्थेत असून त्याला समजण्याचा प्रयत्न करणे ऋषींचे काम आहे. ५

त्यानंतर तेजस्वी, स्वयंभू, सर्व व्यापक व अमर अशा मनुने त्याच्या महान सामर्थ्याने सर्व अंधार नाहीसा केला. ६

मनश्चक्षूनेच फक्त समजू शकेल असे सुक्ष्म, अनाकलनिय, अनंत व ज्या मध्ये सर्व जीव सामावलेले आहेत असे मनु पुढे सरसावले, ७

स्वतःच्या केवळ विचारांनी सर्व काही उत्पन्न करू शकेल असे मनु, त्यानी प्रथम पाणी निर्माण केले, त्यात त्याचे बीज पेरले. ८

त्या बिजाचे सोन्याच्या अंड्यात रुपांतर झाले, ते अंडे सूर्या सारखे तेजस्वी झाले, त्यात मनुने ब्रह्म म्हणून जन्म घेतला. तो पुढे इतर जीवांचा कारक झाला. ९

पवित्र पाण्याला नरः असे म्हणतात, त्या पाण्यातून नराची निर्मिती झाली, म्हणून त्याला नारायण म्हणतात. नर हे विष्णूचे नांव झाले. १०

त्या अनाकलनिय, अनंत, सत्य व असत्य अशा नरातून पुरुषाची निर्मिती झाली त्याला बरेच ब्राह्मण ब्रह्म असे समजतात. ११

त्या सोन्याच्या अंड्यात तो बराच काळ राहिला व त्या अंड्याचे त्याने स्व सामर्थ्याने दोन तुकडे केले. १२

त्या दोन तुकड्यांतून त्याने स्वर्ग व पृथ्वी उत्पन्न केली. त्याच्या मधील क्षितीजाचे आठ समांतर बिंदू (दिशा) निश्चित केले, तेथे अथांग पाण्याचे स्थान तयार झाले. १३

त्या नरातून (परमात्मा) केवळ विचारांच्या मदतीने त्याने आत्मा, मन व अहंकार उत्पन्न केले, त्याचे विविध आविष्कार तयार झाले. १४

आत्मा ज्यात सत्व, रज व तमस् असे तीन गुण व पांच इंद्रिये जी सभोवारच्या संवेदना समजू शकतात. १५

अपरंपार उर्जा असलेल्या सहा सुक्ष्म कणांच्या मदतीने त्याने इतर सर्व निसर्ग उत्पन्न केला. १६

ते सहा सुक्ष्म कण विश्वनिर्मात्याच्या रचनेत असतात व तेच इतर प्राण्यांच्या रचनेत असतात म्हणून त्या देहाला शरीर असे म्हणतात. १७

ते सर्व सहा त्यांच्या गुणांने परिपूर्ण असे व त्यांच्या विचार करण्याच्या क्षमतेमुळे विश्वनिर्मात्याचे अविनाशी असे स्वरूप प्राप्त करतात. १८

अशा अविनाशी अस्तित्वातून विनाशी व अविनाशी असे सात पुरुष उत्पन्न होतात. १९

त्या शक्तिमान सहा कणांतून विविध रचनेचे पदार्थ बनतात. त्यांना अनेकविध गुण असतात. त्यांतून विश्वाची निर्मिती झाली. २० टीपः ते सहा कण, आधुनिक विज्ञाना प्रमाणे पहाता, इलेक्ट्रॉन, पॉझिट्रॉन, न्युट्रॉन, प्रोटॉन, इत्यादि असावेत असे वाटते. काहींच्या मते हे वर्णन पंच महाभूतांच्या बाबतचे आहे.

वेदा प्रमाणे त्यांची अनेक नावे दिली गेली, त्यांचे कार्य व मर्यादा सुद्धा निश्चित केल्या गेल्या. २१

विश्वनिर्मात्याने त्याच बरोबर अनेक दैवते उत्पन्न केली त्यांची कार्ये नेमून दिली व त्यांचे जिवंत सुक्ष्म अस्तित्व व खाद्य (प्रसाद) सुद्धा निश्चित केले. २२

त्यातील अग्नि, वायू व सूर्य ह्यांच्यातून ऋक्, यजू व साम हे तीन वेद उत्पन्न झाले. म्हणजे त्यांचे आवाहन व प्रार्थना कशा करावयाच्या ह्याची रीत समजावी. २३

काळ व त्याचे भाग, चद्राच्या कला, ग्रह व त्यांचे फिरणे, नद्या वाहणे, पर्वत, सपाट व उबडखाबड जमिनी तयार झाल्या. २४

शिस्त, वाचा, आनंद, इच्छा, क्रोध वगैरे सर्व प्रवृत्ति त्याने उत्पन्न केल्या. २५

तसेंच, योग्य व अयोग्य क्रिया ठरवून त्यांचे परिणाम सुद्धा निश्चित केले. अशारितीने हे जग तयार झाले. २६-२७
विश्वनिर्मात्याने जसे कामाचे क्रम आखून दिले त्यानुसारच सर्व जगाचे व्यवहार सुरू झाले व चालू राहिले. २८
चांगुलपणा, वाईटपणा, त्रासदायकपणा, सज्जनपणा, पूण्यवत, पापमय असे जे काही गुण, अवगुण त्या त्या मध्ये विश्वनिर्मात्याने घातले तसे ते बनले. २९

निसर्गाच्या व्यवहाराचे सर्व क्रम आपोआप आखून दिले गेले. ३०

परंतु, जगाच्या भल्यासाठी, मनुष्य मात्र असा बनवला किं, त्यातील हे सर्व गुण व अवगुण तो बदलू शकत होता. त्यात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र त्याच्या शरीरातून क्रमशा: तोंड, हात, मांडी व पाय ह्यांमधून त्याने उत्पन्न केले. ३१
अखेरीस त्याने स्वताच्या देहाचे दोन भाग नर व नारी (मादी) असे केले. त्यातील स्त्रीतून विराग उत्पन्न केला. ३२
विरागने तीव्र तपस्येच्या मदतीने हे जग उत्पन्न केले. हे तुम्ही सर्व ब्राम्हण समजून घेतील ते चांगले. ३३

त्या नंतर मी अति अवघड तपस्या करून दहा ऋषी उत्पन्न केले जे ह्या जगाचा कारभार पहाण्यासाठी मी नेमले. ३४

त्यांची नांवे मरीकी, अत्री, अंगीरस, पुलस्त्य, पुलह, क्रातू, प्रकेतस, वशिष्ठ, भृगू आणि नारद. ३५

ह्या दहा ऋषींनी नंतर सात मनु, तेजस्वी व सामर्थ्यवान दैवते आणि ऋषी उत्पन्न केले त्यांचे सामर्थ्य अमर्याद होते. ३६
त्या बरोबर यक्ष, राक्षस, पिशाच्च, गंधर्व, अप्सरा, असुर, नागदैवते, सुपर्ण आणि असंख्य पितर (आदिदैवते) त्यानंतर उत्पन्न झाली. ३७

त्यांच्या सामर्थ्यातून नंतर विजांचा चमचमाट, ढगांचा गडगडाट, अस्पष्ट व स्पष्ट दिसणारी इंद्रधनुष्ये, अशनि, अद्भूत आवाज, धुम्रकेतु, अनेक प्रकारचे दैवी प्रकाश अशा विविध गोष्टी तयार होऊ लागल्या. ३८

घोड्याचे तोंड असलेले किन्नर, विविध प्रकारची माकडे, मासे, शाकाहारी व मांसाहारी पक्षी, पशु, विविध जातीची माणसे, त्यानंतर उत्पन्न झाली. ३९

लहान मोठे किडे, किटक, डांस, असे अनेकविध सुक्ष्म प्राणी तयार झाले. अशारितीने सर्व सजीव सृष्टी उत्पन्न झाली. ४०

विरागने उत्पन्न केलेल्या ऋषी, मनु, तपस्वी ह्यांच्या मदतीने तयार झालेल्या सृष्टीचा कारभार माझ्या मर्जी नुसार सुरू झाला. ४१

सृष्टीत तयार होणाऱ्या विविध प्राण्यांच्या निर्मितीची तऱ्हा निश्चित मी केली ती अशी, ४२

प्रथम शाकाहारी व मांसाहारी प्राणी तयार झाले, त्यानंतर राक्षस, पिशाच्च व माणसे गर्भातून उत्पन्न केली. ४३

अंड्यातून पक्षी, सरपटणारे प्राणी, मांसे, कासव, वगैरे जमिनीवर व पाण्यात वावरणारे प्राणी उत्पन्न केली. ४४

उष्ण व दमट परिस्थितीतून तयार होणारे बारीक किटक तयार झाले. ४५

सर्व बिजातून वाढणारी वनस्पती तयार झाली. ४६

ज्या वनस्पती फुलाशिवाय फळे देतात त्यांना वनस्पती असे म्हणतात. परंतु फुलासह फळे देतात त्यांना वृक्ष असे म्हणतात.

अनेक फांद्या व मुळ असलेले गवतं, वेल बी व छाटण्या मधून उत्पन्न होतात. ४८

अशा सर्व एका जागी रहाणाऱ्या झाडांवर अंधाराचा परिणाम होत असतो. त्यांच्यात जीवंतपणा व आनंद, दुःख, कळा अशा भावना सुप्तपणे असतात. ४९

जन्म मरण ह्याच्या परीचक्राच्या सुरुवातीला जन्म ब्राह्मणाचा असतो व अखेरीस झाडे असतात. ५०

अशारितीने सृष्टी उत्पन्न केल्या नंतर तो विश्वकर्मा स्वतःमध्ये विरून जातो. एका युगातून दुसरे युग त्यामुळे तयार होत असते. ५१

जेव्हा परमेश्वर जागा होतो तेव्हा जग जागृत होते व जेव्हा तो निद्रिस्त होतो तेव्हा जग झोपते. ५२

जेव्हा तो शांत झोपेत असतो तेव्हा सर्व सृष्टीतील जीव आपली कामे थांबवतात व मन स्थब्ध होते. ५३

जेव्हा सृष्टी परमेश्वरात विलीन होते तेव्हा तो परमेश्वर जो सर्व सृष्टीचा आत्मा आहे तो समाधीत शांतपणे जातो. ५४

जेव्हा तो आत्मा अज्ञानरूपी अंधारात शिरतो तेव्हा तो इंद्रियात रमतो. स्वताची कार्ये विसरतो. पुन्हा इंद्रिये सोडून जातो.

असे होत रहाते. ५५

तो सुक्ष्म रूपाने झाडांच्या बियांत शिरतो व पुन्हा नवीन वनस्पतीत रहातो. ५६

अशारितीने, तो नश्वर आलटून पालटून जागृती व निद्रा ह्यात जाऊन सतत सर्व अचल व चल जीवांना उत्पन्न करतो व मारतो. ५७

त्याने पवित्र नियम सर्वांसाठी तयार केले जेणे करणे सर्व सृष्टीचे व्यवहार सुरळीत चालावेत असा उद्देश होता. प्रथम ते नियम त्याने मला म्हणजे भृगुला शिकविले, त्यानंतर ते नियम मी मरीकीला आणि इतर ऋषींना शिकवले. ५८

मी भृगु, आता हे पवित्र नियम मानवाला व सर्व ऋषींना पूर्णतया सांगणार आहे. ऋषीमुनींनी ते माझ्याकडून संपूर्ण शिकून घ्यावेत. ५९

मनुच्या विनंतीनुसार भृगू प्रसन्न होऊन ते पवित्र नियम ऋषीमुनींना शिकवण्यास तयार झाला. ६०

सहा अति श्रेष्ठ बुद्धिचे मनु जे स्वयंभू परमेश्वराच्या विचारातून उत्पन्न झाले होते ते ज्यांनी सर्व जीव सृष्टी उत्पन्न केली ज्यांची नावे, ६१

स्वरोकीष, औत्तमी, तमसा, रैवत, कक्षुष, असून ते अति तेजस्वी होते, जे विस्वताचे पुत्र होते. ६२

ते सात मनु (मनु व विवस्वत धरून) ज्यांनी त्यांच्या सामर्थ्याने सर्व सजीव निर्जिव सृष्टी उत्पन्न केली व जे त्यांना आखून दिलेल्या कालखंडात कार्यरत रहातील ते, ६३

अठरा निमीष (पापणी हलण्याचा काळ) तीस कशस्थ, एक काल, तीस काल, असा एक मुहूर्त आणि अशा अनेक मुहूर्तांचा दिवस व रात्र होते. ६४

सूर्य दिवसाचे दोन भाग करतो, रात्र व दिवस असे ते आहेत, रात्र निर्मिती ६५

जगाचा एक महिना आदिदेविकांचा एक दिवस असतो. पहिले पंधरा दिवस कृष्ण पक्षाचे रात्र समजले जातात व दुसरे पंधरा दिवस शुक्ल पक्षाचे म्हणून दिवस समजले जातात. ६६

जगाचे एक वर्ष देवांचा एक दिवस असतो. त्यातील ज्या अर्ध्या काळात सूर्य उत्तरेकडे सरकत असतो तो दिवस समजला जातो व दुसरा अर्धा काळ (सहा महिने) जेव्हा सूर्य दक्षिणेकडे सरकत असतो तो रात्र समजला जातो. ६७

ब्रह्माच्या रात्र व दिवसाची व अनेक युगांची माहिती व त्यांचे क्रम आता थोडक्यात पहा, ६८

कृत युग देवांच्या चार हजार वर्षांचे असते. त्याच्या आधीची संध्या अनेक वर्षांची व नंतरची अनेक वर्षांची असते. ६९

त्या नंतरची युगे त्यांच्या संध्याकाळात मिसळून गेलेली असतात. म्हणजे, ही युगे एकमेकात मिसळून येत असतात. ७०

अशी बारा हजार वर्षे माणसाच्या जगाची असतात ते देवांचे एक युग समजले जाते. अशी देवांची एक हजार युगे

ब्रह्माचा एक दिवस असतो. तितकीच वर्षे ब्रह्माची रात्र असते. ७१-७२

ह्यावरून असे दिसून येते की, ब्रह्माचा पवित्र दिवस देवांच्या हजारो वर्षांनंतर संपतो. असे ब्रह्माचे दिवस व रात्र असतात. ७३

ब्रह्माची रात्र संपल्यावर तो जागा होतो. जागा झाल्यावर नवीन खरी व खोटी सृष्टी विचारातून उत्पन्न करतो व आधीची सृष्टी नष्ट होते. ७४

नवीन सृष्टीचे नियम वेगळे असू शकतात. कारण हे सर्व नियम ब्रह्माच्या विचारानुसार असतात.

नवीन सृष्टी उत्पन्न होतांना ध्वनी प्रथम उत्पन्न होतो. ७५

त्यानंतर वारा सुरू होतो जो सर्व प्रकारचे गंध पसरवतो. त्या गंधातून स्पर्शाची उत्पत्ती होते. ७६

त्या वाऱ्यातून तेजस्वी प्रकाश उत्पन्न होतो व तो प्रकाश सर्व अंधार नाहीसा करतो. त्या प्रकाशातून वर्ण (रंग) तयार होतात. ७७

प्रकाशातून पाणी व त्यातून रुची (स्वाद) भाव निर्माण होतो. पाण्यातून जमीन (माती) अशारितीने सृष्टीची निर्मिती होत रहाते. ७८

जगाच्या बारा हजार वर्षांच्या काळाला एकाहत्तर पट केले की मनुचा एक काल ठरतो, त्याला मन्वंतर असे म्हणतात. ७९ असंख्य मन्वंतरात निर्मिती व नाश असे सतत होत असतात त्यांची गणती नसते. हे असे होत रहाते. ८०

कृत युगात धर्म चार पायाचा असतो व तो पुर्णरूप असतो. त्या काळात मानवाने असत्य कृत्य केले तर त्याचा त्याला काही फायदा होत नाही. ८१

नंतर येणाऱ्या तीन युगांत (त्रेता, द्वापार व कली) सत्य कमी होत जाते व मानव दुर्गुणी होत जातो. अन्यायाची कमाई (अगम), खोटेपणा, फसवणूक, अशा गोष्टी वाढतात. त्या प्रत्येक युगात असत्याचे प्रमाण क्रमशः वाढत जाते व त्या प्रमाणे धर्माचा एक एक पाय कमी होत जातो. ८२

कृत युगात मानव रोग विरहीत असतो व त्याचे आयुष्यमान ४०० वर्षांचे असते. नंतर येणाऱ्या युगांत (त्रेता, द्वापार व कली) ते कमी होत जाते. ८३

प्रत्येक युगाच्या प्रवृत्तीप्रमाणे मर्त्य लोकांचे जीवन, त्यांनी करावयाचे दान, त्यांची कर्तव्ये, विविध दैवतांचे प्रभाव हे सर्व अवलंबून असते. ८४

कृत युगात माणसासाठी एक कर्तव्य सांगितले आहे तर त्रेता युगात त्याहूनही वेगळे कर्तव्य सांगितले आहे. त्याहून वेगळे द्वापार युगात व त्याहूनही वेगळे कली युगात असते. त्याचा संबंध त्या युगाच्या कालमानावर विसंबून आसतो. ८५

कृत युगात वैराग्य पाळणे असे कर्तव्य सांगितले आहे, त्रेतायुगात ज्ञान साधना हे सांगितले आहे, द्वापार युगात त्यागाचे महत्त्व असते व अखेरीस कली युगात दानाचे कर्तव्य सांगितले आहे. ८६

सामान्य मर्त्य लोकांसाठी जरी अशी कर्तव्ये दिलेली असली तरी परमेश्वराच्या मुखातून, हातांतून, मांडीतून व पायातून बाहेर आलेल्या दृष्ट्यांसाठी वेगळी कर्तव्ये दिली आहेत. ८७

ब्राह्मणांसाठी, जे मुखातून आले, वेदांचा अभ्यास व रक्षण करणे, स्वतःच्या फायद्यासाठी त्याग करणे, आणि भिक्षुकी करणे अशी कर्तव्ये दिली आहेत. ८८

क्षत्रिय, जे हातांतून आले, त्यांनी सर्व समाजाचे दुष्ट प्रवृत्तींपासून संरक्षण करणे व वेदांचा अभ्यास करणे, वासनांपासून मुक्त राहणे अशी कर्तव्ये दिली आहेत. ८९

वैश्य जे मांडीतून आले त्यांची कर्तव्ये अशी, पशुपालन, व्यवसाय व धंदा करणे व समाजाचे अर्थकारण सांभाळणे, वेदाचा त्या प्रमाणे अभ्यास करणे, सावकारी करणे, शेती करणे इत्यादी ९०

अखेरीस पायातून आलेले शुद्र, त्यांना कर्तव्य असे दिले आहे की त्यांनी वर दिलेल्या तीन लोकांना त्यांच्या कर्तव्यात मदत करणे व त्याद्वारा उपजीविका करणे. ९१

मनुष्य त्याच्या देहात बेंबीवरील भागात शुद्ध स्वरूपात असतो म्हणून त्यातील स्वयंभू (परमेश्वर) तेथे असतो. व स्वयंभूचे स्थान मुखात असते. ९२

ब्राह्मण ब्रह्माच्या मुखातून प्रथम आले व ते वेदाचे रक्षक आहेत म्हणून मोठ्या हक्काने ते ह्या जगाचे मालक ठरतात. ९३ स्वयंभूने ब्राह्मण मुखातून उत्पन्न केले व वैराग्य पालन आणि देव व पितर(आदिदैवते) ह्यांचे पुजन करून ब्राह्मणांनी ह्या जगाचे रक्षण करावे अशी अपेक्षा आहे. ९४

ब्राह्मणांच्या मुखातून विविध पितर (आदिदैवते), देव व इतर शक्ती प्रसाद स्वीकारतात तो सर्वात श्रेष्ठ असतो. ९५ सृष्टीत स्वताहून हालचाल करणारे उच्च समजले जातात व त्यात बुद्धी असलेले त्याहूनही जास्त उच्च असतात व त्या मध्येसुद्धा मानव श्रेष्ठ असतो, त्यांत ब्राह्मण उच्च समजला जातो. ९६

ब्राह्मणात जे वेद शिकतात, आपली कर्तव्ये समजून रहातात, अध्यात्मिक ज्ञान प्राप्त करतात आणि स्वयंभूस समजतात ते सर्वश्रेष्ठ असतात. ९७

ब्राह्मणाचा जन्म म्हणजेच पवित्र नियमांचा जन्म असे समजावे व त्याचा जन्म त्या पवित्र नियमांचे पालन, संरक्षण अशा कामांसाठीच असतो हे समजावे. असा ब्राह्मण अखेरीस ब्रह्मात विलीन होत असतो. ९८,९९

जे काही ह्या जगात आहे ते सर्व त्या ब्राह्मणाची मालमन्ता समजावी व सर्वांनी त्याच्या आधीन असावे. १००

ब्राह्मण फक्त स्वताचे अन्न खातो, स्वतःचे वस्त्र वापरतो, सर्व स्वताची कामे स्वतः करतो, इतर मर्त्य लोक त्याच्या कृपेवर जगत असतात असे समजावे. १०१

ब्राह्मणांना त्यांची कर्तव्ये यथोचित रित्या पार पाडणे शक्य व्हावे त्यासाठी मनुने सर्व लोकांसाठी हे पवित्र नियम तयार केले आहेत. १०२

ज्ञानी खऱ्या ब्राह्मणाने हे नियम व्यवस्थितपणे शिकून त्यांचे पालन करीत इतरांना शिकवावे इतर अपात्र व्यक्तित्ने मात्र ते करू नये. १०३

जो ब्राह्मण हे नियम व्यवस्थितपणे शिकून त्यांचे पालन करतो तो कधीही पाप कर्मात (जे विचार, आचार व आहाराने घडू शकतात) अडकत नाही. १०४

तो ब्राह्मण त्याचे आधीचे व नंतरचे पिढ्यांचे कोट कल्याण करतो. त्याला ह्या सृष्टीचा मालक समजावा. १०५

ह्या पवित्र नियमांचा अभ्यास करणारा त्याच्या जीवनात सुखी, संपन्न व समाधानी होईल. १०६

ह्या संहितेत हे पवित्र नियम दिलेले असून त्या शिवाय इतर नैतिक नियम ज्यांच्या पालनाने जीवन सुखी होईल ते दिले आहेत. १०७

नैतिकतेचे नियम सामान्य अकलेचा भाग असतात व ते कोठेही लिहून ठेवले नसले तरी त्यांचे ज्ञान सत्सद्बुद्धीने लक्षात येणारे असतात. म्हणून स्वाभिमानी व सत्प्रवृत्त द्विजाने ते समजून त्यांचे पालन करावयाचे असतात तसेच त्यांचे ज्ञान इतर कमी बुद्धी असलेल्यांना शिकवावयाचे असते. १०८

जो ब्राह्मण ह्या नीति नियमांचे पालन करणार नाही तो वेद शिकूनही कोरडाच रहातो, परंतु जो ह्यांचे पालन करतो तो यशस्वी होतो. १०९

ज्या ऋषींनी ओळखले की, पवित्र नियमांचे मुळ ह्या नीति नियमात आहे ते ह्या नीति नियमांचे पालन उत्तमरीत्या करतात व तत्वशिल्लता प्राप्त करतात. ११०

विश्वाची निर्मिती, पुजेचे नियम, विद्यार्थ्यांचे नियम, गुरुचा आदर करण्याचे नियम, आणि गुरु कडून आल्यावर स्नान करण्याचे नियम १११

विवाहाचे नियम, विविध विवाह विधींची माहिती, दानाचे नियम व अंत्यविधीचे नियम, ११२

विद्यार्थी अवस्थेत रहाण्याचे नियम, कोणते खाद्य खावे, कोणते न खावे, माणसाचे व इतर गोष्टींचे शुद्धीकरण कसे करावे, ११३

तत्वशिल्लतेने पाळावयाचे स्त्रियांसंबंधित असलेले नियम, अंतिम मुक्ती व ज्ञान मिळविण्याचे बाबतची माहिती, राजाने आपले काम कसे करावे, ११४

साक्षीदाराची तपासणी कशी करावी, पति पत्नी नात्याचे नियम, वारसा हक्काचे नियम, द्युत (जुगार) खेळण्याचे नियम, नको असलेल्या लोकांचा त्रास (काटा) काढण्याचे नियम, ११५

वैश्याने आपली कामे कशी करावीत, शुद्राने कशी करावीत, मिश्र वर्णांचे नियम, सर्व जाती जमातीने पाळावयाचे नियम, ११६

देशांतर करण्याचे नियम, अंतिम ज्ञानाच्या अवस्थेची माहिती, चागले व वाईट वागण्याचे नियम व त्यांचे नियमन, ११७
देशाचे जाती प्रांत इत्यादी बाबतचे नियम, व्यापारा बाबतचे व इतर व्यवहारा बाबतचे नियम मनुने दिले आहेत ते ह्यात नमूद केले आहेत. ११८

माझ्या विनंतीनुसार मनुने हे नियम न नीतिमुल्ये तयार करून दिली आहेत ते सर्व आता तुम्ही शिकावेत. ११९

पहिला भाग संपला –

एकंदर भाग बारा आहेत.

१) पहिल्या भागात विश्वाची निर्मिती, द्विजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.

२) नंतरच्या पांच भागांत दैनंदिन कामे, विधि, विवाह आदिचे जीवन, कुटूंब जीवन, गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये व नंतरच्या वानप्रस्थाश्रमातील जीवन

३) सातवा व आठवा भाग सैनिकाची कर्तव्ये व राजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.

४) नववा भाग कायदा कानु बाबतची माहिती देतो.

५) दहावा भाग जाती व्यवस्था व समाज व्यवस्था आणि राज्य व्यवस्थे बाबतची माहिती दिली आहे.

६) अकरावा व बारावा भाग समाजाची व व्यक्तीची नैतिक मुल्ये सांगितली आहेत, तत्वज्ञान व अध्यात्म ह्यांची माहिती दिली आहे. त्यात सत्य, पाप, पुण्य, संन्यास, तपस्या, तत्वशिल्लता, पश्चान्ताप ह्यांचा विचार केला आहे.

७) बाराव्या भागात पवित्र नियम काळानुसार बदलण्याची पद्धत दिली आहे त्याचा अर्थ मनुस्मृती उत्क्रांतवादी असून

जडवादी नाही हे स्पष्ट होते. त्यात हे नवीन नियम कोणी करावेत व कोणी करू नयेत ह्याबद्दलचे आदेश दिले आहेत.

हिंदू मान्यता उत्क्रांत होतात म्हणजे कालाच्या अनुसराने बदलतात. तसे ईस्लाम मध्ये होत नाही. म्हणून शंभर वर्षापूर्वीचा हिंदू धर्म आज पाळला जात नाही. हिंदू परंपरा एकाद्या वृक्षा प्रमाणे असतात व इस्लामच्या परंपरा एकाद्या पुतळ्याप्रमाणे असतात. म्हणजे वृक्ष जरी अनेक वर्षांचा जुना असला तरी त्याची प्रत्येक डाहळी नवीन व ताजी असते. तसेच पुतळा जुना असेल तर त्याचा प्रत्येक भाग तितकाच जुना असतो. पुतळा तुटला तर तो पुन्हा तयार होत नाही त्या उलट वृक्ष मोडला तर तो पुन्हा वाढून तयार होत असतो. हिंदू परंपरा सतत पुनरुज्जीवित होत (उत्क्रांतवादी) असतात, बदलत असतात तसे इस्लाम अथवा ख्रिश्चन धर्मात होत (जडवादी) नाहीत. हिंदूमध्ये अनेक विचार प्रवाह आढळतात तसे इस्लाम व इतर धर्मात नसते. तेथे एकच विचार प्रवाह असतो. त्यांना संस्थापक असतो. त्यांचा एकच देव असतो. त्यात कोणी बदल सुचवला तर तो अधर्म समजला जातो व त्याविरुद्ध कारवाई होते. हे सर्व असल्याने ते पुरस्कृत धर्म ठरतात तसे हिंदू मध्ये नाही. हा महत्वाचा फरक आहे. म्हणून हिंदू हा प्रचलित अर्थाने धर्म ठरत नाही. ती एक विचार प्रणाली आहे जी सदैव अद्ययावत होत रहाते आहे.

उपलब्ध माहितीप्रमाणे मनुस्मृती इसवी सन पूर्व १५०० वर्षे लिहीली गेली.

मनुस्मृती - दुसरा भाग {१-२४९}

हे पवित्र नियम जे वेदाचे ज्ञान असलेले लोक मानतात व त्याचे पालन करून उच्च पदाला पोहोचलेले आहेत, जे द्वेष व वाद्यात प्रेमामध्ये रमत नाहीत १

केवळ वासनापूर्तीसाठी प्रेरीत होत नाहीत परंतु, केवळ ज्ञानासाठी वेदाचा अभ्यास करतात व त्यात सांगितलेल्या पद्धतीने काम करतात, २

वासनापूर्तीची इच्छा असण्याचे कारण ती वासना पूर्त होईल अशी कल्पना असते. त्यासाठी, दाने करतात त्यासाठी शपथा घेतात, आणि हे सर्व करतात कारण अशी अपेक्षा असते की, हे सर्व केल्याने वासना पूर्ती होईल असे समजले जात असते. ३

येथे दिलेल्या कोणत्याही इच्छा वासनापूर्तीसाठीच असतात. मनुष्य जे काही करतो ते सर्व त्याच्या इच्छा पूर्ण करण्यासाठीच केवळ असते हे लक्षात घेतले पाहिजे. ४

येथे दिलेले कर्मकांड जे सचोटीने व प्रामाणिकपणे पार पाडतील ते अमर होतील व जीवनात पूर्णतया यशस्वी होतील. ५

सर्व वेद हे पवित्र नियमांचा एकमेव स्रोत आहे. त्याशिवाय परंपरा, सद्गुणी आचरण, संतांचे आदेश व स्वतःचा अनुभव ह्यांच्या मदतीने जीवनाचे मार्गदर्शन होत असते. ६

मनुने जो नियम सांगितला तो वेदानुसारच असतो. कारण, तो मनु सर्वज्ञानी आहे. ७

असे असले तरी जाणकारानी उघड्या डोळ्यांनी ते तपासून मगच त्यांचे आचरण करावे. ८

जो वेदातील आज्ञा समजून त्यांचे पालन करतो तो मृत्युलोकात ख्यातनाम होतो व मृत्यू नंतर उत्तम गतीला जातो. ९

श्रुती म्हणजे वेद (ऐकलेले) व स्मृती म्हणजे परंपरा ह्या दोघांबद्दल कोणीही संशय व्यक्त करू नये व त्यांत दिलेल्या आदेशांचे पालन प्रामाणिकपणे करावे, कारण, पवित्र नियम त्यांतून उत्पन्न झाले आहेत. १० प्रत्येक द्विज जो वितंडवादी असतो व जो श्रुती व स्मृती ह्यांबद्दल साशंक असतो त्याला अश्रद्ध व पाखंडी समजून शहाण्या लोकांनी वेदाचा द्वेष म्हणून दूर करावे. ११

वेद, पवित्र परंपरा, सद्गुणी लोकांचे विचार आणि ज्यात यजमानाचा आनंद आहे ते अशा चार गोष्टींनी पवित्र नियम बनतात. १२

ज्या लोकांनी संपत्ती व प्रसिद्धी ह्यांचा त्याग केला आहे व केवळ वेदाचे ज्ञान हाच ध्यास आहे अशा लोकांनी त्यांचा अभ्यास करावा. १३

तसेच जेव्हा श्रुती व स्मृती ह्यांत दिलेले आदेश एकमेका विरुद्ध सांगतील तेव्हा त्या दोघांना समान समजून वागावे. १४

अग्निहोत्र यज्ञ सर्वांना बंधनकारक नाही व ते करावयाचे असेल तर प्रातःकाळी जेव्हा सूर्य अजून उगवलेला नाही अशा समयी करावा. असे वेदात दिले आहे. १५

ज्याचे जीवन गर्भाधनाने सुरु होते व अंत्यष्टीने संपते अशानेच वेदांचा अभ्यास करावा व इतर कोणीही वेदांचा अभ्यास करू नये. १६

जी भूमी देवांनी निर्माण केली आहे जी सरस्वती व द्रीषद्वती ह्या दोन पवित्र नद्यांच्या खोरात आहे जिला ऋषी ब्रह्मावर्त असे म्हणतात तेथे ते रहातात. १७

परंपरेने चार प्रमुख वर्ण आणि त्यांच्या मिश्रणातून तयार झालेल्या अनेक जाती ह्यांच्या अनंत काळापासून चलत असलेल्या परंपरांना प्रमणित वर्तणूक समजावे. १८

कुरू, पठार, मत्स्य, पंकल आणि सुरसेन ह्यांची वस्ती असलेल्या प्रदेशात जेथे ब्रह्मऋषी रहातात तो प्रदेश ब्रह्मावर्ता नंतर महत्वाचा असा समजतात. १९

ह्या पवित्र प्रदेशात जन्मलेल्या ब्रह्मणांकडून इतरांनी ज्ञान घ्यावे. २०

हिमालय व विंध्य पर्वतांच्या मधील व प्रयागच्या पूर्वेस आणि विनासन (जेथे सरस्वती नदी जमिनीत लोप पावते) ह्यांच्या मधील प्रदेशाला मध्यदेश असे म्हणतात. २१

परंतु, वर सांगितलेल्या पर्वतांच्या परीसरातील जो प्रदेश पश्चिम व पूर्व सागरांना मिळतो त्याला आर्यावर्त असे म्हणतात. २२

जेथे काळवीट चरतात तो प्रदेश यज्ञ करण्यासाठी उत्तम समजावा. वर दिलेला प्रदेश सोडून इतर प्रदेशात म्लेश्च रहातात. २३

द्विजांनी ब्रह्मावर्त व ब्रह्मर्षी ह्यांच्या प्रदेशात वास्तव्य करावे. शुद्रानी कोठेही रहावे. २४

अशारितीने विश्वाची निर्मिती व पवित्र नियमांची माहिती मी तुला दिली आहे, आता विविध वर्णांची कर्तव्ये कोणती ते समजून घे. २५

वेदाने दिलेल्या पवित्र कर्मकांडानी, द्विजानी आपले विधी करावेत ज्यामुळे त्यांचे शरीर पवित्र होईल व मृत्यु नंतर सद्गती मिळेल. २६

द्विजाचे शुद्धिकरण करण्यासाठी मातेच्या गर्भधारणेच्या काळात हवन करून गटकर्म करावे लागते. त्यानंतर बटूचे मुंडण व मौजीबंधन, माता व पित्याने करावयाचे असते. २७

ब्रह्मात विलीन होण्यासाठी माणसाला वेदाचा अभ्यास व वाचन करणे, हवन करून पितर, ऋषी, ह्यांना प्रसन्न करणे, तीन पवित्र शास्त्रांचा अभ्यास करणे, पुत्राला जन्म देणे, दान करणे अशा सर्व गोष्टी कराव्या लागतात. २८

अर्भकाची नाळ कापण्या आधी गटकर्म विधी मुलगा असल्यास करावी लागते, त्या समयी पवित्र मंत्रांचे पठण होत असताना बालकाला सुवर्ण, मध व लोणी भरवावे. २९

नवजात बालकाच्या पित्याने जन्मानंतर दहाव्या अथवा बाराव्या दिवशी नामकरण विधी करावा. अथवा इतर शुभ महूर्तावर हा विधी करावा. ३०

ब्राह्मणाच्या नांवातील पहिला भाग एकाद्या पवित्र गोष्टीचा उल्लेखाने असावा. क्षत्रियाच्या नांवात तेज व सामर्थ्य असावे, वैश्याच्या नांवात संपन्ती व वैभवाचा उल्लेख असावा, शुद्राच्या नांवात तुच्छता व्यक्त झाली पाहिजे. ३१
ब्राह्मणाच्या नांवातील दुसरा भाग आनंद व्यक्त करणारा असावा, क्षत्रियाच्या नांवातील दुसरा भाग रक्षक असल्याचा उल्लेख करणारा असावा, वैश्याच्या नांवात उत्कर्षाचा उल्लेख असावा व शुद्राच्या नांवात सेवा भाव व्यक्त झाला पाहिजे. ३२

स्त्रीयांचे नांव सहज बोलण्या इतके सोपे व दोन अथवा तीन अक्षराचे असावे. त्यातील शेवटचे अक्षर स्वर असावा व तो दीर्घ असावा. त्या नांवात प्रसन्नता व प्रेमभाव असावा. ३३

जन्मानंतर चौथ्या महिन्यात निष्क्रमण विधी (घरातून बाहेर काढणे) करावा, सहाव्या महिन्यात अन्नप्रश्न (जेवण देणे) विधी करावा, इतर विधी त्यानंतर त्या कुटुंबाच्या रितीरीवाजानुसार करावेत. ३४

वेदात दिलेल्या माहिती प्रमाणे सर्व द्विजानी आध्यात्मिक प्रगतिसाठी मुंडण बालकाच्या पहिल्या अथवा तिसऱ्या वर्षी करावे. ३५

ब्राह्मणानी आठव्या वर्षी उपनयन विधी करावा. क्षत्रियाने दहाव्या वर्षी व वैश्याने बाराव्या वर्षी करावा. ३६

ज्या ब्राह्मणाला पौरोहित्यात विशारद व्हावयाचे आहे त्याची तयारी त्याच्या वयाच्या पांचव्या वर्षी सुरु व्हावी लागेल. क्षत्रियास राज्य करावयाचे असते (राजपुत्र) त्याला सहाव्या वर्षी व वैश्याला व्यवसायात यशस्वी होण्यासाठी आठव्या वर्षी सुरुवात करावी लागते. द्याबद्दलचा निर्णय माता पित्यांना घ्यावयाचा असतो. ३७

ब्राह्मणाच्या अधिकारात जाण्यासाठी सावित्री विधी करावा लागतो. त्यासाठी वय मर्यादा सोळा वर्षे आहे, क्षत्रियांस एकविसावे वर्ष व वैश्यास चोविस वर्षे आहे. ३८

जर ह्या तीन वर्णातील विद्यार्थी दिलेल्या वयात पुरस्कृत झाले नाहीत तर त्यांना व्रात्य समजले जावे (आर्य समजले जात नाही) व सावित्री विधी करण्याचा त्यांना अधिकार रहाणार नाही. ३९

अशा व्रात्य इसमाशी ब्राह्मणांनी कोणत्याही प्रकारे संबंध ठेवू नये. ४०

प्रत्येक वर्णाच्या विद्यार्थ्यांने अंगातील वरील व खालील वस्त्र कोणते घालावे ते पहा, ब्राह्मणाने वरील वस्त्र काळ्या काळवीटाच्या चामड्याचे असावे, क्षत्रियाने ठिबके असलेल्या हरणाचे चामडीचे वस्त्र व वैश्याने बकऱ्याच्या चामड्याचे वस्त्र नेसावे. खालील वस्त्र मात्र लोकर, कापूस अथवा तागाचे नेसावे. ४१
कमरपट्टा ब्राह्मणाने मुंग गवताच्या मऊ व नरम असा वाखाचा, क्षत्रियाने मूर्व गवताचा वाख जो धनुष्यासाठी वापरतात तो व वैश्याने तागाचा वाख वापरावा. ४२

जर मुंग गवत उपलब्ध नसेल तर कुश (दुर्वाच्या जातीतील गवत), अस्मंतक अथवा बाल्बाग गवताचा वाख वापरता येईल. त्यांचे तीन पदर व तीन गांठी असाव्यात, त्यात कुटंबाच्या विशिष्ट रितीनुसार बदल करण्यास हरकत नाही. ४३

ब्राह्मणाचे यज्ञोपवित (जान्हेवे) कापसाच्या तंतूंपासून बनवलेल्या धाग्याचे असावे, क्षत्रियाचे तागाचे व वैश्याचे लोकरीचे असावे. ४४

पवित्र नियमांच्या आदेशानुसार ब्राह्मणाने जो पवित्र दंड धारण करावयाचा तो बिल्व, पळस ह्याचा असावा, क्षत्रियाने वेत किंवा खदिर वृक्षाचा आणि वैश्याने पिलू किंवा औदुंबराचा वापरावा. ४५

ब्राह्मणाने धारण करावयाचा दंड त्याच्या उंचीचा असावा, क्षत्रियाचा त्याच्या कपाळा पर्यंत पोहोचेल एवढा असावा व वैश्याचा त्याच्या नाकापर्यंत पोहोचेल एवढा उंच असावा. ४६

हे दंड दिसण्यास सरळ सुंदर नीटनेटके व कोणताही दोष नसलेले व न जळलेले असे असावेत. कोणालाही भिती वाटणार नाही असे काटे व खडबडीतपणा नसलेले असावेत. ४७

दररोजची भिक्षा मांगण्या आधी स्नातकानी सूर्यदेवाचे पुजन करून पवित्र अग्निस प्रदक्षिणा करून उजव्या हाताने घालून दिलेल्या नियमानुसार भीक मागण्यास सुरुवात करावी. ४८

अधिकृत स्नातकाने भीक मांगताना काय बोलावे ते पहा, ब्राह्मणाने प्रथम भवती बोलावे स्त्रीस (भीक देणाऱ्या स्त्रीस उद्देशून), क्षत्रियाने नंतर भवती बोलावे व वैश्याने शेवटी बोलावे. उदाहरणार्थ, ४९

"भवती भिक्षां देही।" ब्राह्मणाने

"भिक्षां भवती देही।" क्षत्रियाने

"भिक्षां देही भवती।" वैश्याने

ह्या व्यवस्थेमुळे कोणत्या वर्णातील स्नातक (विद्यार्थी) भिक्षा मागत आहे ते समजते.

स्नातकाने त्याची पहिली भिक्षा त्याच्या मातेकडे मागावयाची असते. ती नसेल तर (शक्यतर मोठ्या) बहीणीकडे व तीही नसेल तर काकी, मावशी अथवा इतर कोणत्याही स्त्री (त्याच्याच वर्णाच्या) कडून, जी त्याला भिक्षा देण्यासाठी उत्सूक आहे, तिच्या कडे मागवी. नंतर इतर वर्णातील स्त्री कडे भीक मागावी. ५०

पुरेसे अन्न अशारितीने गोळा केल्यानंतर ते त्याच्या शिक्षकास प्रामाणिकपणे सांगावे व नंतर पूर्वेकडे तोंड करून व आचमन घेऊन स्वतःला पवित्र केल्यानंतर खाण्यास प्रारंभ करावा. ५१

पूर्व दिशेकडे तोंड करून बसल्यास दीर्घ आयुष्य, दक्षिणेकडे तोंड असेल तर प्रसिद्धी, समृद्धि जर पश्चिमेकडे असेल व सात्विक भाव वाढेल जर उत्तरेकडे तोंड असेल. ५२

आपल्या दैवतांना प्रथम प्रसाद म्हणून थोडे घास पाना भोवती देऊन नंतर द्विजाने एकचिन्ताने जेवण जेवावे.

त्यानंतर तोंड धुवून, चुळा भरून टाकावा नंतर, डोक्यावरून पाणी शिंपडून स्वतःला पुन्हा पवित्र करावे. ५३

जे अन्न तो सेवन करतो त्याबद्दल त्याच्या मनात आदर असला पाहिजे. आपल्याला नेहमीच चांगली भीक मिळेल असा आशिर्वाद त्याने त्या अन्नाकडे मागावा. ५४

अशारितीने अन्नाबद्दल आदर बाळगून ते सेवन केले तर खाणाऱ्यास त्यामुळे स्फुर्ती व तेज प्राप्त होते परंतु, जर तसे नाही केले तर ह्या दोनही नष्ट होतात. ५५

उरलेले अन्न त्यांनी कोणालाही देऊ नये (रात्रीच्या जेवणासाठी ठेवावे). दोन जेवणाच्या मधील काळात काही

खाऊ नये, जरूरीपेक्षा जास्त खाऊ नये, आणि स्वतःला जेवल्यानंतर पुनीत करून मगच इतरत्र जावे. ५६

अति खाणे प्रकृतीस व प्रसिद्धीस तसेच स्वर्गात जाण्याच्या दृष्टीने अयोग्य असते. त्यामुळे अध्यात्मिक

विकासास बाधा येते. इतरांच्या नजरेतून उतरतो अशा अनेक कारणांसाठी ते वर्ज आहे. ५७

ब्राह्मणाने तीर्थ घेतांना योग्य रित्या ते ते केले पाहिजे. प्रजापतीच्या साठी जसे घ्यावयाचे तसे देवांसाठी घेऊ नये व पितरांसाठी जसे घ्यावयाचे तसे इतरांसाठी घेऊ नये. ५८

आंगठ्याच्या मुळावरून ब्रह्मासाठी तीर्थ घ्यावे, प्रजापतीसाठी कलंगडीच्या मुळापासून घ्यावे. बोटांच्या टोकांपासून तीर्थ देवांसाठी घ्यावे, आणि तर्जनी व आगठा ह्यांच्या जोडावरून पितरांसाठी घ्यावयाचे असते. ह्यात चूक करू नये. ५९

ब्राह्मणाने प्रथम तीनदा आचमन करावे, त्यानंतर दोनदा मुख पुसावे त्यानंतर डोक्याला पाणी लावावे, कारण तेथे आत्म्याचे स्थान आहे. (स्वतःला जेवल्यानंतर पुनीत करण्याची पद्धत) ६०

ज्याला पवित्र नियमांचे ज्ञान आहे तो तीर्थासाठी पाणी फार उन्ह अथवा फार थंड अथवा घाणेरडे वापरणार नाही. तसेच आचमन करतांना तोंड पूर्व किंवा उत्तर दिशेकडे ठेवे. ६१

ब्राह्मणास पुनीत होण्यासाठी तीर्थाचे पाणी त्याच्या पोटात गेले पाहिजे, क्षत्रियासाठी ते तीर्थाचे पाणी घशात गेले पाहिजे, वैश्यासाठी ते तोंडात राहिले पाहिजे व शुद्रासाठी ते त्याच्या ओठाला लागले तरी पुरते. ६२

द्विजाच्या उजव्या हाताखालून जर त्याचे जान्हवे किंवा वस्त्र जात असेल तर त्याला उपवितीन असे संबोधले जाते, जर डाव्या हाताखालून गेले असेल व नंतर मागून ते उजव्या खांद्यावर आले असेल तर त्याला प्राकिनवितीन असे म्हणतात, आणि जर ते गळ्यातून खाली असे ठेवले असेल तर निवितीन असे म्हणावे. ६३

जर ब्राह्मणाचे वस्त्र, दंड, कमंडलू व जान्हवे खराब झाले असेल तर ते त्याने नदीच्या (समुद्राच्या) पाण्यात विसर्जित करावयाचे व नंतर नवीन स्वीकारावयाचे असते. ६४

केशांत विधी (केस कापावयाचा विधी) ब्राह्मणाने त्याच्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी, क्षत्रियाने बाविसाव्या वर्षी व वैश्याने त्यानंतर दोन वर्षांनी करावयाचा असतो. ६५

जे सर्व विधी पुरुषांसाठी दिले आहेत ते सर्व स्त्रीयांनासुद्धा लागू होतात फक्त फरक एवढाच की त्यांचे विधी करतांना पवित्र नियमांचे उच्चारण करण्याची गरज नसते. ६६

स्त्रीसाठी विवाह विधी पुरुषाच्या दिक्षा विधी प्रमाणे महत्वाचा समजला पाहिजे. पतिची सेवा ही स्नातकाने गुरुची सेवा करण्यासारखेच असते असे समजून घ्यावे. घराची कामे, व दररोज पवित्र अग्नीची पुजा करणे इत्यादी त्यात येतात. ६७

द्विजाला कसे पुरस्कृत करावे त्याची माहिती पाहिली, आता त्याने आपली कर्तव्ये कशी पार पाडावीत ते सांगतो. ६८

अशारितीने स्नातकाचा दिक्षा विधी संपन्न झाल्यानंतर शिक्षकाने त्यास स्वताची शुद्धता कशी राखावी, योग्य वर्तणूक व अग्निपुजा कशी करावयाची, संध्या विधी कसा करावयाचा ते सांगावयाचे असते. ६९

वेदांचा अभ्यास करण्यास सुरुवात करण्या आधी विद्यार्थ्याने शुचिर्भूत वस्त्र नेसावे, पवित्र जलाचे आचमन करावे व आपली सर्व इंद्रिये काबूत ठेवावीत. ७०

पाठाच्या प्रारंभी व शेवटी विद्यार्थी शिक्षकाच्या पायांना स्पर्श करेल, अभ्यास करतांना दोनही हाताची ब्रह्मांगली (नमस्कार मुद्रा) करावी. ७१

शिक्षकाचे दोनही पाय हातांने पकडावेत. डावा पाय डाव्या हाताने व उजवा पाय उजव्या हाताने पकडावेत. ७२

जो विद्यार्थी नवीनच शिकण्यास प्रारंभ करणार असतो त्याला शिक्षक समजूतदारपणे आवाहन करील, अहो, वाच, तो वाचण्यास सुरुवात करील व शिक्षक जेव्हा थांबण्यास सांगेल तेव्हा त्याने थांबावे. ७३

जर वेदाच्या पाठाच्या सुरुवातीस व अखेरीस ओम, ॐ, नसले तरीही त्याचा उच्चार त्याने वेदाच्या प्रत्येक पाठाच्या प्रारंभी व अखेरीस करावा. ७४

ॐ उच्चारण्यास योग्य होण्यासाठी विद्यार्थ्यास कुश गवताच्या पातीने शुद्ध करावे व तीन दीर्घ प्राणायाम करून शुद्ध व्हावे. ७५

प्रजापती जो विश्वाचा निर्माता आहे त्याने वेदांतून तीन ध्वनी अ, उ, म व तीन शब्द भूः, भूवः, स्वः पिळून काढले जसे गायीचे दुध काढतात. ७६

त्याच प्रमाणे प्रजापतीनी, जे उच्च स्थानी स्थिर आहेत, वेदांतून ऋक् कवन जे सावित्रीस अति पसंद आहे ते काढले ज्याची सुरुवात तद् ह्या धातूने होते. ७७

वेदाचा अभ्यास केलेले ब्राह्मण दररोज संध्याकाळी "तद् सवितूः" असे बोलतो त्याला सर्व वेद बोलल्याचा फायदा होतो. ७८

जो ब्राह्मण दररोज हे वचन गांवा बाहेर जाऊन एक हजार वेळा एक महिनाभर जपेल तो मोठ्या दोषापासून सुद्धा मुक्त होईल जसे चिखलात अडकलेला साप त्यातून बाहेर यावा. ७९

जे ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे वचन उच्चारणार नाहीत व त्या बरोबर सांगितलेले विधी करणार नाहीत ते सद्गुणी समजले जाणार नाहीत. ८०

ओमच्या नंतर व तीन पाय असलेल्या सावित्रीच्या आधी येणारे अविनाशी महाव्यहती, वेदाचे दरवाजे समजले जातात व त्यातूनच ब्रह्माचे ज्ञान प्राप्त होते. ८१

जो कोणी हा (तद् सवितूः) मंत्र न कंटाळता तीन वर्षे जपेल तो मृत्यू नंतर उच्च ब्रह्मात प्रवेश करील, तो हवे प्रमाणे सर्वत्र संचार करेल आणि अद्भूत स्वरूप धारण करील. ८२

एकाक्षरी ओम हे ब्रह्माचे उच्च स्वरूप आहे, तीन वेळा प्राणायाम करणे हे सर्वोच्च दर्जाची तत्वशिलता समजली जाते, सावित्रीची सर कशालाच नसते, गुपचुप बसण्यापेक्षा सत्य सांगणे जास्त चांगले असते. ८३

एक गोष्ट लक्षात ठेवावी की वेदात सांगितलेले सर्व विधी, यज्ञात दिलेली आहुती, हे सर्व विसरले जातात परंतु, ॐ व त्यातील ब्रह्म हे ह्या विश्वाचे प्रजापती समजावेत, ते कधीही विसरले जात नाहीत. ८४

यज्ञात आहुती देण्यापेक्षा तोंडातल्या तोंडात जप करणे हे जास्त चांगले असते, त्याशिवाय मनात केलेला जप पुटपुटलेल्या जपापेक्षा कित्येक पटीने श्रेष्ठ असतो. ८५

हा मंत्र पुटपुटण्याने जे पुण्य प्राप्त होते ते चार पाकयज्ञ व त्याबरोबर वेदानुसार केलेल्या दानापेक्षा शंभरपट महान असते. ८६

जो इसम सर्व प्राणीमात्रांना प्रेमाने वागवतो व जो वरील मंत्र मनात स्मरून जप करतो तो खरा ब्राह्मण समजावा. तो अति उच्च स्थानी जाऊन बसतो. ८७

शहाणा माणूस आपली भोग इंद्रिये काबूत ठेवतो व त्यांच्या आहारी जाऊन बिघडत नाही. जसे रथ चालवणारा त्याच्या रथाचे घोडे आवरतो. ८८

मी आता त्या अकरा इंद्रियांची माहिती देणार आहे ज्यांचा उल्लेख आधी होऊन गेलेल्या ऋषीमुनींनी केला आहे. ८९

कान, त्वचा, डोळे, जिभ, नाक, गुदद्वार, जनन इंद्रिय, हात, पाय, स्वरयंत्र, ही दहा आहेत. ९०

त्यातील कान वगैरे पहिली पांच इंद्रिये ज्ञानेंद्रिये समजली जातात. उरलेली नंतरची पांच कार्य इंद्रिये समजली जातात. ९१

अकरावे इंद्रिय जे मन म्हणून ओळखले जाते ते ह्या दोनही प्रकारच्या इंद्रियांस नियंत्रित करते. जसे हे अकरावे इंद्रिय माणसाच्या काबूत रहाते तसे ही इतर दहा सुद्धा नियंत्रणात रहातात. ९२

ह्या दहा इंद्रियांना एकत्रितपणे भोग इंद्रिये असे समजले जाते. ती ज्या माणसाला नियंत्रित करता येत नाहीत तो त्यांच्यात अडकून जातो व अनेक चुका करीत रहातो. ९३

त्यासाठी मनात इच्छा उत्पन्न होते ती कधीही कितीही वेळा पूर्ण केली तरी संपत नाही. उलट जितक्या वेळा इच्छा पूर्ण होईल तेवढी ती वाढत जात असते. जसे अग्निमध्ये तूप घातल्यास तो कमी न होता वाढत जातो. ९४

जो ह्या इच्छा पूर्ण करीत रहातो व जो ह्या इच्छा सोडून सन्यस्त जीवन जगतो त्या दोघात सन्यासी अखेरीस जास्त सुखी शाबीत होतो. ९५

अंतिम ज्ञानात रमलेला (आणि म्हणून भोग इंद्रियांकडे दर्लक्ष करणारा) आपली भोग इंद्रिये जितक्या सहजपणे नियंत्रित करू शकतो तितक्या सहजपणे भोगी माणूस ती नियंत्रित करू शकत नाही. ९६

जो भोग इंद्रियांत रमला आहे तो वेदाच्या अभ्यासाने, दानाने, त्यागाने, इंद्रियदमनाने, तत्वशिलतेने, असे कोणतेही दिव्य केले तरी ब्रह्मपदी जाऊ शकत नाही. ९७

भोग इंद्रिये काबूत आहेत असे समजले जाते, जेव्हा त्यांच्या उत्तेजनाने त्या माणसाला कोणताही आनंद किंवा दुःख होत नाही. ९८

परंतु, जेव्हा भोग इंद्रियांच्या आहारी मनुष्य अडकतो तेव्हा त्याचा विवेक नष्ट होतो व तो भरकटत जातो जसे गळक्या भांड्यातून पाणी गळते. १९

जो आपली सर्व अकरा इंद्रिये काबूत ठेवतो त्याला हट्टयोग करून शरीराला त्रास देण्याची सुद्धा गरज नसते.

१००

उषःकाली सावित्री मंत्र (तद् सवितूः) सूर्य उगवे पर्यंत उभे राहून एक चिन्ताने मनात जपणे व संध्याकाळी बसून रात्रीच्या नक्षत्रांना उगवे पर्यंत एक चिन्ताने मनात जपणे ह्यामुळे त्याची आध्यात्मिक प्रगति होत जाते. १०१

उषःकाली सावित्री मंत्र वर दिल्याप्रमाणे जपल्याने त्या आधीच्या रात्री केलेल्या पापापासून मुक्त होतो व संध्याकाळी जपल्याने त्या दिवशी केलेल्या पापापासून मुक्ती मिळते. १०२

जो अशारितीने एक चिन्ताने उषःकाली व संध्याकाळी जप करणार नाही तो शुद्ध समजला जाईल व त्याला स्वतःला आर्य म्हणवून घेण्याचा हक्क राहणार नाही. १०३

ज्याला सावित्री मंत्र जपण्याची इच्छा आहे त्याने तो नदीवर जाऊन, वनात जाऊन, परंतु, स्वतःची भोग इंद्रिये नियंत्रित करून तो एक चिन्ताने जपला पाहिजे. १०४

हवन करून वेदाचे पठण करणाऱ्याला, दररोजचे इतर नैमित्तिक वाचन करणाऱ्याला व पवित्र नियमांचे वाचन करणाऱ्याला बऱ्याच गोष्टी माफ होतात. १०५

वेद वाचनास कोणताही दिवस वर्ज नसतो (सुयेर, सुतक इत्यादी). कारण, हे ब्रह्मास्त्रासारखे असते. त्यावेळी असे वाचन हवन करण्यासारखेच असते. ते सर्वस्वी स्तुत्य असते. १०६

जो वेदाचे वाचन भोग इंद्रियांचे नियंत्रण करून नित्यनेमाने करतो त्याला गोड व आंबट दही, लोणी व मध नेहमी सहजपणे मिळेल. १०७

पुरस्कृत विद्यार्थी जो स्वतःला आर्य म्हणवून घेण्यास योग्य झाला आहे त्यानी जर पवित्र होमात समीधा देणे, नंतर भिक्षा मागणे, आपल्या शिक्षकाची सेवा करणे हे सर्व नित्यनेमाने समवर्तन (गुरुच्या गृहातून आपल्या घरी जाण्याचा विधी) वेळे पर्यंत केले तर तो यशस्वी होईल. १०८

पवित्र नियमांच्या आदेशानुसार काही दहा माणसे ते नियम शिकण्यास योग्य ठरतात, ते लोक असे. जो गुरुची सेवा करण्यास उत्सुक आहे, जो शिक्षकाचा पुत्र आहे, जो ज्ञान देऊ व घेऊ शकतो. जो पवित्र नियमांचे पालन करण्यास तयार आहे, जो पवित्र जीवन जगतो आहे, जो विवाह बंधनाने जोडला गेला आहे, जो मैत्रीने जोडला गेला आहे. जो शिक्षकाचा नातेवाईक आहे. जो शिकण्याची प्रामाणिक इच्छा बाळगतो, जो दान करतो, जो प्रामाणिक आहे. १०९

अयोग्य रीत्या प्रश्न विचारला गेला तर ज्ञानी माणसाने सुद्धा अशा चौकशीकडे दुर्लक्ष करावे. ११०

न विचारता माहिती देणे, उद्धटपणे विचारणा करणे व अशा परिस्थितीत उत्तर देणे हे सर्व क्रोधास कारणीभूत होण्याची शक्यता असते म्हणून ते टाळावे. १११

ज्या प्रदेशात सत्य व मेहनत ह्याची कदर होत नाही अशा ठिकाणी शहाण्या माणसाने ज्ञान देऊ नये. उलट्या घड्यावर पाणी भरण्यासारखे ते मूर्खपणाचे ठरते. ११२

अतिवाईट परिस्थितीत सुद्धा वेदाचे ज्ञान शिक्षकाने कोणालाही देऊ नये. त्यापेक्षा मरण पत्करावे. ११३

पवित्र ज्ञानाने ब्राह्मणाला सांगितले किं, मी तुझी संपत्ती आहे. कृपया मला अयोग्य (अपात्र) लोकांना शिकवू नकोस, फक्त योग्य लोकांनाच शिकवं. जर असे केलेस तर मी सर्व शक्तीमान होईन. ११४

जो ब्राह्मण पवित्र जीवन व्यतीत करतो, जो भोग इंद्रियांचे नियमन करतो, प्रामाणिकपणे अभ्यास करतो अशालाच पवित्रज्ञान द्यावे. ११५

जो वेदपाठकाचे वेद वाचन चोरून ऐकतो व त्या द्वारा वेद शिकतो तो नरकात खितपत पडेल. ११६

सर्व गोष्टी (चर्चा, अभ्यास इत्यादी) करण्या आधी विद्यार्थ्याने प्रथम शिक्षकास नम्रतापूर्वक अभिवादन करावयाचे असते. ११७

पूर्ण संयमी असा ब्राह्मण जो फक्त सावित्री मंत्र जाणतो तो वेदाचे सर्व ज्ञान असलेल्या परंतु, व्यभिचारी जीवन जगणाऱ्या ब्राह्मणापेक्षा अथवा अभक्ष्य अन्न सेवन करणाऱ्या पेक्षा तसेच खोट्या गोष्टींचा व्यापार करणाऱ्या पेक्षा कितीतरीपट जास्त श्रेष्ठ ठरतो. ११८

ज्या जागी श्रेष्ठी बसतात तेथे जाऊन बसू नये. तसेंच बसलेले लोक श्रेष्ठी आल्यावर उठून त्यांना अभिवादन करतील. ११९

गर्वीष्ट तरुणाने वडील माणसे आल्यावर उठून त्यांना नमस्कार करावा व त्यामुळे त्याचा गर्व मर्यादेत राहिल. १२०

जो तरुण नेहमीच वडीलांचा मान राखून वागतो तो चार गोष्टीने फायद्यात रहातो, त्या अशा, दीर्घ आयुष्य, ज्ञान, प्रसिद्धी व सामर्थ्य. १२१

वडीलांना अभिवादन केल्यानंतर ब्राह्मणानी स्वताचा परिचय करावा, त्यात प्रथम मी अमुक अमुक (नांव, गांव इत्यादी गोष्टी सांगाव्यात) आहे असे सांगावे. १२२

ज्या लोकांना नांव सांगितले तरी समजत नाही त्यांना शहाणी माणसे ते नीट समजावून सागतांत. तसेंच स्त्रीयांच्या बाबतसुद्धा करावे. १२३

अभिवादन करतांना स्वतःचे नांव सांगितल्या नंतर भूःव असे बोलावे. कारण, ऋषी सांगतात किं, भूःव हे कोणत्याही विशेष नांवाला पर्याय आहे. १२४

ब्राह्मणाने सुद्धा अभिवादनाला प्रतिसाद द्यावा व त्याकरतां असे बोलावे, "आपण दिर्घायुषी व्हाल". १२५

ज्या ब्राह्मणाला यथोचितपणे अभिवादानास प्रतिसाद देण्याचे माहित नाही त्याला जाणकार अभिवादन करीत नाहीत. तीच गोष्ट इतर वर्णांच्या लोकांस लागू होते. १२६

ब्राह्मणाला अभिवादाना केल्यानंतर "कुशल आहात नां? असे विचारावे. क्षत्रियास विचारावे, आपण अनमय

आहात नां? वैश्यास विचारावे, आपले क्षेम आहे नां? शुद्रास विचारावे तुझे आरोग्य ठिक आहे नां? १२७

श्रौत विधी करणाऱ्या ब्राह्मणास विचारतांना तो जरी लहान असला तरी त्याच्या पवित्र ज्ञानाचा मान ठेवण्यासाठी नांव न घेता "भोः" बोलून नंतर भवत् (अहो आदरणीय) असे बोलावे. १२८

स्त्रीस अभिवादन करतांना जर ती कोणाची पत्नी असेल तर "भवती" अथवा एरव्ही "भगिनी" असे बोलावे. १२९

वडील मानाच्या लोकांस जसे काका, मामा, सासरे वगैरे अभिवादन करतांना प्रथम स्वताचा परिचय, "मी अमुक अमुक", असा करून मग उठून नमस्कार करावा. हे करावे जरी ते गृहस्थ वयाने लहान असले तरी. १३०

घरातील सर्व वडील स्त्रीयांना मोठ्या मानाने अभिवादन करावे जसे शिक्षकाच्या पत्नीस करावे. १३१

मोठ्या भावाच्या पत्नीचे पाय दररोज धरावेत परंतु, इतर वडील स्त्रीयांचे पाय फक्त परगांवातून आल्यावर धरावेत. १३२

घरातील सर्व वडीलधाऱ्या स्त्रीयांना आपल्या आई प्रमाणे मान द्यावा. परंतु, आपली आई नेहमीच आपल्याला जास्त आदरणीय असावी लागते. १३३

सहध्यायी जरी दहा वर्षांनी मोठे असले तरी त्यांना प्रेमाने एकेरी (अरे, तुरे) बोलण्यास हरकत नसते. १३४

ब्राह्मणापेक्षा क्षत्रिय वयाने बराच मोठा असला तरी त्यांचे नाते बाप मुला सारखे समजावे (ब्राह्मण बाप व क्षत्रिय मुलगा). १३५

संपन्ती, नाते, वय, कर्मकांड आणि पवित्र नियमांचे ज्ञान ह्या सर्व गोष्टी चढत्या क्रमाने आदरणीय आहेत त्यात शेवटचा जास्त आदरणीय असे समजावे. १३६

वर्णातील पहिल्या तीन वर्णांतील इसमांत वर दिलेल्या गोष्टी ज्याच्या कडे जास्त असतील तो त्यांच्यातल्या त्यांच्यात श्रेष्ठ समजावा. तसेंच पन्नाशी गाठलेला शुद्रसुद्धा श्रेष्ठ समजावा. १३७

वाहनात चढतांना दिलेल्या क्रमाने अग्रक्रम द्यावा, नव्वदी गाठलेला, आजारी, ओझे वाहणारा, स्त्री, विद्यार्थी, राजा, नवरदेव. १३८

जेव्हा विविध प्रकारची माणसे एकत्र मिळतात तेव्हा त्यात स्नातक (वेदाचा अभ्यास करणारा) व राजा ह्यांना इतरांनी मान द्यावयाचा असतो. परंतु, जेव्हा फक्त राजा व स्नातक भेटतात तेव्हा राजाने स्नातकाला मान द्यावयाचा असतो. १३९

ब्राह्मण जो विद्यार्थ्यास वेदाची दिक्षा देतो व त्याशिवाय कल्प व रहस्य सुद्धा शिकवतो त्या ब्राह्मणाला आचार्य असे बोलावे. १४०

परंतु, जो ब्राह्मण पोटासाठी वेद व वेदांगे शिकवतो त्यास उपाध्यय म्हणतात. १४१

जो ब्राह्मण गर्भाधान विधी करतो आणि त्यानंतरचे इतर विधी वेदात सांगितल्या प्रमाणे यथोचितपणे करतो त्याला त्या मुलाचा गुरू असे संबोधिले. १४२

जो ब्राह्मण आग्नेध्येय, पकयज्ञ, आणि श्रौत विधी जसे, अग्नीस्तोम (दुसऱ्या माणसांसाठी) करतो त्याला त्या माणसाचा पुरोहित समजावे. १४३

जो बाप बटूला वेद सांगेल तो त्याचा मायबाप समजावा व त्याचा कधीही अपमान करता नये. १४४

आचार्य उपाध्यायापेक्षा दसपट श्रेष्ठ असतो, पिता आचार्यापेक्षा शंभरपट श्रेष्ठ असतो परंतु, माता (जन्मदात्री) पित्यापेक्षा हजारपट श्रेष्ठ असते. १४५

जन्मदात्या पित्यापेक्षा वेदाचे ज्ञान शिकवणारा जास्त पुज्य असतो. कारण, वेदाचे ज्ञान ह्या जन्मा बरोबर नंतरच्या जन्मातसुद्धा उपयोगाचे असते. १४६

जेव्हा माता व पित्यांच्या परस्पर प्रेमातून त्याचा मातेच्या गर्भातून जन्म होतो तेव्हा तो केवळ पशु असतो. परंतु, वेदाचे ज्ञान देणारा खरा पिता असतो कारण त्यामुळे तो मनुष्य होतो. म्हणून वेदाचे ज्ञान देणाऱ्याचा मान त्याच्या पित्या पेक्षा जास्त असतो. १४७

वेदातील पवित्र ज्ञान व सावित्री मंत्र ह्यांच्यामुळे असा माणूस मृत्यू व म्हातारपणा ह्यांपासून मुक्त होतो. १४८

विद्यार्थ्याने नेहमी लक्षात ठेवावे किं, जो इस्म त्याला वेदाचे जे काही ज्ञान देतो तो त्याचा गुरू आहे. १४९

जो वेदाचे ज्ञान देतो तो जरी वयाने लहान असला तरी तो ज्ञानाने वडील असल्याने त्याला वडील समजावे. १५० लहान वयाचा कवी (एक ऋषी) अंगिरसाचा मुलगा, वयाने लहान होता परंतु, इतरापेक्षा ज्ञानाने मोठा होता म्हणून त्याला त्याच्या पेक्षा वयाने मोठ्या असलेल्या इतरांना, "अहो मुलानो", असे बोलण्याचा हक्क प्राप्त झाला होता. १५१

अशारितीने त्या वयाने मोठ्या असलेल्या लोकांनी देवांकडे त्या बद्दल तक्रार केले तेव्हा देवांनी सांगितले किं, तो बरोबर आहे. कारण, ज्ञानाने जो मोठा तो खरा वडील असतो हे लक्षत घ्यावे. १५२

ह्याकरता, वेदाचे ज्ञान असलेल्या लोकांना वडील समजावे व ते ज्ञान नसलेल्या लोकांना बालक समजावे. १५३ ऋषी सांगतात किं, खरे वडीलपण वयाने, केस पांढरे झाल्याने, पैशाने अथवा वशिला असल्याने प्राप्त होत नाही तर केवळ वेदाच्या व त्यातील अंगांच्या (उपनिषद इत्यादी) ज्ञाननेच प्राप्त होत असते. १५४

ज्येष्ठत्व ब्राह्मणांसाठी वेदाच्या ज्ञानाने होते तर क्षत्रियांसाठी त्याच्या शौच्याने होते, वैश्याचे ज्येष्ठत्व त्यांच्या संपत्तीने होत असते व शुद्राचे त्याच्या वयाने होते. १५५

केवळ केस पांढरे झाले म्हणून कोणीही वडील होत नाही तर त्याच्या वर्णानुसार त्या गोष्टी असतील तरच त्याचे ज्येष्ठत्व सिद्ध होत असते. १५६

लाकडाची हत्तीची मूर्ति अथवा चामड्याचे काळवीट हे केवळ नांवापुरते असतात त्यांत तथ्यांश नसतो तसेच वेदाचे ज्ञान नसलेला ब्राह्मण तसाच नावापुरता ब्राह्मण असतो. १५७

ज्या ब्राह्मणाला वेदातील ऋचा माहित नाहीत तो ब्राह्मण व्यर्थ असतो जसे, नपुसकाला स्त्रीपासून बालकाला जन्म देता येत नाही व बाखड गाय गाभण होत नाही. १५८

जन्मणाऱ्या प्रत्येक जीवास त्याचे कर्तव्य माहित असावे म्हणून ते ज्ञान त्याला द्यावे लागते ते ज्ञान शिक्षकाने मोठ्या प्रेमाने विद्यार्थ्यांना द्यावयाचे असते. १५९

खरोखरच, मोठ्या सावधगिरीने विचार करणारा व वर्तन ठेवणाऱ्यास वेदांतामुळे (उपनिषद) फायदा होतो. १६० शिक्षकांना शिक्षकाने विद्यार्थ्यास भिती वाटेल, राग येईल, वेदना होतील, कोठल्याही प्रकारे त्रास होईल असे केल्यास त्याला स्वर्गाची द्वारे बंद होतात. १६१

शिक्षकाने खोट्या स्तुती पासून दूर रहावयाचे असते व टीका करणाऱ्यास जवळ ठेवावे कारण त्यामुळे तो सतत सुधारत रहातो. १६२

ज्याची टीक होते अथवा ज्याचा (विनाकारण) तिरस्कार केला जातो तो सुखाने झोपतो, आरामशीरपणे उठतो, निर्धास्तपणे वावरतो परंतु टीका करणारे व निंदा तिरस्कार करणारे नष्ट होतात. १६३

जो द्विज शिक्षक म्हणून कामाला लावलेला, आपले काम व त्या बरोबर आवश्यक असलेले विधी जे वेदात दिले आहेत, यथासांग पार पाडेल. १६४

आर्य वेदाचा अभ्यास व त्या बरोबर आवश्यक रहस्य शिकेल, त्यासाठी वेदात दिलेले कठोर नियम पाळेल. १६५

जो ब्राह्मण वेदात दिलेले कठोर व्रत करतो तो वेदाचे वाचन नियमितपणे करेल, कारण वेदाचे अध्ययन करणे हे सर्वश्रेष्ठ काम आहे. १६६

खरोखरच द्विज, जो वेदात दिलेले कठोर व्रत प्रामाणिकपणे पाळतो, वेदाचे पठण नित्य नेमाने करतो. १६७

जो द्विज वेदाचा अभ्यास करीत नाही व उपजिविकेसाठी इतर काम करतो तो शुद्र ठरतो व त्याचे वंशजसुद्धा शुद्र ठरतात. १६८ टीप: गीतेतील "गुणकर्म विभागशः", प्रमाणे

पवित्र नियमानुसार द्विजाचे तीन जन्म होतात. पहिला जन्म मातेच्या पोटी होतो, दुसरा जन्म उपनयन विधीने होतो व तिसरा जन्म जेव्हा तो श्रौत विधी शिकतो. १६९

ह्या तीन जन्मातील उपनयनाचा जन्म त्याला वेद शिकण्याचा अधिकार देतो. त्यानंतर सावित्री मंत्र त्याची माता समजावी व शिक्षक पिता. १७०

उपनयनाच्या विधीमुळे त्याला वेद शिकण्याची परवानगी मिळते व त्यामुळे शिकवणारा त्याचा पिता ठरतो. १७१ ज्याचा उपनयन विधी झाला नाही त्याने वेदाचे वाचन करावयाचे नसते. त्यांनी फक्त अंत्यविधी करावयाचे

असतात कारण, तो उपनयन होण्या आधी शद्रासमान असतो. १७२

उपनयन झाल्यानंतर बटूला सर्व संबंधित विधी व सोपस्कार शिकावे लागतात. त्यातूनच तो वेद शिकत जाईल. १७३

वेद शिकण्यास सुरुवात करण्या आधी शपथ घेण्याचा विधी होतो त्यासाठी बटू आपला पोषाख, दंड, जान्हवे, कमरपट्टा, इत्यादी जे विद्यार्थ्यांसाठी सांगितले आहेत ते त्यानी नेसावेत. १७४

जो विद्यार्थी शिक्षकाच्या घरात रहातो त्याने त्याच्या भोगइंद्रीयांचे चांगले संयमन करून रहावयाचे असते. अशाने त्याची आध्यात्मिक प्रगति चांगली होईल. १७५

बटूने सकाळी स्नान करून स्वतःला शुद्ध करावे, त्यानंतर पाण्याने अर्ध देऊन देव, ऋषी, पितर ह्यांचे पुजन करावे. त्यासाठी त्यांच्या चित्र अथवा मूर्तिचा उपयोग करावा व पवित्र अग्नि हवन घालावे. १७६

बटू शिक्षण करीत असतांना त्याने मध, मांस, अन्तर, हार, खाद्यपदार्थ सुगंधी करणारे, आंबट गोष्टी, ह्यांचा त्याग करावा. तसेच गरीब जीवांना त्रास देऊ नये. १७७

स्वताच्या अंगाना अन्तर लावू नये. डोळ्यात सुरमा काजळ घालू नये, पायात जोडे घालू नये, छात्री वापरू नये, भोग इंद्रीये उत्तेजित करणाऱ्या सर्व गोष्टींचा त्याग करावा. त्यात नांच, गाणे व वाद्ये वाजवणे असे काहीही करू नये. १७८

जुगार खेळणे, वितंडवाद करणे, टोमणे मारणे, खोटे बोलणे, स्त्रीस स्पर्श करणे, इतरांना त्रास होईल असे बोलणे हे व अशा विघातक गोष्टी करणे वर्ज आहे. १७९

एकटे झोपावे, स्त्रीसंग करू नये, जो हस्तमैथून करेल तर त्याचे पवित्र बंधन नष्ट होईल म्हणून असे काहीही करू नये. १८०

द्विज बटू जर स्वनावस्था झाली तर आंघोळ करेल, त्यानंतर सूर्याची प्रार्थना करावी, त्यानंतर ऋग्वेदतील ऋचा तीनदा जपावे आणि अशी विनंति करावी किं, "गेलेले पौरुष्य पुनः मला प्राप्त व्हावे". १८१

बटू आश्रमासाठी पाणी भरेल, फुले गोळा करेल, शेण गोळा करेल, माती व कुश गवत आणेल आणि भीक मागेल. १८२

हे विद्यार्थी अशा गृहस्थांकडून दररोज भिक्षा आणतील जे वेद जाणतात व त्यांचे पालन करतात आणि आपले कर्तव्य प्रामाणिकपणे पार पाडतात. १८३

शक्य होईल तर त्यानी आपल्या जवळच्या नातेवाईकांकडून भीक मागू नये. परंतु, जर कोणी इतर योग्य नसेल ज्याच्या कडून भीक मागावी तर मग मात्र नातेवाईकांकडून भीक मागण्यास हरकत नसावी. १८४

असे कोणीही भीक मागण्यासाठी नसतील तर इतर कोणाही गृहस्थाच्या घरी जाऊन भीक मागावी परंतु, पाप करणाऱ्या माणसाच्या घरी जाऊ नये. १८५

पवित्र अग्नी आणल्यावर तो जमिनीवर ठेवू नये, त्यात दररोज शांत व गंभीरपणे सकाळी व संध्याकाळी हवन करावे. १८६

जो बटू आजारी नसूनही दररोज असे सात दिवस भीक मागण्यासाठी जात नाही त्याला प्रायश्चित्त करावे लागते. त्या प्रायश्चित्तास अवकिर्निन (घेतलेली शपथ मोडण्या बद्दलचे) असे म्हणतात. १८७

शपथ घेतलेल्या बटूने फक्त भिकेच्या अन्नावर उपजिविका करावयाची असते. दुसऱ्याचे अन्न खाऊ नये.

अशारितीने भीक मागून अन्न खाणे उपवास करण्या सारखेच समजावे. १८८

बटूला योग्य वाटले तर दुसऱ्याने दिलेले अन्न खाण्यास हरकत नाही जर तो अंत्यष्टीस आमंत्रणाने गेला असेल.

तसेच देव, पितर ह्यांना वाहिलेले अन्न वैराग्या (जोगी) सारखे खाण्यास हरकत नसते. १८९

हे फक्त ब्राह्मण बटूस लागू आहे. इतर बटूस (क्षत्रिय, वैश्य), ह्यानी मात्र असे करू नये. १९०

शिक्षकाच्या आदेशाने व एन्हवीसुद्धा विद्यार्थी बटू सतत वेदाच्या अभ्यासात रमेल. त्याशिवाय आपल्या शिक्षकाची सेवा करेल. १९१

स्वतःचे संपूर्ण नियमन करून (भोग इंद्रिये, वाचा, मन) तो दोनही हात जोडून शिक्षकापुढे त्याच्या कडे पहात उभा राहील. १९२

सर्व शरीर छकलेले असावे पण उजवा हात मात्र उघडा ठेवावा. योग्य वर्तणूक असावी, जेव्हा त्याला शिक्षक "बस", असा आदेश देईल तेव्हाच त्याने आपल्या आसनावर शिक्षकाकडे तोंड ठेवून बसावे. १९३

शिक्षकाच्या घरात रहाणाऱ्या विद्यार्थ्यांने शिक्षकापेक्षा कमी मोलाचे वस्त्र, दागिने नैसावेत. खातांना कमी खावे (आधाशीपणा करू नये), लवकर उठावे व उशीरा झोपावे. १९४

शिक्षकाशी बोलतांना तो बसलेला, आडवा पडलेला, खाता खाता, तसेच दुसरीकडे तोंड ठेवून उभा असतांना नसावा. त्याचे हात जोडलेले असावेत. १९५

शिक्षक उभे असतील तर विद्यार्थ्यांनी उभे रहावे, तो चालत असेल तर त्याच्या बरोबर चालत रहावे, तो बसला तर त्याच्या परवानगीने बसावे, तो बोलत असतांना एकावे असे वागावे. १९६

शिक्षक बसले किंवा झोपलेले असतील तर त्यांच्या कडे उभे राहून वाकून बोलावे, तो लांब अंतरावर असेल तर त्याच्या कडे जावे (त्याला बोलवू नये), शिक्षक खालच्या पातळीवर असेल तर त्याकडे जावे अथवा वाकून बोलावे. १९७

विद्यार्थी पडलेला असेल व शिक्षक जवळ आले तर त्यांने नीटपणे पडलेला वेडेवाकडे लोळून बोलू नये. १९८

विद्यार्थ्यांने शिक्षकाची नक्कल करू नये. त्याला त्याच्या पाठी वाकल्या दाखवू नये. शिक्षकाचे नांव घेतांना

आदरयुक्त संज्ञा आधी जोडून बोलावे. (विद्यार्थ्यांना आपल्या शिक्षकाबद्दल आदर असावा म्हणजे शिक्षक अधिक चांगले शिकवू शकेल.) १९९

जेव्हा योग्य अथवा अयोग्यरित्या शिक्षकाची निर्भत्सना होत असते तेव्हा विद्यार्थ्यांने आपले कान झाकून घ्यावेत, किंवा तेथून दूर निघून जावे. (शिक्षकाच्या समर्थनार्थ काही बोलण्याचा प्रयाससद्धा करू नये.) २००

शिक्षकाची टीका करणे, त्यांची चेष्टा करणे असे केल्याने तो विद्यार्थी पुढील जन्मी गाढव होतो. जो विद्यार्थी त्या शिक्षकाच्या पैशावर जगेल तो किटक बनेल, जर शिक्षकाचे नांव विनाकारण बदनाम करेल तो कुत्रा

होईल, जो शिक्षकाचा द्वेष करील तो मोठा किडा होईल. २०१

दुसऱ्याने सांगितले म्हणून शिक्षकाची सेवा करू नये (स्वेच्छेने करावी). सेवा रागावून करू नये. उंच जागी

बसलेला असेल तर खाली उतरून शिक्षेकाना अभिवादन करावे (तसेच बसून अभिवादन करू नये). २०२

शिक्षकाच्या आसनाजवळ बसू नये. वाऱ्याच्या दिशेत बसू नये. असे बोलू नये जे शिक्षकाला ऐकू येणार नाही.

२०३

बैल, घोडा अथवा उंटाने खेचल्या जाणाऱ्या गाडीत विद्यार्थी बसू शकेल. गवताच्या कुरणात, दगडावर, लाकडाच्या बैठकीत व नांवेत बसण्यास हरकत नसते. २०४

जर विद्यार्थ्यांच्या शिक्षकाचे शिक्षक भेटले तर त्यांना शिक्षकांना जसा मान देतात तसा द्यावा. परंतु, त्यांच्या परवानगी (शिक्षकाच्या) शिवाय त्याच्या घरातील आदरणीय मंडळींना अभिवादन करू नये. २०५

जे जे त्या विद्यार्थ्यांस योग्य मार्गदर्शन करतात मग ते शिक्षणाचे असो अथवा वर्तणूकीचे असावे, पापमुक्त रहाण्याचे शिकवतो त्या सर्वांचा विद्यार्थ्यांने आदर करावा. २०६

बटू त्याच्या सर्व वरीष्ठांशी तसाच वागेल जसा तो त्याच्या शिक्षकाशी व त्यांच्या नातेवाईकांशी, जे त्याच्याच वर्णांचे आहेत, वागेल. २०७

शिक्षकाचा मुलगा वयाने मोठा अथवा लहान असला तरी जर तो वडीलांच्या ऐवजी शिकवत असेल व सर्व शास्त्रे, अंग शिकवत असेल तर त्याला शिक्षकच समजून त्या प्रमाणे सन्मानपूर्वक वागवावे. २०८

विद्यार्थ्यांने जरी शिक्षकाच्या मुलाला सन्मानपूर्वक वागवले तरी त्याची सेवा म्हणून त्याचे पाय चेपणे, त्याला आंगोळ घालणे, त्याचे उष्टे खाणे असे कहीही करू नये. २०९

शिक्षकाची पत्नी जर त्याच्याच वर्णांची असेल तर तीला शिक्षकाप्रमाणेच सन्मान द्यावा. परंतु, जर ती इतर (हलक्या) वर्णांची असेल तर फक्त उठून सन्मान देण्याशिवाय इतर काहीही करू नये. २१०

विद्यार्थ्यांने शिक्षकाच्या पत्नीस आंगोळ घालणे, तिचे पाय चेपणे, तिला तेल लावून मर्दन करणे अथवा तिचे केस विंचरणे अशी कामे करणे वर्ज आहे. २११

वीस वर्षे वय झालेला विद्यार्थी जो योग्य व अयोग्य ह्याची जाण राखतो त्यानी आपल्या शिक्षकाच्या पत्नीचे पाय पकडून तिला अभिवादन करावयाचे नाही. २१२

स्त्रीचा स्वभाव असतो किं, ती पुरुषास उत्तेजित करित असते. त्यासाठी पुरुषाने बेसावध होऊन तिच्या आहारी जाऊ नये. २१३

स्त्रीची स्वाभाविक क्षमता असते किं, ती केवळ मूर्खालाच नाही तर सावध व बुद्धिमान माणसालासुद्धा वासनेच्या आहारी घालून भ्रष्ट करू शकते. २१४

स्वतःच्या आई, बहीण अथवा भावाची पत्नी, मुलगी ह्यांच्यासह एकांतात राहू नये. कारण वासना मोठ्या मोठ्याना भ्रष्ट करू शकते. २१५

असे असले तरी लहान वयाचा बटू जमिनीवर लोळत राहून आपल्या शिक्षकाच्या पत्नीस अभिवादन करू शकतो, "माते मी तुला नमस्कार करतो". २१६

लांबचा प्रवास करून आलेला विद्यार्थी घरी (शिक्षकाच्या) आल्यावर प्रथम शिक्षकाच्या पत्नीचे पाया पडेल व अभिवादन करेल. कारण ते त्याचे कर्तव्य असते. २१७

जसे जमीन खोदून त्यातून पाणी काढतो तसे विद्यार्थी शिक्षकाकडून ज्ञानरूपी पाणी काढून घेऊन ते मिळवू शकतो. २१८

विद्यार्थी केस कापून टाकू शकतो तसेच केसाची बट ठेवू शकतो किंवा, डोक्यावर केसाची शेंडी ठेवू शकतो. विद्यार्थी सूर्य आकाशात तळपट असतांना झोपणार नाही. २१९

जर विद्यार्थी सूर्य आकाशात असतांना झोपून राहिला (जाणीव पूर्वक अथवा अज्ञानाने) तर प्रायश्चित्त म्हणून त्यांने दुसऱ्या दिवशी उपवास करावा व त्याच बरोबर सावित्री मंत्र जपावा. २२०

अशारितीने सूर्य उगवतांना व मावळतांना झोपणे हा फारच मोठा दोष आहे व त्यासाठी प्रायश्चित्त करणे आवश्यक आहे. २२१

दिलेल्या नियमानुसार तो प्रथम आचमन करून सकाळ व संध्याकाळ अशा दोनही संधीप्रकाशाच्या समयी शुद्धमनाने पवित्र ठिकाणी बसून वेदाचे वाचन स्मरण करेल. २२२

एकवी स्त्री अथवा खालच्या वर्णांतील माणूस स्वताच्या मनाच्या आनंदासाठी शास्त्राभ्यास करित असेल तर त्याबद्दल आक्षेप घेऊ नये. २२३

काही जण असे समजतात किं, आध्यात्मिक सामर्थ्य व संपत्ती श्रेष्ठ आहे, इतर काही समजतात किं, संपत्ती श्रेष्ठ, इतर काही म्हणतात किं, वासना पूर्ती व संपत्ती हेंच अंतिम, काही समजतात केवळ आध्यात्मच श्रेष्ठ,

काही समजतात केवळ संपत्ती श्रेष्ठ, वास्तविक पहाता आध्यात्म व संपत्ती दोनही महत्वाचे आहेत. उत्तम जीवनासाठी हे सर्वच (तिनही) योग्य प्रमाणात आवश्यक असतात. २२४

जरी फार वाईट रीत्या शिक्षक, आई, बाप, मोठा भाऊ वागले तरी ब्राह्मणाने त्यांचा तिरस्कार करू नये. २२५

त्याने शिक्षकात ब्रह्म पहावे, वडीलात प्रजापति, मातेत भूमाता व वडील भावात स्वतःला पहावे व त्यांना माफ करावे. २२६

मुलाला जन्म देणे व नंतरची काळजी घेणे ह्या कामाची परतफेड मुलं कधीही करू शकत नाही. २२७

ह्यासाठी शिक्षकाचे मन जिंकून व आई बापाची सेवा करून जे त्याला प्राप्त होईल ते मोठे तप करूनही मिळणार नाही. २२८

ह्या तिघांची सेवा करणे मोठ्या तपस्येपेक्षा जास्त चांगले असते. तेवढे करणाऱ्याला इतर दुसरी कोणतीही तपस्या करण्याची आवश्यकता नसते. २२९

हे तिघे (शिक्षक, आई, बाप) म्हणजे ते तीन तत्वे, तीन जगं, तीन वेद आणि तीन अग्नी आहेत असे समजून वागावे. २३०

खरोखरच जन्मदाता गन्हापत्य अग्नी समान असतो, माता दक्षिणाग्नी व शिक्षक अहवन्व अग्नी सारखे असतात. हे तीन अग्नी अति आदरणीय असतात. २३१

जो गृहस्थाश्रमात गेल्यानंतरसुद्धा ह्या तीघांना विसरणार नाही व त्यांची कदर करील तो तीन जगं जिंकेल. तेजस्वी काया प्राप्त झालेला असा होईल व जगाची सर्व सुख त्याला प्राप्त होतील. २३२

आईचा मान राखून पृथ्वीचे जग जिंकेल, वडीलांचा मान राखून मध्य जग (आकाश) जिंकेल व शिक्षकाचा मान राखल्यामुळे तो ब्रह्म जिंकेल. २३३

जो ह्या तिघांचा मान राखतो तो सर्व काही कर्तव्ये पूर्ण केल्याप्रमाणे सर्व काही मिळवतो परंतु, जो त्यांचा अवमान करतो तो सर्व यज्ञयाग करूनही व्यर्थ ठरतो. २३४

जोवर हे तिघे जीवंत आहेत तोवर त्यांची सेवा करण्यात व त्यांच्या आज्ञा पाळण्यात, त्यांना सुख देण्यात धन्यता मानावी. २३५

परलोकात उत्तम गति मिळो म्हणून त्याने ह्या तिघांची परवानगी घेऊनच सर्व काही (विचार, बोलणे व कर्तव्य) करावे. २३६

ह्या तिघांचा मान राखून जे काही करावे. कारण, तेच खरे कर्तव्य समजावे, त्यापेक्षा दुसरे काहीही अधिक महत्वाचे नसते. २३७

वेदांवर ज्याचा अढळ विश्वास आहे तो हलक्या माणसाकडून सुद्धा ज्ञान प्राप्त करू शकतो तसेच हलक्या कुळात सुद्धा उत्तम लक्षणे असलेली पत्नी मिळवू शकतो. २३८

(वेदावर विश्वास असलेला) जहरातून अमृत काढू शकतो, लहान मुलाकडून महान शहाणपण व शत्रूकडून मदत मिळवू शकतो. तसेच अशुद्ध पदार्थातून शुद्ध सोने काढू शकतो. २३९

उत्तम पत्नी, न्यायाचे नियम, शुद्धता, चांगला सल्ला आणि अनेक कला विद्या कोणाकडूनही मिळवता येतात फक्त शोधण्याची कला असली पाहिजे. २४०

आपद्काळी खरा विद्यार्थी वेदाचे ज्ञान अब्राह्मणाकडून सुद्धा प्राप्त करू शकतो. तो त्या शिक्षकाच्या मागून चालेल जोवर तो त्याच्या कडून शिकत आहे. २४१

ज्याला स्वर्गात स्थान पाहिजे तो कधीही अब्राह्मणाच्या बरोबर रहाणार नाही व ज्या ब्राह्मणाला वेदाचे व अंगांचे ज्ञान नाही त्याच्या बरोबर सुद्धा रहाणार नाही. २४२ *टीप: वेदाची अंगे म्हणजे उपनिषदे, अरण्यके व ब्राह्मणके आहेत.*

परंतु, जर विद्यार्थ्यांस संपूर्ण आयुष्य शिक्षकाकडे रहावयाचे असेल तर त्याने त्याची सेवा मरेपर्यंत केली पाहिजे. २४३

जो ब्राह्मण शिक्षकाची आजन्म सेवा करेल त्याला मृत्यूनंतर कायम स्वर्गात स्थान प्राप्त होते. २४४

समावर्तन विधी (शिक्षण संपल्यानंतर स्वगृही जाण्याचा विधी) होण्या आधी विद्यार्थी शिक्षकाला कोणतीही भेट देणार नाही. परंतु, शिक्षकाच्या परवानगीने तो त्याच्या ऐपतीनुसार शेवटच्या स्नानानंतर त्या शिक्षकाला भेट देऊ शकतो. २४५

शेत, सोने, गाय, घोडा, छत्री, जोडे, आसन, धान्य, ताजी भाजी असे काहीही तो आपल्या शिक्षकास भेट म्हणून देऊ शकतो. २४६

जो विद्यार्थी शिक्षकाकडे कायम रहातो तो त्या शिक्षकाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या मुलाची (जर तो मुलगा त्या लायकीचा असेल तर) बायकोची, नाहीतर त्याच्या सपिंडाची (कुटूंबी) सेवा तितकीच करित राहिल. २४७

ह्यापैकी कोणीही नसेल तर त्यांच्या पवित्र अग्नीची सेवा दिवस रात्र असे मरेपर्यंत करावे. २४८

जो ब्राह्मण अशा प्रकारे आपले सेवा व्रत मरेपर्यंत पाळतो तो मरणानंतर उच्च कोटीच्या जागी जाईल व पुनः जन्म घेणार नाही. २४९

दुसरा भाग समाप्त ---

एकंदर भाग बारा आहेत.

- १) पहिल्या भागात विश्वाची निर्मिती, द्विजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- २) नंतरच्या पांच भागांत दैनंदिन कामे, विधि, विवाह आदिचे जीवन, कुटूंब जीवन, गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये व नंतरच्या वानप्रस्थाश्रमातील जीवन
- ३) सातवा व आठवा भाग सैनिकाची कर्तव्ये व राजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- ४) नववा भाग कायदा कानु बाबतची माहिती देतो.
- ५) दहावा भाग जाती व्यवस्था व समाज व्यवस्था आणि राज्य व्यवस्थे बाबतची माहिती दिली आहे.
- ६) अकरावा व बारावा भाग समाजाची व व्यक्तीची नैतिक मुल्ये सांगितली आहेत, तत्वज्ञान व अध्यात्म ह्यांची माहिती दिली आहे. त्यात सत्य, पाप, पुण्य, संन्यास, तपस्या, तत्वशिलता, पश्चान्ताप ह्यांचा विचार केला आहे.
- ७) बाराव्या भागात पवित्र नियम काळानुसार बदलण्याची पद्धत दिली आहे त्याचा अर्थ मनुस्मृती उत्क्रांतवादी असून जडवादी नाही हे स्पष्ट होते. त्यात हे नवीन नियम कोणी करावेत व कोणी करू नयेत ह्याबद्दलचे आदेश दिले आहेत.

हिंदू मान्यता उत्क्रांत होतात म्हणजे कालाच्या अनुसराने बदलतात. तसे इस्लाम मध्ये होत नाही. म्हणून शंभर वर्षांपूर्वीचा हिंदू धर्म आज पाळला जात नाही. हिंदू परंपरा एकाद्या वृक्षा प्रमाणे असतात व इस्लामच्या परंपरा एकाद्या पुतळ्याप्रमाणे असतात. म्हणजे वृक्ष जरी अनेक वर्षांचा जुना असला तरी त्याची प्रत्येक डाहळी नवीन व ताजी असते. तसेच पुतळा जुना असेल तर त्याचा प्रत्येक भाग तितकाच जुना असतो. पुतळा तुटला तर तो पुन्हा तयार होत नाही त्या उलट वृक्ष मोडला तर तो पुन्हा वाढून तयार होत असतो. हिंदू परंपरा सतत पुनरुज्जीवित होत (उत्क्रांतवादी) असतात, बदलत असतात तसे इस्लाम अथवा ख्रिश्चन धर्मात होत (जडवादी) नाहीत. हिंदूमध्ये अनेक विचार प्रवाह आढळतात तसे इस्लाम व इतर धर्मात नसते. तेथे एकच विचार प्रवाह असतो. त्यांना संस्थापक असतो. त्यांचा एकच देव असतो. त्यात कोणी बदल सुचवला तर तो अधर्म समजला जातो व त्याविरुद्ध कारवाई होते. हे सर्व असल्याने ते पुरस्कृत धर्म ठरतात तसे हिंदू मध्ये नाही. हा महत्वाचा फरक आहे. म्हणून हिंदू हा प्रचलित अर्थाने धर्म ठरत नाही. ती एक विचार प्रणाली आहे जी सदैव अद्ययावत होत रहाते आहे.

उपलब्ध माहितीप्रमाणे मनुस्मृती इसवी सन पूर्व १५०० वर्षे लिहीली गेली.

मनुस्मृती - तिसरा भाग {१-२८६}

शिक्षकाकडे राहून वेद शिकण्याचे व्रत तीस वर्षे पाळावयाचे असते, परंतु जर तो हुशार असेल तर ते पंधरा वर्षांचे किंवा फक्त सात वर्षांचे असावे. नाहीतर वेद शिकण्यासाठी जेवढा काळ लागेल तेवढ्या काळाचे असावे. १

ज्या विद्यार्थ्यांने तीन वेद किंवा दोन किंवा एकच वेद रीतसरपणे शिकून पूर्ण केला आहे तो त्यानंतर गृहस्थाश्रमात प्रवेश करू शकतो. २

जो वारसा हक्काने वेदाचा अभ्यास करतो त्याचा सन्मान करण्यासाठी त्याला एका सुंदर आसनावर बसवून हार घालून नंतर त्याला एक गाय दान करावी व मध आणि तुपाचा प्रसाद द्यावा. ३

शिक्षण पूर्ण झालेला द्विज आपल्या शिक्षकाच्या परवानगीने स्नान करील, त्या नंतर समवर्तन विधी (शिक्षण पूर्ण झाल्यावर स्वगृही जाण्या आधी करावयाचा विधी) करील. त्या नंतर तो योग्य सुलक्षणे शरीरावर असलेल्या त्याच्याच जातीतील स्त्रीशी लग्न करील. ४

द्विजाने लग्नासाठी जी स्त्री निवडावयाची ती त्याच्या आईकडून सपिंड (कुटूंबी) नसावी. तसेच वडीलांकडून सुद्धा प्रत्यक्ष नातेवाईक नसावी. ५

कितीही महान, श्रीमंत, घोडे, शेळ्या, धनधान्य अथवा इतर मालमत्ता असलेली असली तरी त्या कुटूंबात त्याने लग्न करू नये अशी ठिकाणे आहेत ती अशी, ६

पवित्र नियमांचे पालन न करणारे घर, ज्या घरात फक्त मुली जन्मतात, ज्या घरात वेदाचा अभ्यास होत नाही, ज्या घरातील माणसांच्या अंगावर जाड केस आहेत, ज्या घरात पिढीजात व्याधी आहेत, ज्या घरातील पुरुषात नपुसकता आढळते, ज्या घरात वेड आहे, पांढरे कोड अथवा महारोग झालेला इसम आहे. ७

त्याने अशी स्त्री करू नये जिचे केस लाल आहेत, जिच्या घरात खूप जास्त माणसे आहेत, जी नेहमी आजारी असते, जिच्या शरीरावर दिसतील इतके केस आहेत (पायावर, हातावर, चेहऱ्यावर), जिच्या डोक्यावर कमी केस आहेत, जी फार बडबडी, वाचाळ, कजाग आहे, जिचे डोळे लाल आहेत. ८

जिचे नांव नक्षत्रावरून, झाडावरून, नदीवरून, हलक्या जातीतील नांव, पक्षी, साप, दास, पर्वत, ह्यांवरून ठेवले आहे, तसेच भिती वाटावी असे नांव आहे अशी स्त्री लग्नासाठी घेऊ नये. ९

शरीरात कोणतेही व्यंग नसलेली, प्रसन्न करणारे नांव असलेली, सुडौल बांधा असलेली, डौलदार चालणारी (गजगामिनी), डोक्यावर भरपूर केस असलेली, लहान दात असलेली, हात नरम असलेली, १०

शहाणा ब्राह्मण लग्नासाठी अशी बायको स्वीकारणार नाही जिला भाऊ नाही, जिचा बाप माहीत नाही, दन्तक घेतलेली, जी कुमारिका नाही. कारण अशा लग्नामुळे तो पापी ठरू शकतो. ११

द्विजाच्या पहिल्या लग्नासाठी त्याच्या जातीतील असावी. परंतु, जर आणखीन लग्ने करण्याची इच्छा असेल तर पुढे दिल्या क्रमाने त्या त्या वर्णाच्या स्त्रीयांस त्याने निवडावे. १२

दुसरी बायको ब्राह्मण अथवा क्षत्रिय असावी, तिसरी क्षत्रिय अथवा वैश्य असावी, शुद्र स्त्री लग्नाशिवाय ठेवावी कारण ती फक्त शुद्राशीच लग्न करू शकते. १३

कोठल्याही प्राचीन साहित्यात शुद्र स्त्री ब्राह्मणाची किंवा क्षत्रियाची प्रथम पत्नी असल्याचा उल्लेख आढळत नाही. जरी कितीही अडचणीत ते असले तरी ते शुद्र स्त्रीशी लग्न करित नाहीत. १४

दुर्बुद्धीने जर कोणत्या ब्राह्मणाने शुद्र स्त्रीशी लग्न केले तर लवकरच त्याचा न्हास होऊन त्याचे संपूर्ण कुटूंब शुद्र होईल. १५

अत्री व गौतम ऋषींच्या मते त्यांचा मुलगा उत्तथ्य ज्याने शुद्र स्त्रीशी लग्न केल्याने तो बहिष्कृत ठरला. शौनका प्रमाणे मुलगा झाला तर तो शुद्र ठरतो. भृगु व मनुंच्या मते पुत्र प्राप्तिने तो ब्राह्मण शुद्र ठरतो. १६

जो ब्राह्मण शुद्र स्त्री बरोबर समागम करतो व जर त्यापासून मुल झाले तर मृत्यूनंतर तो नरकात जातो. त्याला स्वतःला ब्राह्मण म्हणवून घेता येणार नाही. १७

त्याचे कारण, आदिदैवते (पितर) व इतर देव अशा ब्राह्मणाने दिलेले प्रसाद खात नाहीत. विशेष करून जर त्याने तो प्रसाद शुद्ध स्त्रीच्या मदतीने तयार केला असेल. असा ब्राह्मण स्वर्गात कधीही जाणार नाही. १८ जो ब्राह्मण शुद्ध स्त्रीचे ओठ चाटतो, जो तिचा श्वासोश्वास घेतो आणि ज्याला त्यामुळे पुत्र प्राप्ति होते त्याला क्षमा नाही. १९ टीप: आदिदैवत म्हणजे एकदम सुरुवातीला जन्मलेले म्हणून त्यांना पितर असे सुद्धा म्हणतात. कारण तेच सर्वात आधी मेलेले आहेत. म्हणून सर्व श्राद्ध विधी त्यांच्या स्मरणाने करावयाचे असतात. आता आपण जे आठ प्रकारचे लग्न विधी आहेत त्यांची माहिती करून घेऊ या. चारही वर्णांचे लोक, जे ह्या जगात पाप व पुण्य कर्मे जीवंत असताना व मेल्यानंतर सुद्धा करीत असतात, ते अशारितीने लग्न करतात. २० हे लग्न विधी (१) ब्रह्म, जे ब्राह्मणांसाठी योग्य सांगितले आहेत, (२) देवांचे, (३) ऋषींसाठी (अर्श), (४) प्राजापत्य, (५) असुर, (६) गंधर्व, (७) राक्षस, (८) पैशाची असे ते आहेत. २१ कोणत्या वर्णास कोणता लग्न विधी योग्य व कोणता अयोग्य ते ऐक, त्याच प्रमाणे अशा लग्नांच्या त्यापासून होणाऱ्या अपत्यांवर काय परिणाम होतो ते सुद्धा सांगतो. २२ क्रमाने पहाता ब्राह्मणांसाठी पहिले सहा लग्न विधी योग्य असतात. शेवटचे चार क्षत्रियांसाठी चांगले असतात व तेंच चार त्यातून राक्षस वगळता वैश्य व शुद्रास योग्य सांगितले आहेत. २३ ऋषींच्या मते पहिले चार ब्राह्मणांसाठी योग्य असतात. क्षत्रियांसाठी राक्षस व वैश्य व शुद्रांसाठी असुर सांगितला आहे. २४ परंतु, ह्या पवित्र नियमांत वेगळे दिले आहे, त्या प्रमाणे शेवटच्या पांचांपैकी तीन विधी वैध व उरलेले दोन अवैध समजावे असे दिले आहे. पैशाची व असुर विधीने लग्ने कधीच करू नये असे ते नियम सुचवतात. २५ पवित्र नियमाप्रमाणे क्षत्रियांस गंधर्व व राक्षस विधी विभक्त अथवा एकत्रपणे योग्य सांगितले आहेत. २६ पित्याच्या ऐपतीनुसार उपवर कन्या दागदागिन्यानी मढवून सन्मानपूर्वक रीत्या वेदांतील ऋचांच्या उच्चराने शुद्ध करून अशा परिस्थितीत नवरदेवाला सन्मानपूर्वक रीत्या आवाहन करून लग्न होते तो ब्रह्म विधी समजावा. २७ यज्ञयाग करणाऱ्या पुरोहितास जेव्हा त्यावेळी उपवर कन्येचा पिता तिला सालंकृत करून त्याला सन्मानपूर्वक रीत्या (कन्या)दान करतो तो देव विधी समजावा. २८ नवरदेवा कडून पवित्र नियमानुसार गाय, बैल दोन जोड घेऊन उपवर वधुचा पिता तिला देतो (कन्या)दान तो ऋषी (अर्श) विधी समजावे. २९ टीप: हे सर्व दान पुनः त्या मुलीस तिचे स्त्रीधन म्हणून द्यावयाचे असते. स्मृतीच्या परंपरेनुसार जेव्हा उपवर वधुचा पिता उभयतांना (नवरा नवरी) त्यांची वैवाहिक कर्तव्ये समजावून सांगून मग त्यांना विवाहीत घोषित करतो तो प्राजापत्य विधी समजावा. ३० जेव्हा उपवर मुलीस व तिच्या कुटूंबास धनदौलत देऊन सर्वसंमतिने लग्न केले जाते तेव्हा त्या लग्नास असुर विधी असे म्हणतात. ३१ समाजाच्या मान्यतेचा विचार न करतां स्वेच्छेने जेव्हा दोन (स्त्री व पुरुष) एकत्र होतात जेथे केवळ संभोग हा एकच उद्देश असतो तेव्हा ते गंधर्व विधीचे लग्न समजले जाते. समाज, कुटूंब इत्यादी जबाबदाऱ्यांचा त्यात विचार नसतो. ३२ टीप: गंधर्व विवाहास नेहमीच समाजाचा विरोध असतो. जबरदस्तीने मुलीच्या नातेवाईकांचा विरोध मोडून प्रसंगी त्यांना मारून मुलीच्या इच्छे विरुद्ध अशारितीने पळवून जो विवाह केला जातो त्यास राक्षस विवाह असे म्हणतात. ३३ टीप: विवाह हा शब्द राक्षस लग्नासाठी आहे परंतु, तो हल्ली लग्न ह्या अर्थी वापरला जातो. मुलीला खोटी आश्वासने देऊन तिच्या नातेवाईकांना फसवून, तिला ती झोपेत असतांना पळवून नेऊन जे लग्न होते तो सर्वात हीन प्रकारचा व म्हणून पापकारक असा लग्न प्रकार आहे, त्याला पैशाची लग्न असे म्हणतात. ३४ टीप: असे लग्न पैशाची (पटाण) लोक करीत म्हणून असे नांव असावे. ब्रह्मलग्न हे ब्राह्मणात सर्वमान्य समजले जावे. त्यात कन्यादान करतांना अर्ध्या देणे चांगले असते. इतर वर्णांत बोलणी करून सामंजस्याने हा विधी करतात ते योग्य आहे. ३५ अहो ब्राह्मणानो, आता मनुने ह्या विविध लग्न विधींचे काय मुल्यमापन केले आहे ते ऐका. ३६ टीप: हल्ली मुली कडून हुंडा घेऊन लग्न करतात त्याचा उल्लेख मनुस्मृतीत नाही. मनुस्मृतीप्रमाणे मुलाकडून हुंडा द्यावयाचा असतो.

ब्रह्म लग्नातून जन्मलेला मुलगा जेव्हा काही स्तुत्य कार्य करतो तेव्हा तो त्याचे दहा पूर्वज व तो स्वतः आणि नंतरचे दहा वंशज अशा एकवीस पिढ्यांचे कल्याण करीत असतो. ३७

दैव लग्नातून जन्मलेला मुलगा जेव्हा काही स्तुत्य कार्य करतो तेव्हा तो त्याचे सात पूर्वज व तो स्वतः आणि नंतरचे सात वंशज अशा पंधरा पिढ्यांचे कल्याण करीत असतो. अर्श लग्नातून जन्मलेला मुलगा जेव्हा काही स्तुत्य कार्य करतो तेव्हा तो त्याचे तीन पूर्वज व तो स्वतः आणि नंतरचे तीन वंशज अशा सात पिढ्यांचे कल्याण करीत असतो. प्राजापत्य लग्नाच्या मुलामुळे दोनही बाजूचे सहा उद्धारतो. ३८ टीप: जसे सत्कर्माचे तसेच कुकर्माचे सुद्धा समजावे.

पहिल्या चार लग्न प्रकारातून होणारी अपत्ये तेजस्वी, बुद्धीमान, गुणवान, वेदाचे अध्ययन सहजपणे करणारी असतात व म्हणून शिष्टसंमत होतात. ३९

अनेक उत्तम गुणांनी युक्त असे ते सर्व प्रकारचे आनंद भोग घेणारे, ज्ञानी, सुप्रसिद्ध, जनमान्य असे होतात आणि दिर्घायुषी असतात. ४०

नंतरच्या चार सदोष लग्न प्रकारांपासून होणारी संतती दुर्गुणी, दुष्ट, कपटी, खोटे बोलणारी व वेदाचा व पवित्र नियमांचा अपमान करणारी असते. ४१

सदोष लग्नांपासून सदोष संतती होते व निर्दोष लग्नांपासून निर्दोष संतती होते. ४२

समान वर्णातील पत्नीसाठी लग्न विधी दिला आहे. परवर्णातील स्त्री बरोबर लग्नाचा विचार करूया. ४३

क्षत्रिय मुलीस वरच्या वर्गातील मुलाबरोबर लग्न करताना धनुष्य हाती धरावे. वैश्य मुलीनी अंकुश धरावे व शुद्र मुलीनी नवऱ्याचे वस्त्र पकडावे. ४४

पर्व काळ सोडून एरवीच्या काळात केव्हाही नवरा आपल्या पत्नीसह समागम करून तृप्त होऊ शकतो. पत्नीस संतुष्ट करण्यासाठी त्याने तिच्या इच्छेनुसार संभोग सुख तिला देत जावे. ४५

महीन्याचे सोळा दिवस व रात्री स्त्रीस संभोगासाठी योग्य समजले जातात. तिचे ऋतुचे दिवस वगळावेत. ४६

महीन्याचे पहिले चार दिवस व अकरावा आणि तेरावा संभोगासाठी वर्ज आहेत. इतर रात्री योग्य समजतात. ४७

सम तारखेस संभोग घेतला तर त्यापासून पुत्ररत्न होण्याचा संभव असतो. विषम तारखेस कन्यारत्न संभवते.

म्हणून पुत्राची अपेक्षा असलेल्याने त्या तारखेस संभोग करावा. ४८

पुत्र होण्यासाठी पुरुषाचे शुक्रजंतु शक्तिमान असावे लागतात. जर स्त्रीचे रेत जास्त शक्तिमान असतील तर कन्यारत्न होण्याचा संभव असतो. जर समसमान असतील तर जुळे किंवा नपुसक होण्याचा संभव असतो. जर दोनही अशक्त असतील तर गर्भधारणा होण्याचा संभव नसतो. ४९

जो त्या सहा रात्री व दुसऱ्या आठ स्त्रीपासून दूर रहातो तो खऱ्या विद्यार्थ्यासारखा ब्रह्मचारी असतो. ५०

जो बाप जाणकार आहे तो आपल्या मुलीचा गैरफायदा (लैंगिक) कधी घेणार नाही, परंतु, जो मोहात सापडून आपल्या मुलीचा गैरफायदा घेतो तो मुलीला विकल्याचे पाप करतो. ५१

जे पुरुष नातेवाईक स्त्रीच्या मालमन्तेचा अपहार करील ते पापी ठरून नरकात जातील. ५२

काही समजतात किं, अर्श लग्नविधीत घेतले जाणारे हक्काचे आहे ते सरासर चुक आहेत कारण, असे समजणे म्हणजे मुलगी विकण्यासारखे पाप असते. ५३

जेव्हा नातेवाईक अर्श विधीत दिलेले वापरत नाहीत व त्या स्त्रीसाठी जपून ठेवतात तेव्हा ते योग्य असते कारण ते सर्व स्त्रीधन समजावयाचे असते. ५४

स्त्रीचा नेहमी तिच्या वडील, भाऊ, पति, दीर व मुलगा अशा सर्व पुरुषांनी सन्मान करावयाचा असतो. त्यामुळे असे केल्याने त्या सर्व पुरुषांचे कल्याण होत असते. ५५

जेथे स्त्रीवर्गाचा सन्मान होतो तेथे देव प्रसन्न होतात. जेथे स्त्रीवर्गाचा अवमान होतो तेथे कोठलेही शुभ कार्य यशस्वी होत नाही. ५६

ज्या परिवारातील सज्जन स्त्रीया दुःखी कष्टी (अपमानामुळे) असतात त्या परिवाराचा नाश होतो. जेथे त्या आनंदात असतात तो परिवार नेहमी सुखी रहातो. ५७

ज्या घरात स्त्री नातेवाईक अवमानीत होत असते ते घर शापीत झाल्याप्रमाणे विलक्षणरीत्या नष्ट होते. ५८ टीप: कारण, अशा घरावर पितरांचा कोप होतो.

जे पुरुष स्वताचे हित इच्छीतात त्या पुरुषानी सुटीच्या दिवशी कुटूंबातील स्त्रीसाठी भेट वस्तू म्हणून कपडे, दागिने व चविष्ट खाद्यपदार्थ द्यावेत. ५९

ज्या कुटूंबातील पति व पत्नी एकमेकांबरोबर संतुष्ट होऊन रहातात ते घर आनंदमय होते. ६०

जर पत्नी सौंदर्यवान नसेल तर ती आपल्या पतिस आकर्षित करू शकत नाही. अशा घरात पाळणा हलत नाही. ६१

ज्या घराची गृहीणी सुंदर नसते ते घर निस्तेज असते. परंतु, जर ती सुंदर असेल तर ते घर तेजाळून निघते. ६२

मोठी घराणी सुद्धा वेदाचा अभ्यास न केल्यामुळे, हलक्या कुळात लग्ने केल्यामुळे, पवित्र विधींकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे, आणि ब्राह्मणांकडे तुच्छतेने पाहिल्यामुळे बरबाद होतात. ६३

ब्राह्मणाने येथे दिलेल्या गोष्टी केल्यामुळे तो न्हास पावतो, हस्तकला, सावकारी, शुद्ध स्त्री पासून मुले झाल्याने अथवा ती सांभाळल्याने, गाई, घोडे, वाहने ह्यांचा व्यापार केल्याने आणि शेती केल्याने. ६४

अपात्र लोकांना दाने केल्याने, योग्य मोबदला न दिल्याने, वेदाचा अभ्यास नीटपणे न केल्याने लवकर न्हास पावतात. ६५

संपत्ती कमी असली तरी वेदाचे ज्ञान व्यवस्थित असलेली कुटूंबे नावारुपाला येतात. ६६

लग्नाच्यावेळी पेटवलेला पवित्र अग्नी वापरून ते कुटूंब पांच महत्वाचे यज्ञ करतील व त्याच्या मदतीने ते दररोजचे जेवण शिजवतील. ६७

घरात जणूकाय पांच खाटिकखाने आहेत असे म्हणावेसे वाटते कारण, त्यात शेंगडी, पाटा-वरवंटा, झाडू, खलबन्ता, पाण्याचे भांडे ह्यांच्या मदतीने ते घर नित्याची कामे करीत असते. ६८

ह्या पांच पापकारक वस्तूमुळे जे पाप दररोज होत असते त्याचे निवारण होण्यासाठी पांच विधी सांगितल्या आहेत. त्या गृहस्थाने करावयाच्या असतात. ६९ टीप: ह्या पांच साधनांचा उपयोग करतांना अनेक सूक्ष्म जीवांचा नाश होत असतो, म्हणून त्यांना खाटिकखाने असे रुपकाने संबोधिले आहे. त्या पापाच्या निवारणार्थ पांच यज्ञ(दाने) सांगितले आहेत.

ती पांच दाने (यज्ञ) अशी, १)विद्यार्थ्याला शिकवणे, २)पितरांसाठी तर्पण करणे (पाण्याने), ३)होमात हवन करणे हे देवांसाठी, ४)भूतांसाठी (मृत पूर्वज) बळी (मांसाचा प्रसाद) देणे, आणि ५)आदरपूर्वक पाहण्याना वागवणे हे माणसासाठी. ७०

जो यजमान ही सर्व दाने यथासांग पार पाडत असतो तो ह्या पापांपासून मुक्त रहातो. तरीसुद्धा तो ती पापे सतत करीत रहातो कारण त्याला संसार करावयाचा असतो! ७१

जो यजमान ही दाने करीत नाही तो जरी जगत असला तरी मेल्यागतच समजावा. ७२

ह्या दानाना क्रमाने पांच नावे आहेत ती अशी, अहुत, हुत, प्रहुत, ब्रम्हहुत आणि प्रसीत. ७३

अहुत म्हणजे अग्नी शिवाय, त्यात वेदमंत्र मनातल्या मनात पुटपुटणे असते. हुत म्हणजे देव व आदिदेव ह्यांना हवन करून आहुती देणे, प्रहुत म्हणजे, जमिनीवर पक्षांसाठी दाणे वगैरे टाकणे हे भुतांसाठी असते, ब्रम्हहुत, त्यात ब्राह्मणाला दान करावयाचे असते, प्रसीत म्हणजे आदिदैवतांना तर्पण करणे. ७४ टीप: असे केल्याने संसारीक कामामुळे जी पापे होतात त्यापासून मुक्ती मिळते असे समजतात.

सर्व यजमानानी दररोज वेदाचे पठण करावे व ते करतांना दाने करावीत त्यामुळे तसे करणाऱ्याला चराचर वस्तुमात्रांचे आशिर्वाद प्राप्त होतात. ७५

यज्ञातील हवनात आहुती दिल्याने अग्नी चेतावतो त्यामुळे सूर्यास ते मिळते, त्यातून वर्षा ऋतु उत्पन्न होतो, पावसामुळे पीक पिकते, त्यातून सर्व प्राणिमात्रांचे जीवन बनते. ७६

अशाने सर्व चराचर ह्या दानांमुळे जगू शकतात. ७७

ब्राह्मणाच्या ह्या दररोजच्या दानांमुळे (ज्ञान, अन्न इत्यादींचे) इतर वर्णांच्या मंडळींना सुद्धा त्याचा फायदा होत असतो. ७८

येथे दिलेली कर्तव्ये, कमजोर व ज्याची भोग ईद्रीये व्यवस्थितपणे काम करीत नाहीत ते सोडून, इतरांनी काळजीपूर्वक पूर्ण केल्यास तो सदा सुखी होईल व स्वर्गाची द्वारे त्याला नेहमीच उघडी रहातील. ७९

ऋषीमुनी, पितर, देव, भुते आणि अतिथी नेहमीच यजमानाकडून काही भेट अपेक्षित असतात. त्यांची पूर्तता यजमानाने त्याच्या कुवतीनुसार पूर्ण करावी. ८०

पवित्र नियमाप्रमाणे यजमानाने वैदीक ऋचा मोठ्याने बोलून ऋषींना संतुष्ट करावे, हवनात आहुती देऊन देवांना संतुष्ट करावे, मृतांचे श्राद्ध करून पितरांना संतुष्ट करावे, माणसांना काही आनंद देणारी भेटवस्तु, खाद्यपदार्थ देऊन संतुष्ट करावे आणि भूतांना बळी (मांसाचा प्रसाद) देऊन संतुष्ट करावयाचे असते. ८१

दररोज अन्न, पाणी, दुध, कंदमुळं, फळे अशा गोष्टी देऊन पितरांची कृपा संपादन करावयाची असते. ८२
श्राद्धात निदान एका ब्राह्मणाला भोजन देऊन पितरांचा सन्मान करावा. मात्र वैश्वदेव दानाचे ब्राह्मणभोजन म्हणून ते करू नये. ८३

गृहसुत्राच्या नियमाप्रमाणे शिजविलेले अन्न वैश्वदेव आहुती म्हणून खाली नमुद केलेल्या देवांसाठी आहुती म्हणून द्यावे. ८४

प्रथम अग्नी त्यानंतर सोम त्यानंतर ह्या दोनही देवांस एकत्रितपणे त्यानंतर इतर देव जसे, विश्वदेव व धन्वंतरी, ८५

त्यानंतर कुहु (चंद्रोदयाची देवता), अनुमति (पोर्णिमेच्या चंद्राची देवता), प्रजापति (विश्वकर्ता), स्वर्ग व पृथ्वी एकत्रितपणे, शेवटी अग्नी स्वित्क्रीत (यज्ञाची देवता) ८६

अशारितीने पवित्र दान केल्यानंतर बलीचा (मांसाचा) प्रसाद सर्व दिशांना फेकावा. त्यासाठी पूर्वेपासून सुरुवात करावी. नंतर दक्षिण, पश्चिम, उत्तर असे फेकावे. ते इंद्र, यम, वरुण, सोम ह्या देवांना मिळेल, तसेंच, त्याशिवाय ह्या देवांच्या दासांना द्यावे. ८७

"मरुतदेवाचा सन्मान हो", असे बोलून काही अन्न जमिनीवर व "जलदेवाचा सन्मान हो", असे बोलून पाण्यात टाकावे. "वृक्ष वेलींचा सन्मान हो", असे बोलून खलबन्त्यावर टाकावे. ८८

बिछान्याच्या डोक्याच्या बाजूस अन्नाचे दान करील हे नशीबासाठी असेल. त्यानंतर पायाच्या बाजूस दान करील हे भद्रकालीसाठी असेल. घराच्या मध्यभागी ब्राह्मणाचे आणि वास्तुश्रुतीसाठी (गृहदेवता) दान असेल. ८९

काही बळी (मांसाचा प्रसाद) आकाशाकडे फेकावे ते सर्व देवांसाठी असेल. काही बळी (मांसाचा प्रसाद) दिवसाच्या मध्ये फेकावे ते दिवसा फिरणाऱ्या पिशाच्यांसाठी असेल. रात्रीच्या मध्ये फेकावे ते रात्री फिरणाऱ्या पिशाच्यांसाठी असले. ९०

घराच्यावरच्या माळ्यावर फेकावे ते सर्वात्मभूती साठी असेल. शेवटी उरलेले दक्षिणेस फेकावे आदिदेवांसाठी. ९१

हळवारपणे व आदरपूर्वक असे त्यानी अन्न कुत्री, उपेक्षित, रोगजर्र (स्वपक) जे आधी केलेल्या पापाचे फळ म्हणून भोगत आहेत, कावळे, व बारीक किडी किटक ह्यांसाठी द्यावे. ९२

जो ब्राह्मण अशारितीने सर्व भूतांचा आदर करील तो सरळ उच्च स्थानी म्हणजे ब्रह्माकडे जाईल. ९३

हे सर्व केल्यानंतर तो प्रथम अतिथीला जेवण देईल. पवित्र नियमांप्रमाणे त्यानंतर तो सन्यासी व विद्यार्थ्यांना जेवू घालील. ९४

द्विज गृहस्थ दान करून तेच पुण्य प्राप्त करतो जे विद्यार्थी शिक्षकाला गाय दान करून मिळवतो. ९५

पवित्र नियमानुसार त्याने ब्राह्मणाला जो वेदाचा अर्थ जाणतो, थोडेतरी अन्न दान करावे निदान भांडे भरून पाणी द्यावे, किंवा, मसाल्याने तयार केलेले खाद्यपदार्थ द्यावेत, फुल व फळे द्यावीत. ९६

अज्ञानी माणसाने केलेले तर्पण व्यर्थ जाते. त्यातून जर त्याने ब्राह्मणाला दिले तर त्याची राख झाली असे समजावे. ९७

ज्ञानी ब्राह्मणाच्या तोंडी दान केले तर त्यामुळे दान करणाऱ्याची अनेक पापे व कमनशीब संपुष्टात येते. ९८

पवित्र नियमानुसार जर अनपेक्षित अतिथीस बसण्यास आसन व पिण्यास पाणी व सुग्रास अन्न, त्याच्या ऐपतीप्रमाणे, जेवणात द्यावे. ९९

असंतुष्ट ब्राह्मण घरातून जातांना यजमानाचे आध्यात्मिक तेज घेऊन जातो. १००

तृण, विश्रांतिसाठी खोली, पिण्यासाठी पाणी, प्रेमाचे शब्द, ह्या गोष्टी सज्जन माणसाकडे नेहमी असावेत. १०१
एक रात्र रहाणाऱ्या ब्राह्मणास अतिथी समजावे. १०२

त्याच गांवात रहाणारा ब्राह्मण अतिथी समजू नये. तसेंच समाजकार्य करणाऱ्यास, घरात अग्नी असला व पत्नी असली तरी. १०३

जे मूर्ख लोक दुसऱ्याच्या कडून उपजिविकेस मदत अपेक्षित करतात ते त्या भिक्कारड्या प्रवृत्तिमुळे मृत्यू नंतर ज्यांच्या पैशावर ते राहिले त्याच्या कडे गायबैल बनून रहातात. १०४

तिन्ही सांजाच्या प्रहरी आलेल्या पाहुण्यास आसरा देणे चांगले असते. त्यास रात्रीचे जेवण द्यावे. त्याची चांगली खातरजमा करावी. १०५

अशा अनाहूत पाहुण्यास चांगले जेवण द्यावे बळी (मांसाचा प्रसाद) द्यावा, जे गृहस्थ स्वता खातो. अशारितीने पाहुणचार केल्याने यजमानाची ख्याती होते, धनदौलत वाढते, दीर्घ आयुष्य मिळते आणि आशीर्वाद मिळतात. १०६ टीप: मनुस्मृतीच्या काळात ब्राह्मण मांसाहार करीत असत. आदिशंकराचार्या नंतर ते जैनांच्या संस्कारामुळे शाकाहारी झाले,

पाहुणा जर उच्च वर्णातील (यजमानापेक्षा) असेल तर त्याप्रमाणे त्याचा उच्चदर्जाचा पाहुणचार करावा. हलक्या वर्णाचा असेल तर कमी प्रतिचा परंतु, अपमान न होईल असा पाहुणचार करावा व बरोबरीचा असेल तर त्याप्रमाणे करावा. १०७

दुसरा पाहुणा आला तर त्याला सुद्धा जेवण द्यावे पण बळी (मांसाचा प्रसाद) विधी करू नये. १०८

जो ब्राह्मण यजमानाकडून चांगला पाहुणचार मिळावा म्हणून आपल्या गोत्राची तारीफ करतो तो शहाण्या लोकांच्या दृष्टीने वंतसीन (फुकट्या) ठरतो. १०९

ब्राह्मणा कडे जर कोणी क्षत्रिय, वैश्य अथवा शुद्र पाहुणा म्हणून आला तर त्याला अतिथी असे संबोधले जात नाही. तसेंच यजमानाचा मित्र, नातेवाईक, शिक्षक आला तर त्यालासुद्धा अतिथी समजवयाचे नसते त्यांना पाहुणा म्हणावे. ११० टीप: अतिथी त्रयस्थ असावा लागतो. पाहुणा त्रयस्थ नसतो.

जर क्षत्रिय ब्राह्मणा कडे पाहुणा म्हणून आला तर त्याला जेवण वाढावे परंतु, ब्राह्मण अतिथीचे जेवण झाल्यानंतर. १११

वैश्य व शुद्र पाहुणा आला तर त्याला सेवकाच्या बरोबर जेवण वाढावे व आपली दयाबुद्धी दाखवावी. ११२

इतर मित्र मंडळी प्रेमाने भेटावयास आली तर त्यांना आपल्या पत्नी बरोबर उत्तम जेवण वाढावे. ११३

नव-विवाहित जोडपे, लहान मुल, आजारी व गर्भवतीस सर्वांच्या (अतिथीच्या) आधी जेवणास बसवावे. ११४

जो, ह्या पाहुण्याना जेवण वाढण्या आधी स्वतः जेवतो तो जरी वेदाचे पठण करीत असला तरी मेल्यानंतर कुत्री व गिधाडांच्या आहारी जातो, त्याला महामूर्ख समजावे. ११५

ब्राह्मण, नातेवाईक व नोकर मंडळी जेवून तृप्त झाली किं, मग यजमानाने व त्याच्या पत्नीने जेवावयास बसावे. ११६

देव, ऋषी, पाहुणी माणसे, आदिदैवते व वास्तुदेव ह्यांना प्रसन्न केल्यावर यजमानाने उरलेले अन्न सेवन करावे. ११७

जो फक्त स्वतापुरते जेवण करून ते खातो तो पाप करीत असतो कारण, उरलेले अन्न खाणेच पुण्यवान माणसाचे लक्षण आहे. ११८

वर्षात प्रथमच येणारे पाहुणे जसे, राजा, अधिकृत पुरोहित, विद्यार्थी, शिक्षक, जावई, सासरा, मामा, त्यांचे स्वागत मध व लोण्याच्या प्रसादाने करावे. ११९

यज्ञ करण्यासाठी आमंत्रित असलेले राजा, श्रोत्रीय ह्यांचे आदरतीर्थ मध लोण्याच्या प्रसादाने करावे परंतु, त्या व्यतिरीक्त कारणाने ते आले असतील तर तसे स्वागत करण्याचे कारण नसते. १२०

पत्नी संध्याकाळी, शिजविलेल्या मांसाचा प्रसाद वेदातील ऋचा न बोलता वैस्वदेवाला देईल जसे सकाळी सुद्धा करावयाचे असते. १२१

पितृयज्ञ केल्या नंतर ब्राह्मण, जो पवित्र अग्नी बाळगतो, दर महिन्याच्या प्रतिपदेला (पितरांच्या व स्वतःच्या भल्यासाठी) श्राद्ध करील त्या श्राद्धाला पिंडांवाहार्यक असे म्हणतात. १२२

शहाणा दर महिन्याला पूर्वजांच्या कल्याणासाठी पितरांना पिंडदान करील, त्या विधीला अन्वहार्य असे म्हणतात. ते विशेष काळजीपूर्वक करावे. पिंडदाना नंतर काय करावयाचे ते पुढे दिले आहे ते पहा, १२३

अशा निमित्ताने ब्राह्मणांना कसे जेवण द्यावे ते सांगतो, काय करू नये व काय त्यांना खावयास द्यावे ते पहा. १२४

देवांसाठी दोन ब्राह्मण व पितरांसाठी तीन ब्राह्मण जेवणास बोलवावेत, जास्त बोलवू नयेत. कारण श्रीमंत यजमानाला सुद्धा ते परवडणारे नसते. १२५

विनाकारण जास्त ब्राह्मणांना बोलवल्यास अनेक प्रश्न उत्पन्न होतात जसे, व्यवस्थापन नीट होत नाही व त्यामुळे अनेकांची नाराजी ओढवून घेतल्यासारखे होते, त्यासाठी नेमके ब्राह्मण बोलवावेत. जर वर दिल्याप्रमाणे बोलवणे शक्य नसेल प्रत्येकी एकच ब्राह्मण बोलवला तरी चालेल. १२६

अन्वहार्य विधी पूर्वजांच्या कल्याणासाठी प्रसिद्ध आहे. हा विधी प्रतिपदेला करावयाचा असतो. हा आदिदैवतांना उद्देशून दिला जातो. हा विधी स्मार्त नियमानुसार करावयाचा असतो व फार काळजीपूर्वक करावा लागतो.

म्हणून फक्त हुशार ब्राह्मणानेच तो करावा. १२७

ह्या विधीचे पौरोहित्य श्रोत्रिय ब्राह्मणाने करावे. जर योग्य पुरोहिताने ते केले तर मोठा लाभ होतो. १२८

वेदाचे ज्ञान नसलेल्या अनेक ब्राह्मणांना जेवण देण्या पेक्षा एकाच (प्रत्येकी देव व पितर) जाणकार ब्राह्मणांना त्यासाठी बोलावून हा विधी (यज्ञ) केला तर देव व पितर संतुष्ट होतात. १२९

उच्च कुळातील स्मार्त विधीचे संपूर्ण ज्ञान असलेला ब्राह्मण मुद्दाम चौकशी करून शोधून आमंत्रित करावा व त्याला देव व आदिदैवते ह्यांचा प्रसाद अतिथी म्हणून खाण्यास द्यावा. असे केल्याने उत्तम फळ मिळते. १३० अनेक अज्ञानी ब्राह्मणांना जेवू घालण्या पेक्षा एकाच वेदाचे योग्य ज्ञान असलेल्या ब्राह्मणाला जेवण दिले तर ते आध्यात्मिक दृष्ट्या जास्त चांगले असते. १३१

जे खाणे पितर व देव ह्यांना आवडते ते वेदाच्या ज्ञानाने ख्यातनाम झालेल्या ब्राह्मणास जेवणात द्यावे कारण, रक्ताने माखलेल्या हाताने रक्ताचे डाग पुसता येत नाही. १३२ टीप: रक्ताने माखलेले हात म्हणजे अज्ञानी ब्राह्मण, व रक्ताचे डाग म्हणजे माणसाने केलेले पाप असा समजावा. ह्याचा अर्थ माणसाने जी कृष्णकृत्ये केलेली असतील ती धुवून टाकण्यासाठी ज्ञानी ब्राह्मणालाच देव व पितर (आदिदैवते) ह्यांना विनंती करण्यास सांगावे लागते. ह्याचा अर्थ हे सर्व विधी यजमानाच्या पापमुक्तीसाठी देव, आदिदैवते इत्यादिना विनंती करण्यासाठी असतात.

जेवढे घास अज्ञानी ब्राह्मण खार्ईल तेवढ्या तापलेल्या लोखंडाच्या सळ्या, यजमानाला त्याच्या मृत्यूनंतर, खाव्या लागतात. १३३

काही ब्राह्मण केवळ ज्ञानासाठी असतात तर इतर काही ब्राह्मण व्रतवैकल्ये करण्यासाठी असतात, इतर काही ब्राह्मण वेदाचे वाचन करण्यासाठी असतात, उरलेले काही वेदातील पवित्र यज्ञयाग करण्यात वेळ घालवतात. १३४

पितरांसाठीची आहुती सावधगिरीने ज्ञानी ब्राह्मणास करावी परंतु, देवासाठीची आहुती पवित्र नियमानुसार चारही वर्णांच्या लोकांसाठी करावी. १३५

समजा, वडील वेदा बद्दल अज्ञानी आहे व मुलगा ज्ञानी (वेद व अंगांबद्दल) आहे आणि दुसऱ्या उदाहरणात वडील ज्ञानी आहेत व मुलगा अज्ञानी आहे असे असेल तर, १३६

पहिल्या उदाहरणातील मुलास त्याच्या ज्ञानाबद्दल योग्य मान मिळावा पण दुसऱ्या उदाहरणा प्रमाणे मुलगा वडीलांच्या ज्ञानामुळे आदरणीय ठरतो. १३७

अंत्यविधीच्या वेळी स्वताच्या खाजगी मित्राची उठबस (श्राद्धाचे जेवण जेवण्यासाठी) करू नये. त्या ऐवजी इतर प्रकारे त्याचा सन्मान करावा. श्राद्धाच्या वेळी ब्राह्मणास जेवण वाढावे जो मित्र नाही व शत्रु सुद्धा नाही. १३८ श्राद्धापासून मिळणारे मृत्यूनंतरचे फायदे त्या यजमानाला मिळत नाहीत जो मित्र मिळविण्यासाठी ते विधी करतो. १३९

श्राद्धाच्या निमित्ताने मित्र जमवणारा द्विज मृत्यूनंतर स्वर्गात जात नाही. तो नीचात अतिनीच ठरतो. १४०

श्राद्धाच्या वेळी द्विजाने दिलेले जेवण मित्रमंडळींबरोबर खाल्याने ते अन्न पिशाच्चाना जाते, आणि तो द्विज एकादी आंधळी गाय जशी कुरणात भटकते तसा भटकत रहातो (त्याला मुक्तीचा मार्ग सापडत नाही). १४१

श्राद्धाचे जेवण अज्ञानी (वेदाच्या ऋचा माहीत नसलेला) माणसास दिल्याने असे होते जसे नापीक जमिनीत शेतकऱ्याने पेरणी करावी. १४२

योग्य ज्ञानी माणसास श्राद्धाचे जेवण दिल्याने देणारा व घेणारा अशा दोघांचा फायदा होतो. जीवनात तसेच मृत्यू नंतर सुद्धा फायदा होतो. १४३

जर योग्य ज्ञानी माणूस उपलब्ध नसेल तर सत्शील मित्रास ते जेवण द्यावे परंतु, ज्ञानी शत्रुस देऊ नये कारण, असे जेवण काही उपयोगाचे नसते. १४४

श्राद्ध विधी योग्य होण्यासाठी यजमानानाने मेहनत घेऊन निदान ऋग्वेदाचा एक भाग चांगला अभ्यासला आहे असा किंवा, यजुरवेदाची एक शाखा शिकला आहे असा अथवा सामवेदाचे संपूर्ण पठण केले आहे असा शोधून काढून त्याला जेवण द्यावे. १४५

असे केल्याने श्राद्ध विधी यशस्वी होऊन पूर्वज त्याच्या सात पिढ्या उद्धरतात. १४६

देव व आदिदेवते ह्यांना प्रसाद देतांना खालील नियमांचे पालन करावयाचे आहे. लक्षात असु द्या किं, जाणकार ह्या नियमांचे पालन काळजीपूर्वकपणे करतात. १४७

श्राद्धाच्या जेवणासाठी ह्या काही नातेवाईकांस आमंत्रित करावे, आईचे वडील, मामा, बहिणीचा मुलगा, सासरा, शिक्षक, मुलीचा मुलगा, जावई, जवळचा इतर नातेवाईक, पुरोहित जो विधी करील. १४८

देवांना प्रसाद देतांना बोलावलेल्या ब्राह्मणाची खोदून चौकशी करू नये. परंतु, पितरांचा प्रसाद देतांना मात्र नीट पारखून मगच ब्राह्मण निवडावा. १४९

मनुने असे निश्चून सांगितले आहे किं, जे ब्राह्मण चोर, बहिष्कृत, नपुसक, देव न मानणारे असे दुर्गुणी असतील त्यांना श्राद्धाचे जेवण खाण्यास बोलवू नये. १५०

श्राद्धाचे जेवण जेवणे हाच उद्योग असणारा, रोगट, जुगारी, व्यसनी, न शिकणारा विद्यार्थी, वेदाचा अभ्यास नसलेला विद्यार्थी ह्यांना जेवणास बोलवू नये. १५१

वैद्यकी करणारा, देवळाचा पुजारी, मांस विकणारा ब्राह्मण, दुकान चालवणारा अशाना बोलवू नये. कारण, असे लोक देव व आदिदेवते ह्यांना आवडत नाहीत. १५२

गांवाचा पगारदार नोकर, राजाचा सेवक, नखे वेडीवाकडी असलेला, दात काळे असलेला, जो शिक्षकाशी वाद घालतो, ज्याने पवित्र अग्नीचा अपमान केला आहे व जो व्याजबड्याचा धंदा करतो असे लोक बोलवू नयेत. १५३

दिवाळखोर, गुरं पाळून त्यावर उपजिविका करणारा, लहान भाऊ जो मोठ्याभावा आगोदर लग्न करतो अथवा अग्नीविधी करतो, ज्याने पांच अग्नी टाकले आहेत, ब्राह्मणांचा द्वेष करतो, वडील भाऊ जो लहान भावानंतर लग्न करतो अथवा पवित्र अग्नीचा विधी करतो, तसेच जो भागीदारीत धंदा करतो असे ब्राह्मण बोलवू नयेत. १५४

नट, गायक, शिक्षण अर्धवट सोडून दिलेला, ज्याने पहिले लग्न शुद्र स्त्रीशी केले आहे, पुनर्विवाहीत स्त्रीचा मुलगा, एक डोळा असलेला, आणि असा ज्याच्या घरात त्याच्या बायकोचा प्रियकर रहातोय अशा ब्राह्मणांस बोलवू नये. १५५

पैसे घेऊन शिकवणारा, पैसे देऊन शिकणारा, ज्याची पत्नी शुद्र आहे, जो उद्धटपणे बोलतो, व्यभिचारी बाईला झालेला, विधवेचा अशा ब्राह्मणांस बोलवू नये. १५६

जो आपल्या आई वडीलाना व शिक्षकाला विनाकारण टाकतो, जाती बाहेर टाकलेल्याशी जो वेदाच्या अथवा लग्नाच्या माध्यमाने संबंध ठेवतो त्यास बोलवू नये. १५७

स्फोटक पदार्थाचा व्यापार करणारा, कैदी, व्यभिचारी बाईच्या मुलाने दिलेले अन्न खाणारा, सोम विकणारा, समुद्रातून प्रवास करणारा, भाटगिरी करणारा (पैसे घेऊन स्तुतीची गाणी गाणारा), तेली, खोटी वचने देणारा, अशांस बोलवू नये. १५८

वडीलां विरोधात न्यायालयात तक्रार करणारा, जुगाराचा अड्डा चालवणारा, दारुडा, जो असाध्य व्याधीने पिडलेला (पूर्व जन्माच्या अपराधामुळे) आहे, खुनाचा आरोप असलेला, पाखंडी, खाण्याचे सुगंध विकणारा अशांना बोलवू नये. १५९

धनुष्य बाण बनवणारा, जो आपल्या बायकोशी अनैतिक संबंध ठेवतो, मित्राचा विश्वासघात करणारा, जो मुलाकडून वेद शिकतोय अशांना बोलवू नये. १६०

अर्धांगवायू झालेला, शरीराला सुज असलेला (हत्तीरोग झालेला), पांढरे कोड असलेला, वेडा, वेदावर टीका (निंद नालास्ती अथवा भाष्य) करणारा अशांना बोलवू नये. १६१

जनावरांना प्रशिक्षण देणारा, ज्योतिष सांगणारा, पक्षी पाळणारा, शस्त्रांची विद्या शिकवणारा, अशांना बोलवू नये. १६२

पाण्याचा स्वाभाविक प्रवाह बदलवणारा, त्यात अडचणी करणारा, शिल्पकार, पाईक (संदेशवाहक), झाडे लावून त्यावर गुजराण (माळीकाम) करणारा अशांना बोलवू नये. १६३

कुत्र्यांना प्रशिक्षण देणारा, गरूड पाळणारा, कुमारीकांना त्रास देणारा, पशुंना त्रास देण्यात धन्यता मानणारा, शुद्राकडून दान घेणारा, जो गण देवतांची पुजा करतो अशांना बोलवू नये. १६४

नितीमुल्ये न मनणारा, नपुसक (हिजडा), दया याचना सतत करणारा (लाचार), शेतीने उपजिविक करणारा, जन्मल्या पासून पायात दोष असणारा (लंगडा, लुळा इत्यादी), पुण्यवान लोकांनी धिक्कारलेला अशांना बोलवू नये. १६५

धनगर, म्हैस पाळणारा, पुनर्विवाह केलेल्या बाईचा पती, मृत देह वाहणारा अशांना बोलवू नये. १६६

पवित्र नियमांचे ज्ञान असणाऱ्याने अशा विधीस जे देव आणि पितरांसाठी केले जातात त्यात सहभागी होऊ नये. ज्या द्विजांचे वर्तन आक्षेपार्ह आहे अशांच्या बरोबर जेवणास बसवू नये. १६७

सुक्या गवतांत आहुती दिल्यास त्याचा अन्ही (अग्नी) चटकन विझतो तसेच अज्ञानी ब्राह्मणाला दिलेले अन्न मातीमोल होते. १६८

मी आता सांगतो, जर अयोग्य ब्राह्मणास देव व पितरांचे जेवण दिले तर त्या यजमानाचे त्याच्या मृत्यू नंतर काय होते. १६९

अभ्यास न केलेल्या ब्राह्मणास किंवा इतर अयोग्य माणसास जेवण दिले तर ते राक्षस, परिवेत्री किंवा सामान्य माणसे ह्यांना देण्यासारखे असते. १७०

परिवेत्री अशा माणसाला म्हणतात ज्याने आपल्या वडील भावाच्या आधी लग्न किंवा अग्निहोत्र विधी केले आहे, १७१

वडील भाऊ जो धाकट्या भावानंतर लग्न करतो व जो धाकटा भाऊ मोठ्या भावाच्या आधी लग्न करतो, तसेच जो बाप अशा लग्नात मुलगी देतो व जी मुलगी असे लग्न करते तसेच त्या लग्नांना संपन्न करणारा पुरोहितसुद्धा नरकात जातो. १७२

जो पुरुष आपल्या मृत भावाच्या बायकोशी पदर लावतो व तीला त्यापासून मुल झाले आहे अशा पुरुषाला दिधीशुपति असे म्हणावे. १७३

नवरा जीवंत असतांना जर पत्नी मुलाला जन्म देते तर त्या मुलाला कुंद म्हणावे व नवरा मेल्यानंतर मुल जन्मले तर त्या मुलाला गोलक असे म्हणावे. १७४

असा ब्राह्मण ज्याचा बाप त्याच्या आईचा पति नाही (म्हणजे भडवा ब्राह्मण) तशाला श्राद्धाचे जेवणास बोलवल्यास यजमानाला न ह्या जन्मात फायदा होत वा नंतरच्या जन्मात फायदा होत. १७५

अनेक लायक ब्राह्मणाना श्राद्धाच्या जेवणास बोलावले व त्याबरोबर एक नालायक माणूस तेथे ते ब्राह्मण जेवतात ते बघत बसला तर ती दिलेली सर्व जेवणे व्यर्थ गेली असे समजावे. असा यजमान मूर्ख समजावा. १७६

श्राद्धाच्या जेवणास जर एक आंधळा आला तर यजमानाचा तोटा, नव्वद ब्राह्मणाना बोलावण्याने होणाऱ्या फायद्या एवढा, असतो. एक डोळ्या असेल तर साठ ब्राह्मणांना बोलावण्याने होणारा फायद्या एवढा होतो, महारोगी बोलावला तर शंभर ब्राह्मणांचा होतो व असाध्य व्याधीने पिडीतास बोलावले तर हजार ब्राह्मणां इतका होतो. १७७

शुद्राने जेवणाऱ्या ब्राह्मणांना ते जेवत असतांना शरीराने स्पर्श केला तर सर्व श्राद्धाचे फळ नष्ट होते. १७८

लोभाने जर एकाद्या वेद जाणणाऱ्या ब्राह्मणाने शुद्राकडून भेदवस्तु घेतली तर तो कच्च्या मडकाचा जसा पाण्याने नाश होतो तसा नष्ट होईल. १७९

सोम विकणाच्या ब्राह्मणास दिलेले जेवण शेण होते. वैद्यास दिलेले जेवण पुवासमान होते. देवळाच्या पुजाऱ्यास दिलेले जेवण व्यर्थ जाते. व्याजबद्ध्याचा धंदा करणाऱ्यास दिलेले जेवण देवांच्या हिशेबी काडीमोल असते. १८०

वाईट उद्योगात असलेल्या ब्राह्मणास दिलेले जेवण व जो ब्राह्मण पुनर्विवाहीत स्त्रीच्यापोटी जन्मला आहे त्याला दिलेले जेवण ह्या दोनही, राखेत आहुती देण्यासारखे असते. १८१

वर उल्लेख केलेल्या अयोग्य ब्राह्मणांना जेवण दिले तर त्याचे शेण, पू, चरबी, मूत्र, खराब रक्त, असे होते. १८२

आता सांगतो, जर अयोग्य प्रकारच्या ब्राह्मणांमुळे श्राद्ध विधी बिघडला असेल तर त्याचे शुद्धीकरण कसे करावयाचे. १८३

त्यासाठी श्रोत्री परंपरेतील ब्राह्मण विद्वान जे वेद व अंगे ह्यांच्यात पारंगत आहेत, तेच असे शुद्धीचे काम करू शकतात. १८४

त्रिनाकीकेत, जो पांच पवित्र अग्नी सांभाळतो, त्रिसुपर्ण जो सहा अंगात प्रवीण आहे, ब्रह्म विधीने लग्न झालेल्या स्त्रीचा मुलगा आहे असा ब्राह्मण, आणि जो वेद गातो. १८५

वेदाचा अर्थ ज्याला माहीत आहे, जो वेदावर भाष्य करू शकतो, वेदाचा अभ्यासक, ज्याने हजार गार्गीचे दान केले आहे, आणि ज्या ब्राह्मणाचे वय शंभर झाले आहे. हे ब्राह्मण शुद्धी करू शकतात. १८६

श्राद्धाच्या दिवसा आधी किंवा त्याच दिवशी वर दिल्याप्रमाणे तीन ब्राह्मण सन्मानपूर्वकरित्या बोलवावेत. १८७

आदिदैवतांच्या स्वागतासाठी जो ब्राह्मण बोलावला असेल त्याने भोगइंद्रियांचे संयमन करावे व तेथे वेदाचे पठण करू नये. १८८

यजमानाने पितरांसाठी (आदिदैवतांसाठी) बोलावलेल्या ब्राह्मणाचे अनुकरण त्याच्या जवळ राहून करावयाचे असते. १८९

श्राद्धासाठी बोलावलेल्या ब्राह्मणाने गैरवर्तन केले तर तो पुढील जन्मी डुक्कर होईल. १९०

श्राद्धास बोलावलेल्या ब्राह्मणाने जर शुद्र स्त्री बरोबर संग केला तर तो असा दोषी ठरतो किं, त्याच्या यजमानाच्या सर्व पापांचा तो जबाबदार (धनी) होतो. १९१

आदिदैवतं (पितर) अति प्राचीन आहेत व ती क्रोधमुक्त असतात. ती अति शुद्ध चारित्र्याच्या व विघ्न विरहीत असतात. ती पुण्यवान असतात. १९२

आता सांगतो, ह्या आदिदैवतांचे म्हणजेच पितरांचे मूळ कोणते आणि कोणत्या विधींनी त्यांचे पुजन करावे. १९३

अनेक प्रकारचे हे आदिदेव थोर ऋषींची लेकरे असतात. त्यात मरिकी व इतर बरेच आहेत. त्यात मनुंची मुलं, हिरण्यगर्भाची मुलं येतात. १९४

सोमसद् विरागाची मुलं, ही साध्य व अग्नीश्वत्त ह्यांची आदिदैवते असे समजले जाते. मरिकीची मुलं देवांची दैवते आहेत असे समजले जाते. १९५

बृहीषद् अत्रीची मुले, ही दैत्यांची, दानव, यक्ष, गंधर्व, नाग देवता, राक्षस, सूर्पण आणि किन्नर ह्यांची दैवते असे मानले जाते. १९६

ब्राह्मणांसाठी सोमप, क्षत्रियांसाठी हर्विभोग (हविश्मत), अग्यप वैश्यांसाठी आणि सुकलिन शुद्रांसाठी आहेत. १९७

सोमप हे भृगुची मुलं आहेत, हविश्मत ही अंगिरसाची मुलं आहेत. अग्यप पुलस्त्याची परंतु, सुकलिन ही मात्र वशिष्ठाची आहेत. १९८

इतर आदिदैवते (पितर) जसे, अग्नीदग्ध, अनग्नीदग्ध, कवी, बृहीषद्, अग्नीश्वत्त आणि सौम्य ही केवळ ब्राह्मणांची आहेत. १९९

आणखीन एक गोष्ट लक्षात ठेवावी किं, ह्या जगात असंख्य उपदैवते कार्यरत असतात जी ह्या आदिदैवतांची अपत्ये आहेत. २००

(सप्तर्षीपासून) ऋषींपासून आदिदैवते (पितर) निर्माण झाली, त्यांपासून देव व दानव निर्माण झाले, देवांपासून चराचर सृष्टी उत्पन्न झाली यथाक्रमाने. २०१

साधे पाणी चांदीच्या भांड्यातून किंवा चांदीचा वर्ख लावलेल्या भांड्यातून जर आदिदैवतांना वाहिले तरी त्यामुळे अनंत सुखाचा अनुभव येतो. २०२ टीप: ह्यामुळे चांदीच्या पात्रांचा वापर पुजा विधीसाठी करण्याची प्रथा आहे. द्विजाच्या श्राद्धासाठी आदिदैवतांच्या मानाचा विधी देवांच्या मानाच्या विधीपेक्षा जास्त महत्वाचा असतो. कारण, श्राद्धाच्या आधी देवांना दिलेले प्रसाद पितरांना प्रसन्न करण्यासाठी उपयुक्त असतो. २०३

प्रथम एका ब्राह्मणाला बोलावून त्याच्याकडून देवांच्या सन्मानाचा विधी करावा म्हणजे देव उपस्थित रहातील व श्राद्ध विधीस संरक्षण देतील त्यामुळे राक्षस तेथे येऊन श्राद्धाचा विधी खराब करू शकणार नाहीत. २०४ त्या ब्राह्मणाने श्राद्धाची सुरुवात व शेवट देवांना आवाहन करूनच करावी. आदिदैवतांना आवाहन करून होता काम नये. जर असे केले तर त्या यजमानाचा वंश नष्ट होईल. २०५

तो ब्राह्मण एक दक्षिणे कडे उताराची व पवित्र जागा जी एकांतात आहे ती निवडेल व तेथे गाईच्या शेणाने सारवेल. २०६

पितर नेहमीच एकांतातील व उघडी अशी पवित्र जागा पसंद करतात. अशा जागा नदीच्या किनारी असतात जेथे कोणीही फिरकत नाही. २०७

कुश गवताच्या पात्याने मढवलेल्या एका वेगळ्या आसनावर यजमान श्राद्ध विधी करणाऱ्या ब्राह्मणाला बसवेल. २०८

अशारितीने त्या सर्व ब्राह्मणांना बसविल्यावर तो यजमान त्यांना सुगंधी फुले असलेल्या हाराने अलंकृत करील. कारण हे ब्राह्मण देवांचे प्रतिनीधी असतात. २०९

त्या नंतर त्यांना पाणी, तीळाचे दाणे व कुश गवताची पाती देईल. नंतर हे ब्राह्मण जमलेल्या आमंत्रित इतर सर्व ब्राह्मणांच्या परवानगीने पुढील विधी सुरु करतील. २१०

पवित्र नियमांनुसार पुढे श्राद्ध विधी सुरक्षित व्हावा म्हणून अग्नी, सोम व यम ह्या वैदिक देवांना अर्घ्य ते वाहतील. त्यानंतर ते आदिदैवतांना प्रसन्न करण्यासाठी प्रसाद देतील. २११

परंतु जर पवित्र अग्नी उपलब्ध नसेल तर यजमान त्या वेद जाणणाऱ्या ब्राह्मणांना तो प्रसाद अर्पण करील, त्या वेळी ते ब्राह्मण म्हणतील, "अग्नी काय आणि ब्राह्मण काय, सर्व एकच आहे." २१२

ते वेद जाणणारे ब्राह्मण प्राचीन आदिदैवतांचे प्रतिनीधी असतात, ज्यांना क्रोध नाही व जे सहजपणे संतुष्ट होतात आणि जे माणसाला प्रगतिचा मार्ग दाखवतात. २१३

यजमानाने श्राद्ध विधी अग्नीला अर्घ्य देऊन उरकावा, असा किं, शेवटचे दक्षिणेच्या दिशेने होईल. जेथे पिंड ठेवले आहे तेथे त्याने पाणी सोडावे. २१४

उरलेल्या अन्नाचे तो (यजमान) तीन भाग करील व त्या नंतर तो मनाची एकाग्रता करून दक्षिणेच्या दिशेने ठेवलेल्या कुश गवताच्या पात्यांवर ते ठेवून पाण्याचे अर्घ्य देईल. २१५

अशारितीने पिंडदान केल्यावर तो त्याचे हात त्या कुश गवताच्या पात्यांना पुसेल. त्यामुळे त्याचे तीन पितर त्या पिंडांचा स्वाद घेतील असे समजले जाते. २१६

आचमन घेऊन तो फिरून उत्तरेकडे तोंड फिरवेल, मग तिनदा प्राणायाम करेल. त्यानंतर जर तो पवित्र शास्त्र जाणणारा असेल तर सहा ऋतु व आदिदैवतांना स्मरेल. २१७

त्यानंतर तो सावकाशपणे पाणी त्या पिंडांच्या बाजूस ओतेल. मग तो त्या पिंडांचा, ते ज्या क्रमाने ठेवले होते त्या क्रमाने, दिर्घ वास घेईल. २१८

त्या पिंडांचे बारीक तुकडे करून ते तो जमलेल्या ब्राह्मणांना खाण्यास देईल. त्यानंतर ते ब्राह्मण पवित्र नियमांनुसार जेवण सुरु करतील. २१९

जर यजमानाचे वडील जीवंत असतील व तेथे हजर असतील तर त्यांना सुद्धा पिंडाचा तुकडा खाण्यास देईल व त्यांना इतर ब्राह्मणां बरोबर पाहुणा म्हणून जेवणास बसवेल. २२०

परंतु, जर वडील वारले आहेत व आजोबा जीवंत आहेत असे असेल तर त्याने वडीलांचे नांव उच्चरून मग पणजोबाचे नांव घ्यावयाचे असते. २२१

मनु म्हणतो किं, अशा वेळी आजोबा पाहुणा म्हणून जेवावयास बसेल किंवा, नातु (यजमान) ब्राह्मणांच्या परवानगीने श्राद्ध विधी उरकू शकतो. २२२

पाहुण्यांच्या हातावर तीळाचे दाणे असलेले पाणी ओतून असे किं, त्याच्या हातात कुश गवताची पाती आहेत, तो प्रत्येकाला पिंडाचा भाग खाऊ घालून बोलेल, "हे त्या पूर्वजांसाठी". २२३

आदिदैवतांचे स्मरण करण्यात मग्न असलेल्या ब्राह्मणांच्या पुढ्यात तो यजमान जेवणाचे अन्न असलेले भांडे दोनही हाताने ठेवेल. २२४

जर ते भांडे दोनही हातात धरलेले नसेल तर वाईट असुर ते त्याच्याकडून हिसकावून घेतील. २२५

तितक्याच सावधानतेने त्याने इतर तोंडी लावण्याचे खाद्यपदार्थ जसे, वरण, भाजी, दुध, ताक, मध वगैरे असलेली भांडी त्या ब्राह्मणांच्या पुढे ठेवेल. २२६

त्या बरोबर स्वादिष्ट फळे, कंदमुळे, कोशिंबीर, **चवीष्ट मांसाचे पदार्थ**, आणि शेवटी सुगंधी सरबत असे बरेच पदार्थ तो त्या ब्राह्मणांना खाण्यास देईल. २२७

असे सर्व स्वादिष्ट खाद्यपदार्थ तो त्या ब्राह्मणांना आग्रहपूर्वक खाण्यास पुनः पुन्हा सांगेल. तेव्हा तो यजमान त्या स्वादिष्ट खाद्यपदार्थांची स्तुती करील. २२८

हे करीत असतांना तो अशु ढाळणार नाही (पूर्वजांच्या आठवणीने), रागावणार नाही, अपशब्द बोलणार नाही तसेंच खोटे बोलणार नाही, त्या खाद्यपदार्थांना पायाचा स्पर्श करणार नाही, तसेंच ते खाद्यपदार्थ, अन्न जोराने हिंदकळवणार नाही. २२९

अशु ढाळण्यामुळे ते अन्न प्रेतांना मिळते, रागावल्यास शत्रुला मिळते, खोटे बोलण्याने कुत्र्याला मिळते, पायाचा स्पर्श झाल्यास राक्षसांना मिळते, जोराने हिंदकळल्यास पापी लोकांना मिळते. २३०

जे काही ब्राह्मणांना आवडते ते सर्व खाण्यास देण्याचा त्याचा प्रयत्न असला पाहिजे. आदिदैवतांना वेदातील कोडी आवडतात म्हणून त्यांची चर्चा जेवतांना चालू ठेवावी. त्यामुळे आमंत्रित ब्राह्मणांचे ज्ञान समजेल, असे केल्यास आदिदैवते संतुष्ट होतात. २३१

अशा प्रसंगी यजमानाने आदिदैवतांच्या सन्मानार्थ वेदाचे वाचन (पठण), पवित्र नियमांची उजळणी, दंतकथा सांगणे, पुराणाचे वाचन व किल ह्यांचे आयोजन करावे. २३२

यजमान स्वतः संतुष्ट झाल्याने त्याने ब्राह्मणांना सुद्धा मोठ्या आदराने रुचकर खाण्यापिण्याची मेजवानी देऊन संतुष्ट करावे. २३३

यजमानाने श्राद्धास आपल्या मुलीच्या मुलास, जरी तो विद्यार्थी असला तरी, बोलवावे व सर्व आमंत्रितांच्या आसनांवर गाद्या ठेवून त्या सुशोभित कराव्यात, तसेंच तीळाच्या दाण्यांचा सडा पसरावा. २३४

श्राद्धात शुद्धता आणण्यासाठी तीन गोष्टी करणे जरूरीचे असते. त्या अशा, मुलीच्या मुलास बोलावणे, पाटावर गादी आंथरणे व जमिनीवर तीळाचे दाणे टाकणे. ह्यामुळे ज्या शुद्धीच्या गोष्टी होतात त्या क्रमशः अशा, स्वच्छता, क्रोधाचे नियमन व घाई गर्दी टाळणे. २३५

जेवणात खाद्यपदार्थ ताजे व गरमागरम असावेत, शांतपणे जेवावयाचे असते व वाढलेल्या पदार्थांबद्दल चांगले वाईट बोलू नये. २३६

जोपर्यंत खाद्यपदार्थ गरमागरम आहेत, शांतपणे लोक जेवतात व वाढलेल्या पदार्थांवर टीकाटीपणी होत नाही तोवरच फक्त पितर तेथे भाग घेतात. २३७

जेवण जेवणारा जर तोंड झाकून जेवत असेल, चेहरा खाली करून जेवत असेल तसेंच पायात पादत्राणे घालून जेवत असेल तर ते जेवण आदिदैवतांच्या ऐवजी राक्षस त्याच्या मुखाने खातात असे समजावे. २३८

टीप: पुढील काळात ब्राह्मणा ऐवजी गायीला किंवा कावळ्याला जेवण देऊ लागले. ह्याचे कारण देव व इतर शक्ती, त्यांना देह नसल्यामुळे, अशांच्या मुखाने प्रसाद ग्रहण करतात असा समज पसरला.

चांडळ, डुक्कर, कोंबडा, कुत्रा, ऋतुस्नात स्त्री आणि नपुंसक ह्यांनी त्या ब्राह्मणांना जेवतांना पाहू नये. २३९
ह्याचे कारण जर ह्या मंडळींनी ब्राह्मणांना अर्ध्य देतांना, भेटवस्तु देतांना व जेवतांना पाहिले तर अपेक्षित फळ प्राप्त होत नाही. २४०

डुकराने तेथे वास घेतला, कोंबड्याने पंख फडफडवले तर, कुत्र्याने त्या अन्नावर नजर टाकली तर, हलक्या वर्णाच्या माणसाने अन्नाला स्पर्श केला तर २४१

लंगडा, एक डोळा असलेला, अपंग, अवयव नसलेला, असे जरी त्या घरातील असले तरी त्यांना त्या जेवणाच्या जागेतून दूर रहाण्यास सांगावे. २४२

घरातील ब्राह्मण रहिवासी अथवा संन्यासी जर त्यावेळी आले तर आमंत्रित ब्राह्मणांच्या परवानगीने त्यांचा यथोचित सन्मान करून त्यांना जेवणात भाग घ्यावयास द्यावे. २४३

आमंत्रितांची जेवणे उरकल्यावर यजमानाने उरलेले अन्न एकत्र करून त्यावर पाण्याचे अर्ध देऊन मग ते सर्व अन्न जमिनीवर कुस गवताच्या हत्तीवर पसरून त्या ब्राह्मणांसमोर ठेवावे. २४४

ताटात उरलेले खरकटे व हे कुस गवतावर पसरलेले खाद्यपदार्थ मृत लहान मुले व ज्यांना मरणानंतर अग्नीसंस्कार झाला नाही व ज्यांनी आपल्या पत्नीवर अन्याय केला आहे अशा मृत पूर्वजांना मिळतात. २४५

जेवतांना व वाढतांना जे खाद्यपदार्थ जमिनीवर पडले ते आदिदैवतांना मिळत नाहीत ते प्रामाणिक सेवकांच्या मृतात्म्यास मिळतात. २४६

सपिंडकाचे श्राद्ध करण्या आधी नुकत्याच देवाज्ञा झालेल्या ब्राह्मणांस एक पिंड देवांना प्रसाद न देतां द्यावे. २४७

पवित्र नियमांच्या प्रमाणे, आपल्या मृत पित्याचे सपिंडकरण उरकल्यावर वर सांगितलेल्या सर्व विधी कराव्यात. २४८

श्राद्धाचे जेवण खाल्यावर उरलेले जेवणाचे पदार्थ शुद्धाला देतो तो मूर्ख ठरतो कारण असे केल्याने तो कालसुत्र नांवाच्या नरकात मेल्यानंतर पडतो. २४९

जर श्राद्धाच्या जेवणानंतर ते खाणारा ब्राह्मण शुद्ध स्त्रीशी त्याच दिवशी समागम करील तर त्याचे पूर्वज त्या शुद्ध स्त्रीच्या वीष्टेत अडकतील. २५०

श्राद्धाच्या जेवणा नंतर यजमान आमंत्रितांना अखेरीस पाण्याचे आचमन घेण्यास देतो, त्यावेळी तो त्यांना विचारतो, "व्यवस्थित जेवणे झाली कां?" आचमन केल्यावर ते उत्तर देतात, "तु सुखी होशील (अन्नदाता सुखी हो)". २५१

त्यावर ते ब्राह्मण पुनः म्हणतील, "स्वधा राहो", असे म्हणण्याचे कारण स्वधा हा अशा विधीत, आदिदैवतांच्या ह्या विधीत, महत्वाचा भाग असतो. २५२

त्यानंतर उरलेले जेवणाचे पदार्थ कसे संपवावयाचे त्याबद्दल ब्राह्मणांना विचारून त्या अनुसार त्याचे वितरण करावे, कारण ते अन्न आदिदैवतांचे असते. २५३

श्राद्धाच्या सन्मानार्थ यजमान पाहुण्या ब्राह्मणांस बोलेल, जर पितरांचे असेल तर तो बोलेल, "स्वदितं," जर गोष्टी श्राद्ध असेल तर, "शुश्रुतम्," जर वृद्धि श्राद्ध असेल तर बोलेल, "संपन्नम्", परंतु, जर देवांच्या प्रित्यर्थ असेल तर बोलेल, "ऋकीतम्". २५४

श्राद्ध विधीतील महत्वाच्या गोष्टी आहेत, दुपार, कुस गवत, घराची व्यवस्था, तीळाचे दाणे, दयाळु वागणे, चांगल्या प्रकारे खाद्यपदार्थ तयार करणे, आणि योग्य ब्राह्मणांची संगत. २५५

लक्षात असु दे किं, कुस गवताबरोबर पवित्र करणारे लिखाण, सकाळ, प्रसादाचे सर्व प्रकारचे (आमिष, शाकाहारी व सामिष, मांसाहारी) खाद्यपदार्थ, पवित्र करण्याची सर्व साधने, जी वर दिली आहेत ही असणे भाग्याचे समजावे कारण त्यामुळे देवांना प्रसाद देणे जमते. २५६

बैरागी (जोगी) वनात जे खातात जसे, दुध, सोमवेलीचा रस, **मसाले न लावता शिजवलेले मांस**, खनिज मीठ (लवण) हे सर्व पितर व देव ह्यांसाठी प्रसादाचे समजावे. २५७

सर्व ब्राह्मणांचा यथायोग्य प्रकारे निरोप दिल्यानंतर यजमान एकांतात मनाची एकाग्रता करून दक्षिणेकडे तोंड करून बसेल व पितर आणि देवा ह्यांची कृपा व्हावी म्हणून मोठ्या आदराने त्यांचे स्मरण करील. २५८

तो स्मरण करतांना प्रार्थना करील किं, शहाणे व वेदाचे ज्ञान असलेले लोक माझ्या बरोबर नेहमी राहोत, आमची संख्या वाढो, आमची तुमच्या वरील श्रद्धा वाढो, गरजू लोकांना मदत करण्याची आमची ताकद वाढो. २५९

असे स्मरण केल्यानंतर तो पिंड देईल व नंतर ते पिंड तो गाय, ब्राह्मण, शेळी अथवा पवित्र अग्नी ह्यांना खाण्यास देईल अथवा हे कोणीही नसतील तर ते पिंड पाण्यात (जेथे मांसे आहेत असे पाणी) अर्पण करील. २६०

काही पिंडदान जेवणा आधी करतात तर काही पक्षांना देतात किंवा, आगीत किंवा पाण्यात टाकतात. २६१
यजमानाची पहिली पत्नी जर पितरांबाबत श्रद्धावान असेल आणि तिला पुत्ररत्नाची अपेक्षा असेल तर तिने मधला
पिंड खावा. २६२

अशारितीने केल्याने तिला तेजस्वी, दिर्घायुषी, सुप्रसिद्ध होणारा, बुद्धिमान, संपन्न होणारा, ज्याला पुष्कळ
संतति होईल असा, चांगली वर्तुणूक असलेला व सद्गुणी पुत्ररत्न होईल. २६३

स्वताचे हात धुतल्यावर तो आचमन (चुळा घेऊन तोंड स्वच्छ करील) घेईल नंतर पित्याकडील वडीलधान्यांसाठी
जेवण बनवेल आणि ते त्यांना प्रेमाने वाढेल. त्यानंतर तो आईकडील वडीलधान्यांसाठी जेवण बनविल व ते
त्यांना प्रेमाने वाढेल. २६४

ब्राह्मण त्यांचे जेवण उरकून उठे पर्यंत तो तेथे ठेवलेले अन्न तेथून उचलणार नाही. त्यानंतर तो दैनदीन इतर जसे
रोजचे बळी विधी शास्त्रात दिले आहे तसे करील. २६५

आता मी सांगतो, पितरांना (आदिदैवते) दिलेल्या कोणत्या प्रसादामुळे कोणती चिरकाला टिकणारी फळे
मिळतील. २६६

यजमानाचे पुर्वज तीळ, तांदूळ, जवस, वटाणे, पाणी, कंदमुळे, फळे, ह्यांच्या रीतसर केलेल्या प्रसादाने एक
महिना संतुष्ट रहातील. २६७ टीप: शाकाहारामुळे एक महिना

मासळीच्या प्रसादाने दोन महिने व काळवीट्याच्या मांसाने तीन महिने, शेळी, मेंढीच्या मांसाने चार महिने, आणि
पक्षांच्या मांसाने पांच महिने संतुष्ट रहातील. २६८

डुकराच्या मांसाने सहा महिने, टिबके असलेल्या हरणाच्या मांसाने सात महिने, काळ्या काळवीट्याच्या मांसाने
आठ महिने व ऋरू जातीच्या हरणाच्या मांसाने नऊ महिने. २६९

रानडुक्कराच्या व रेड्याच्या (म्हैस) मांसाने दहा महिने व सशाच्या आणि कासवाच्या मांसाने अकरा महिने पितर
संतुष्ट रहातील. २७०

बारा महिन्यासाठी गार्डेचे मांस वा लांब कान असलेल्या बोकडाच्या मांसाचा प्रसाद ब्राह्मणांना द्यावयाचा असतो.
२७१

कालसक नांवाची भाजी आणि महासल्क नांवाचा मांसा, लाला रंगाचा बोकड, आणि वनात जे खाण्यायोग्य
खाद्य असेल जे वनवासी खातात ह्यांच्या मुळे चिरकाल समाधान पितरांना व देवांना मिळते. २७२

पावसाळ्यातील माघ नक्षत्रातील शुक्लपक्षातील त्रयोदशीच्या दिवशी जे काही मधाबरोबर खाण्यास पितरांना वाढाल
त्याने कायम समाधान प्राप्त होईल. २७३

त्याच्या कुळात असा माणूस जन्मो जो **आम्हाला गार्डेचे मांस** अथवा गार्डेच्या दुधात बनवलेला मध व लोण्याचा
भात भाद्रपद महिन्यातील त्रयोदशीच्या दिवशी दुपारी जेव्हा हन्तीची सावली पुर्वदिशेला पडते तेव्हा वाढेल. असे
नेहमी पितर अपेक्षा करतात. २७४

त्याशिवाय जे खाद्यपदार्थ यजमान मनापासून प्रेम व आदराने पितरांना पवित्र नियमानुसार देतो त्या सर्वामुळे पितर
कायम संतुष्ट होतात. २७५

कृष्णपक्षातील दशमी पासून चतुर्थी (पण चतुर्थी सोडून) पर्यंतचा काळ श्राद्धासाठी (फक्त) उत्तम समजला जातो.
२७६

जो यजमान चंद्रमासाठी सम दिवशी व समराशीला श्राद्ध करील त्याला नशीब मिळेल तसेच जो विषम दिवशी
व विषम राशीला करील त्याला उत्तम संतति प्राप्त होईल. २७७

श्राद्ध करण्यासाठी शुक्लपक्षा पेक्षा कृष्ण पक्ष जास्त चांगला असतो. तसेच दुपारच्या पेक्षा मध्यन्ही (दिवसाचे
दुपार नंतरचा काळ २:३० ते ५:३०) पेक्षा जास्त चांगला असतो. २७८

कंटाळा न करता यजमानाने दिलेल्या पद्धतीने पितरांच्या सन्मानार्थ जान्हवे उजव्या खांद्यावरून डाव्या खांद्यावर
ध्यावे (सव्य अपसव्य करावे) ते करतांना हातात कुस गवताची पाती हातात धरलेली असली पाहिजेत. २७९
श्राद्ध विधी रात्री, संध्याकाळी, उषःकाली अशा वेळी करू नये कारण त्यावेळी राक्षस कार्यरत असतात व ते
श्राद्धाचे फळ पितरांपर्यंत जाऊ देत नाहीत. २८०

यजमानाने श्राद्ध वर्षातून तीनदा करणे चांगले असते. हिंवाळ्यात, उन्हाळ्यात व पावसाळ्यात असे ते असावेत. तसेच दररोजची पांच दाने करावीत. २८१

पितरांसाठी जे यज्ञ करावयाचे त्यासाठी जी आहुती द्यावयाची ती पवित्र अग्नीत देऊ नये, त्यासाठी वेगळा होम असावा. तसेच प्रतिपदेच्या दिवशी हा विधी करू नये. २८२

खरा ब्राह्मण जेव्हा स्नान उरकल्या नंतर पितरांसाठी अर्घ्य देतो तेव्हा त्याला पितरांचे त्या दिवशीचे श्राद्ध केल्याचे पुण्य मिळते. २८३

वेदाच्या नित्य ज्ञानाप्रमाणे पितरांच्या आधी वसु व त्या आधी रुद्र आणि त्याही आधी आदित्य आहेत हे लक्षात ठेवावे. २८४

त्याने दररोज विधास आणि अमृत चाखावे, विधास म्हणजे ब्राह्मणांचे जेवण झाल्यावर उरलेले खाद्यपदार्थ आणि अमृत म्हणजे यज्ञ केल्यावर उरलेले अर्घ्य (प्रसाद) असते. २८५

अशारितीने तुम्हाला दररोजचे पांच यज्ञ कसे करावेत त्याबद्दलची धर्माज्ञा काय आहे त्याची माहिती दिली आहे. ह्यापुढे ब्राह्मणाने कसे जगावे ते सांगतो ते ऐका. २८६

{ती पांच दाने (यज्ञ) अशी, १) विद्यार्थ्याला शिकवणे, २) आदिदैवतांसाठी तर्पण करणे (पाण्याने), ३) होमात हवन करणे हे देवांसाठी, ४) भूतांसाठी बळी (मांसाचा प्रसाद) देणे, आणि ५) आदरपूर्वक पाहण्याना वागवणे हे माणसासाठी. ७०}

एकंदर भाग बारा आहेत.

- १) पहिल्या भागात विश्वाची निर्मिती, द्विजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- २) नंतरच्या पांच भागांत दैनंदिन कामे, विधि, विवाह आदिचे जीवन, कुटूंब जीवन, गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये व नंतरच्या वानप्रस्थाश्रमातील जीवन
- ३) सातवा व आठवा भाग सैनिकाची कर्तव्ये व राजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- ४) नववा भाग कायदा कानु बाबतची माहिती देतो.
- ५) दहावा भाग जाती व्यवस्था व समाज व्यवस्था आणि राज्य व्यवस्थे बाबतची माहिती दिली आहे.
- ६) अकरावा व बारावा भाग समाजाची व व्यक्तिची नैतिक मुल्ये सांगितली आहेत, तत्वज्ञान व अध्यात्म ह्यांची माहिती दिली आहे. त्यात सत्य, पाप, पुण्य, संन्यास, तपस्या, तत्वशिलता, पश्चान्ताप ह्यांचा विचार केला आहे.
- ७) बाराव्या भागात पवित्र नियम काळानुसार बदलण्याची पद्धत दिली आहे त्याचा अर्थ मनुस्मृती उत्क्रांतवादी असून जडवादी नाही हे स्पष्ट होते. त्यात हे नवीन नियम कोणी करावेत व कोणी करू नयेत ह्याबद्दलचे आदेश दिले आहेत.

हिंदू मान्यता उत्क्रांत होतात म्हणजे कालाच्या अनुसराने बदलतात. तसे ईस्लाम मध्ये होत नाही. म्हणून शंभर वर्षापूर्वीचा हिंदू धर्म आज पाळला जात नाही. हिंदू परंपरा एकाद्या वृक्षा प्रमाणे असतात व इस्लामच्या परंपरा एकाद्या पुतळ्याप्रमाणे असतात. म्हणजे वृक्ष जरी अनेक वर्षांचा जुना असला तरी त्याची प्रत्येक डाहळी नवीन व ताजी असते. तसेच पुतळा जुना असेल तर त्याचा प्रत्येक भाग तितकाच जुना असतो. पुतळा तुटला तर तो पुन्हा तयार होत नाही त्या उलट वृक्ष मोडला तर तो पुन्हा वाढून तयार होत असतो. हिंदू परंपरा सतत पुनरुज्जीवित होत (उत्क्रांतवादी) असतात, बदलत असतात तसे इस्लाम अथवा ख्रिश्चन धर्मात होत (जडवादी) नाहीत. हिंदूमध्ये अनेक विचार प्रवाह आढळतात तसे इस्लाम व इतर धर्मात नसते. तेथे एकच विचार प्रवाह असतो. त्यांना संस्थापक असतो. त्यांचा एकच देव असतो. त्यात कोणी बदल सुचवला तर तो अधर्म समजला जातो व त्याविरुद्ध कारवाई होते. हे सर्व असल्याने ते पुरस्कृत धर्म ठरतात तसे हिंदू मध्ये नाही. हा

महत्वाचा फरक आहे. म्हणून हिंदू हा प्रचलित अर्थाने धर्म ठरत नाही. ती एक विचार प्रणाली आहे जी सदैव अद्ययावत होत रहाते आहे.

उपलब्ध माहितीप्रमाणे मनुस्मृती इसवी सन पूर्व १५०० वर्षे लिहीली गेली.

मनुस्मृती – चौथा भाग {१-२६०}

सुरुवातीचा आयुष्यातील एक चतुर्थांश भाग शिक्षकाबरोबर जगल्यानंतर तो दुसऱ्या एकचतुर्थांश आयुष्यासाठी गृहस्थाश्रमात लग्न करून प्रवेश करतो. १ टीप: मनुष्याचे आयुष्य शंभर वर्षे आहे असे मानले जाई त्या प्रमाणे, २५ वर्षे ब्रह्मचर्याश्रम, २५ वर्षे गृहस्थाश्रम, २५ वर्षे वानप्रस्थाश्रम व अखेरीची २५ वर्षे संन्यासाश्रम अशी अपेक्षा होती.

अडचणीचा काळ सोडून एहवीच्या काळासाठी ब्राह्मणाने उपजिविकेसाठी असा उपक्रम करावा किं, ज्यामुळे इतर कोणालाही उपद्रव होणार नाही, किंवा कमीतकमी त्रास होईल. २
केवळ पोटापाण्यासाठी त्याने असा निरुपद्रवी उपक्रम निवडावा किं, ज्यामुळे त्याच्या शरीरास फार तोशीस होणार नाही. ३

जगण्यासाठी त्याने ऋत, अमृत, मृत, प्रमृत असे कोणतेही काम करण्यास हरकत नाही. परंतु, कुत्र्याच्या मोलाने (लाचार) जगू नये. ४

ऋत म्हणजे, धान्य जमा करून, अमृत म्हणजे न मागता मिळणारे, मृत म्हणजे भिक मागून मिळालेले, आणि शेती करून मिळणारे त्याला प्रमृत असे काहीही करून पोट भरावे. ५

सत्यनृत मार्ग म्हणजे सावकारी करावी पण, चाकरी (स्ववृत्ती) करून जगणे ब्राह्मणास वर्ज आहे. ६
त्याने मिळविलेले साठवून ठेवावे अथवा फक्त गरजे पुरते (तीन दिवस पुरेल एवढे) साठवावे, किंवा भविष्यासाठी काहीच बचत न करता रहावे. ७

ब्राह्मणाच्या चार आश्रमात (ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम व संन्यासाश्रम) त्यांचे महत्व चढत्या क्रमाने वाढत असते. तसेच त्याने त्याच्या गुणवत्तेने जगावर ताबा मिळवायचा असतो. ८ टीप: मनुस्मृतीत पुरुषांचे चार वर्ण दिले आहेत. स्त्रीयांसाठी कोणतेही मार्गदर्शन नाही. स्त्रीचा वर्ण मातृवर्ण असे मार्ग प्रणालीत (शाक्त > तंत्र > मार्ग) दिले आहे.

पहिल्या आश्रमात तो सहा कामे करतो, दुसऱ्यात तो तीन व तिसऱ्यात दोन करित असतो. शेवटच्या अश्रमात मात्र तो फक्त ब्रह्मसत्राचा अवलंब करेल. ९

जो ब्राह्मण धान्य गोळा करून त्यावर जगतो तो अग्नीहोत्र सांभाळेल. त्यासाठी सतत काटक्या जमा करित राहील. १०

इतर लोक जे काम पोटासाठी करतात ते काम त्याने कधीच करावयाचे नसते. त्याने नेहमीच सत्याने प्रामाणिकपणे ब्राह्मणाला शोभेल असेच रहावे. ११

(भोगेंद्रियांच्या) संयमाने जे सुख मिळते तेवढेच त्याने भोगावे. कारण, समाधान हे सुखाचे मुळ आहे व असमाधान हे दुःखाचे मुळ आहे. १२

जो ब्राह्मण वर दिलेल्या प्रकारे जगतो तो पुढे दिलेली कामे मोठ्या आत्मियतेने पार पाडेल. त्यामुळे त्याला स्वर्गीय सुख व दिर्घायुष्य आणि प्रसिद्धी प्राप्त होईल. १३

न कंटाळता तो वेदाचे पठण व पवित्र नियमानुसार त्याच्या कुवतीप्रमाणे काम (कर्मकांड) करील. त्यामुळे त्याला त्याच्या क्षेत्रात उच्चतम स्थान मिळेल. १४

तो श्रीमंत असेल अथवा गरीब असेल त्याने कितीही खराब परिस्थिती आली तरी असा कोणताही उद्योग करावयाचा नाही ज्याने त्याचे ब्राह्मणत्वास बाधा होईल. जसे कोणाकडून लाच घेणे, बक्षिसी घेणे इत्यादी. १५
भोगेंद्रियांच्या आहारी जाऊन त्याने त्या भोगात अडकून घेऊ नये. भोगांच्या व्यर्थतेचा पूर्ण विचार करून त्याने त्यांचा त्याग करावयाचा असतो. १६

पैशाच्या मागे न लागता पण स्वताला सांभाळून (उपजिविका) वेदाचा अभ्यास करित रहावे ज्यामुळे त्याचे अंतिम उद्देश (ब्रह्मज्ञानाचे) साध्य होतील. १७

त्याच्या वय, उद्योग, कपडे, बोलणे आणि विचारसरणी ह्या त्याच्या वर्णास शोभेल अशी असावीत. १८

त्याने इतरांना उपयोगी येणाऱ्या अनेक शास्त्रात शोध घेण्याचे काम करावे जेणे करून ते उद्योग उत्कर्षास येतील. तसेच वेदाचा अभ्यास निगमाच्या मार्गाने करीत रहावे. १९

असे करण्याचे कारण ही शास्त्रे तो अभ्यासतांना त्याच्या ज्ञानात भर पडते. त्यामुळे त्याचे तेज वाढते. २०
जर त्याला माहित असेल तर त्याने नियमितपणे ऋषी, देव, भुते, माणसे व पितर ह्यांचे सन्मान करण्यास कधीही विसरू नये. २१

भोग इंद्रियांच्या संयमाने जाणकार मंडळी पितरांना दान करू शकतात. २२ टीप: भोग इंद्रियांचे संयमन हेच दान असते.

संयमाने केलेला प्राणायाम व संयमाने केलेले बोलणे हे पितरांसाठी उत्तम प्रकारचे दान ठरते. २३

इतर ब्राह्मण जे समजून असतात किं, ब्रह्मज्ञान हेंच खरे दान आहे ते ज्ञानयोगात संतुष्ट होऊन रहातात. २४

ब्राह्मण दिवसाच्या सुरुवातीस व अखेरीस अग्नीहोत्र करील, दर्श व पौर्णमास पंधरवड्यास करील. २५

जुने धान्य संपले आहे तेव्हा अग्रयान यज्ञ नव्या पेरणीच्या वेळी व पावसाळ्याच्या अखेरीस चातुर्मास व अयनाच्या सुरुवातीच्या काळात पशुचा बळी देऊन आणि वर्षाच्या शेवटी सोम यज्ञ करून तो आपले कर्तव्य पार पाडेल. २६

पवित्र अग्नी सांभाळणारा ब्राह्मण जर दिर्घायुषी होऊ इच्छित असेल तर त्याने नवीन धान्य व मांस, अग्रयान यज्ञात ते दिल्या शिवाय खाऊ नये. २७

असे करण्याचे कारण, तो अग्नी त्या धान्य व मांसाचा भुकेला असतो. तसे न दिल्यास तो अग्नी त्या ब्राह्मणाचे भविष्य खाऊन फस्त करतो. २८ टीप: पितरांचा प्रमुख आहार मांस आहे. म्हणून तो ब्राह्मणाने, त्यांचे तोंड म्हणून, खाणे आवश्यक असते.

ज्या घरात पाहुण्याचा योग्य सन्मान त्याला आसन, जेवण, पाणी, कंदमुळे व फळे देऊन केला जात नाही त्या घरात त्याने राहू नये. २९

ब्राह्मणाने अयोग्य माणसांकडून आदर करून घेऊ नये. ते लोक असे, आधाशी, पाखंडी, अवैध कामे करणारा, पशु प्रमाणे रहाणारा, चोर, लुच्चा, वेदाचा अपमान करणारा, बगळ्यासारखे वागणारा आहेत. ३०
वेदाचा अभ्यास केल्या नंतर अथवा शपथ विधी (गृहस्थाश्रम) केल्यानंतर जो स्नातक झाला आहे, जे श्रोत्रिय (भेटवस्तु देऊन, वशिल्याने) ब्राह्मण झाला आहे, ३१

गृहस्थाने त्याला परवडेल त्या प्रमाणेच फक्त तेवढाच शिधा गरजूना द्यावा. स्वताची उपासमार होईल असे करू नये. ३२

असा नियम आहे किं, स्नातक जो अतिशय भुकेला आहे त्याने राजाकडे भिक मागावी ज्या राजासाठी तो यज्ञ करतो इतरांकडे मांगू नये. ३३

जो स्नातक संपन्न आहे तो कधीही आणलेली भिक्षा व्यर्थ टाकणार नाही व जुने व फाटलेले वस्त्र घालणार नाही. ३४

आपल्याला नीटनेटके ठेवून असा स्नातक तत्वशिलतेच्या पालनाने भोग इंद्रियांचे संयमन नैतिक जीवन जगून करेल. तसेच तो स्वताला वेदाच्या अभ्यासात ठेवेल आणि त्याच्या योग्यतेला शोभेल असे वर्तन करील. ३५
तो नेहमी एका हातात बांबूचा दंड धारण करेल, दुसऱ्या हातात पाण्याने भरलेले पात्र आणि कुस गवताची जुडी धरेल. त्याने जाहवे परीधान केलेले असेल, त्याच्या बोट्यात खऱ्या सोन्याच्या दोन आंगठ्या असतील. ३६
वेदवित् ब्राह्मणाने उगवता, मावळता, मध्यान्हीचा सूर्य कधीही प्रत्यक्ष डोळ्याने पाहू नये. तसेच पाण्यातील सूर्याचे प्रतिबिंबसुद्धा पहावयाचे नसते. ३७

सर्वमान्य प्रघाताप्रमाणे त्याने ज्या दोराला वासरू बांधले आहे त्या रोपाला ओलांडू नये, पावसात धावू नये, स्वताचे पाण्यातील प्रतिबिंब पाहू नये. ३८

अशा ब्राह्मणाने मातीचा ढीग, गाय, देवाची मूर्ति, ब्राह्मण, लोणी, मध, रस्त्याचा नाका, मोठे वृक्ष ह्यांच्या दिशेने उजवा हात करून मग ओलांडावेत. ३९

जरी तो कामांध झाला तरी तो पत्नीच्या कडे जाणार नाही जर ती ऋतुस्नात (मासिक पाळीत) असेल. तसेच ती ज्या बिछान्यावर निजते त्याच बिछान्यावर झोपणार नाही. ४०

जो ब्राह्मण ऋतुस्नात स्त्रीशी समागम करील तो त्याची शक्ती, दृष्टी, आत्मतेज, शहाणपण कायमचे घालवून बसेल. ४१

जर तो संयमाने त्या स्थितीतील स्त्री पासून दूर राहिल त्याची शक्ती, दृष्टी, आत्मतेज, शहाणपण वृद्धिंगत होईल. ४२

तो त्याच्या पत्नीबरोबर जेवणार नाही, ती जेवत असतांना तिच्याकडे पहात रहाणार नाही, ती शिंकतांना, जांभई देताना, तिच्या पाशी बसणार नाही. ४३

जो ब्राह्मण सामर्थवान होऊ इच्छितो त्यांने सुरमा डोळ्यात घातलेल्या, गरोदरपणामुळे पोट वाढलेल्या, रंगरंगोटी करून सजलेल्या, उघडे शरीर असलेल्या स्त्रीकडे पहावयाचे नसते. ४४

तो एका वस्त्रात जेवणार नाही, नग्न अवस्थेत स्नान करणार नाही, तो रस्त्यात, राखेवर व गाईच्या गोठ्यात लघवी करणार नाही. ४५

तसेंच तो नांगरलेल्या शेतात, पाण्यात, रचून ठेवलेल्या वीटांच्या ढीगावर, डोंगरात, पडलेल्या देवळाच्या आवारात आणि वारुळावर सुद्धा लघवी करणार नाही. ४६

तसेंच चालता चालता, उभ्या उभ्या, प्राण्याच्या बिळावर, नदीच्या काठावर, डोंगराच्या माथ्यावर तो लघवी करणार नाही. ४७

माणसाच्या मलावर, वाऱ्याच्या दिशेने, आगीवर, ब्राह्मणाकडे बघत, सूर्याकडे बघून, पाण्या अथवा गाईकडे बघत तो लघवी करणार नाही. ४८

लघवी करतांना तो त्याचा चेहरा झाकेल, काटक्याने, पालापाचोळ्याने, गवताने, अशा चीजाने प्रथम माती झाकून, त्यानंतर त्यावर न बोलता शुद्ध मनाने बसून तो लघवी करील. ४९

शौचास करावयाचा असेल तर दिवसा उत्तरेकडे तोंड करून व रात्री दक्षिणेकडे करून व संधीप्रकाशात (संध्याकाळी व उषःकाली) जसा असेल तसा तो बसून करेल. ५०

सावलीत तसेंच अंधारात मग ते दिवस अथवा रात्र असेल किंवा, धोक्याची परिस्थिती असेल तर तो कसाही बसून शौचास करू शकतो. ५१

सूर्य, चंद्र, पाणी, ब्राह्मण, गाय, वाऱ्याच्या दिशेने अशाकडे पहात लघवी केली तर तो बरबाद होतो. ५२
ब्राह्मणाने पवित्र अग्नीला तो उजळवण्यासाठी फुंकर मारू नये. नग्न स्त्रीकडे पाहू नये. अग्नीत काहीही टाकून ते जाळू नये. तसेंच त्या अग्नीने स्वताला शेक घेऊ नये. त्या अग्नीकडे पाय करून बसू नये. ५३

खाटे खाली अग्नी ठेवू नये. त्यावरून पाय टाकू नये (त्याला ओलांडू नये), पायाच्या दिशेने त्याला ठेवू नये. कोणत्याही जीवाचा छळ करू नये. ५४

संधीप्रकाशाच्या सुमारास त्याने प्रवास आरंभ करू नये, खाऊ नये, झोपू नये. जमीन नखाने खरवडू नये. त्या वेळी गळ्यातील हार काढू नये. ५५

पाण्यात आपली लघवी, मळ, थुकी, मळलेले कपडे, अथवा काहीही खराब, विषारी वस्तु, रक्त असे टाकू नये. ५६

आमंत्रण नसतांना कोणत्याही सोहळ्यास कर्मकांडासाठी जाऊ नये. निर्जन अशा वास्तुत झोपू नये, आपल्यापेक्षा वरीष्ठ असलेल्या इसमास तो झोपलेला असतांना उठवू नये. ऋतुस्नात स्त्रीशी बोलत बसू नये. ५७

पवित्र अग्नी असलेल्या ठिकाणी, गोठ्यात, ब्राह्मणांच्या सानिध्यात, वेदाचे खाजगीत पठण होत असतांना व जेवतांना तो त्याचा उजवा हात उघडा ठेवेल. ५८

गाय तिच्या वासराला पाजत असतांना तिला त्रास देऊ नये, किंवा ते इतरांना सांगू नये, शहाण्या माणसाने इन्द्रधनुष्याकडे बोट करून इतरांना ते दाखवू नये. ५९

ज्या गांवात पवित्र शास्त्र मानत नाहीत, जेथे रोगाची साथ आहे, अशा ठिकाणी त्याने जाऊ नये व जावे लागले तर तेथे वस्ती करू नये. एकट्याने लांबचा प्रवास करू नये. डोंगरावर जास्त काळ वस्ती करू नये. ६०

त्याने अशा ठिकाणी जाऊ नये जेथे शुद्र राजा आहे. अथवा जी जागा दुर्जनाने व्यापली आहे, जेथे नास्तीक लोकांची चलती आहे, आणि जेथे हलक्या जातीचा गजबजाट आहे. ६१

सकाळी योग्य वेळी जेवला असल्यास त्याने फार भल्या पहाटे, फार उशीरा संध्याकाळी खाऊ नये. ज्यातून तेल काढलेले आहे असे खाऊ नये. ६२

कारण नसतांना मेहनत करू नये. हाताची ओंजळ करून त्यातून पाणी पिऊ नये. मांडीवर जेवण घेऊन जेवू नये. विनाकारण कोणत्याही गोष्टीत कुतुहल दाखवू नये. ६३

वासनेच्या भरात तो गाणार नाही, वाद्य वाजवणार नाही, मांडीवर हात मारून ताल धरणार नाही, दात वाजवणार नाही, तोंडातून अंगातून विचित्र आवाज काढणार नाही. ६४

तो त्याचे पाय काशाच्या भांड्यात धुणार नाही. मोडक्या भांड्यातून पाणी पिणार नाही, अथवा खराब दिसणाऱ्या पात्राचा वापर करणार नाही. ६५

दुसऱ्याने वापरलेले जोडे, कपडे, जान्हेवे, दागिने, हार आणि भांडे तो कधीही वापरणार नाही. ६६

तो कधीही अशा जनावरावर स्वार होणार नाही ज्याला शिकविलेले नाही तसेच तो आजारी, शिंग तुटलेला, डोळे व खुरं जखमी आहेत अशा आणि ज्याची शेपुट सरळ नाही अशा जनावरावर प्रवास करणार नाही. ६७

जे जनावर शुभ लक्षणी आहे तसेच जे चपळ, योग्यरित्या शिकविलेले आहे, योग्य रंग आहेत आणि जे जनावर कोणत्याही सुचने शिवाय स्वतःहून बरोबरपणे प्रवास करू शकते अशा जनावराचाच उपयोग प्रवासासाठी करील. ६८

प्रवास पहाटे करणार नाही. प्रेताच्या चितेतून येणारा धुर अंगावर येणार नाही अशा दक्षतेने तो प्रवास करील. मोडके आसन बसण्यासाठी घेणार नाही. तो दांताने नखे कुरतडणार नाही व प्रवासात असतांना केस व नखे कापणार नाही. ६९

तो ब्राह्मण स्वताच्या नखाने मातीचे ढेकुळ फोडणार नाही. नखाने गवताची पाती फाडणार नाही, आणि असे कोणतेही कृत्य करणार नाही ज्यामुळे त्याला भविष्यात पश्चात्ताप करावा लागेल. ७०

जो असे चुकीचे काम करील तो मृत्युनंतर बरबाद होईल. जसे चुगली करणारा व पावित्र्याचे नियम मोडणाऱ्याचे होते तसे त्याचे होते (बरबाद होईल). ७१

तो कधीही वितंडवाद करणार नाही. केसावरून हार जाईल अशारितीने तो घालणार नाही. गाय अथवा बैल ह्यांच्या पाठीवर बसणार नाही. कारण असे करणे दोषास कारणीभूत असते. ७२

पटबंदी असलेल्या गांवात तसेच घरात तो मुख्य दरवाजानेच प्रवेश करेल. रात्रीच्या प्रहरी तो मोठ्या वृक्षांच्या मुळांपासून दूर राहील. ७३

तो ब्राह्मण कधीही द्युत खेळणार नाही. स्वतःच्या पायातील पादत्राणे काढणार नाही, तसेच हातावर ठेवलेले, बैठकीवर ठेवलेले आणि बिछान्यावर वाढलेले जेवण खाणार नाही. ७४

सूर्य मावळल्यावर तो ज्या खाद्यात तीळाचा उपयोग केला आहे असे खाद्य जेवणार नाही. तो नागडा झोपणार नाही. तसेच तो कधीही न आंचवता (जेवल्यानंतरचे तोंड धुणे) खरकट्या तोंडाने बाहेर जाणार नाही. ७५

विधीयुक्त स्नानानंतर (हातपाय धुणे) पाय ओले असतांना प्रसाद ग्रहण करावा. परंतु, ओल्या पायाने बैठकीवर अथवा आसनावर जाऊ नये. ओल्या पायाने प्रसाद ग्रहण केल्यास दीर्घायुष्य प्राप्त होते असे मानले जाते. ७६

जेथे प्रवेश करणे दुरापास्त आहे तेथे जाऊ नये. त्याने मुत्राच्या ओहोळाकडे व मलाकडे पाहू नये. नदी स्वताच्या हाताने पोहून पार करू नये. ७७

जर त्या ब्राह्मणाला दीर्घायुष्य हवे असेल तर तो कधीही केस, हाडे, कापरी (तुटलेल्या मडक्याचे भाग), सरकी, धान्याचे तुस ह्यांवर पाय ठेवणार नाही. ७८

तो कधीही बहिष्कृत लोक, चांडाळ, पुक्कश, मूर्ख, अतिशहाणे लोक, हलक्या जातीचे लोक, शुद्र ह्यांच्या सानिध्यात रहाणार नाही. ७९

तो शुद्राला सल्ला, देवाचा प्रसाद, स्वताचे उरलेले अन्न देणार नाही. शुद्राला पवित्र नियमाचे अध्ययन करण्यास सांगणार नाही. किंवा त्याला तपस्या करण्यास सांगणार नाही. ८०

जो ब्राह्मण शुद्राला तपस्या करावयास सांगेल व जो त्याच्या कडून पवित्र नियमांचा अभ्यास करून घेण्याचा प्रयत्न करील तो त्या शुद्रा बरोबर असमव्रत नांवाच्या नरकात जाईल. ८१

तो त्याचे डोके दोनही हाताने खाजवणार नाही. पारोसा असतांना तो त्याच्या डोक्याला स्पर्श करणार नाही. आंगोळ करतांना तो त्याचे डोके पाण्यात बुडवून धुवेल. ८२

रागाच्या भरात तो दुसऱ्याचे डोक्याचे केस धरून ओढणार नाही अथवा त्याच्या डोक्यावर वार करणार नाही. डोक्यावरून आंगोळ (डोके पाण्यात बुडवून) केल्यावर तो तेलाला स्पर्श करणार नाही. ८३

ब्राह्मण दान घेतांना फक्त खऱ्या क्षत्रिय परंपरेतील राजाकडूनच ते घेईल. खाटीक, तेली, वस्तीगृह (विशी, हॉटेल) चालवणारा व कुंटणखाना चालवणाऱ्याकडून सुद्धा दान घेणे वर्ज आहे. ८४

एक तेलाची घाणी चालवणे हे दहा खाटीकखाने चालवण्यापेक्षा जास्त पापकारक आहे. एक विशी चालवणे दहा तेलीपेक्षा जास्त पापकारक असते, एक कुंटणखाना दहा विशी इतका पापकारक असतो, एक (अ) क्षत्रिय राजा हा दहा कुंटणखान्या पेक्षा जास्त वाईट असतो. ८५

एक (अ) क्षत्रिय राजा हजार खाटीकखान्या प्रमाणे असतो व म्हणून त्याकडून दान घेणे भयंकर पापकारक असते. ८६

पवित्र नियमांचे पालन न करणाऱ्या अत्याचारी राजाकडून जो ब्राह्मण दान घेईल तो पुढे नमुद केलेल्या एकवीस प्रकारच्या नरकांत खितपत पडेल. ८७

तमिश्र, अंधतमिश्र, महारौरव, रौरव, कालसुत्र, महानरक, ८८

संगीवन, महाविकी, तपन, संप्रतपन, संघत, शककोल, कुबल, पुत्रिमृत्तिका, ८९

लोहसंकु, ऋगीषा, पथीन, तप्तनदी, शलमल, असिपत्रवन आणि लोहकारक. ९०

जाणकार ब्राह्मण हे सर्व ओळखतो म्हणून तो कधीही अशा राजाकडून दान घेत नाही. ९१

तो ब्राह्मण पवित्र मुहूर्तावर उठेल आणि आध्यात्मिक तेज व संपन्नता प्राप्त करण्याचा मानस बाळगेल. त्यासाठी होणाऱ्या शरीराच्या मेहनतीचा तो फारसा विचार करणार नाही. ९२

तो ब्राह्मण प्रातःकाळी उठून नित्याच्या प्रातर्विधी उरकून व स्वतःला शुचिर्भूत करून पहाटेच्या उगवत्या सूर्याकडे पहात गायत्री मंत्राचे बराच वेळ मनापासून स्मरण करील. तसेच त्याने संध्याकळी सुद्धा करावयाचे असते. ९३

अशारितीने दिर्घ काळ गायत्रीचा जप केल्याने त्याला उत्तम शहाणपण, दिर्घायुष्य, प्रसिद्धी, वेदाचे उत्तम ज्ञान प्राप्त होईल. ९४

उपकर्मन विधी पवित्र नियमानुसार केल्यानंतर श्रावण महिन्याच्या अथवा भाद्रपदाच्या (प्रौष्यपद) पोर्णिमेस वेदाच्या अध्यनास सुरुवात करेल. ते तो पुढील चार महिने मोठ्या मेहनतीने चालू ठेवील. ९५

पौष महिन्याच्या पहिल्या दिवशी (प्रतिपदा) किंवा, माघ महिन्याच्या शुक्लपक्षातील प्रतिपदेस दुपारी (मध्यान्हानंतर) उत्सर्गण विधी वेदासाठी करील. ९६

उत्सर्गण विधी गांवाबाहेर जसे पवित्र नियमात दिले आहे तशारितीने केल्यानंतर वेदाचे वाचन तो दोन दिवसांसाठी व त्यानंतरच्या रात्रीसाठी थांबवेल. किंवा ज्या दिवशी उत्सर्गण विधी केला त्या दिवशी व त्याच्या रात्री थांबवेल. ९७

त्यानंतर तो प्रामाणिकपणे वेदाचा अभ्यास शुक्लपक्षात करित राहिल तसेच वेदांगांचा सुद्धा अभ्यास कृष्णपक्षात करील. ९८ *टीप: वेदाची अंग म्हणजे उपनिषद, अरण्यके व ब्राह्मणके इत्यादी ग्रंथ*

तो वेदाचे वाचन अशुद्धपणे करणार नाही. तो शुद्रापुढे वेद वाचणार नाही. आणि जर तो फार रात्री वेदाचे वाचन करण्यास कंटाळला असेल तर त्याने झोपी जावे. ९९

वर दिलेल्या नियमांप्रमाणे त्याने मंत्रांचा सुद्धा अभ्यास करावयाचा असतो. हुशार ब्राह्मण त्याशिवाय ब्राह्मण (एक वेदांग) व मंत्रसंहिता सुद्धा शिकेल. १००

वेदाचा अभ्यास करणाऱ्याने काही प्रसंगी वेदाचे अध्ययन करावयाचे नसते ते पुढे दिले आहेत. जो शिकवण्याचे काम करतो असा विद्यार्थी त्याने सुद्धा हे लक्षात ठेवले पाहिजे. १०१

पावसाळ्यात जेव्हा पाऊस जोराने पडतो ज्यामुळे मोठा आवाज होतो, विजा कडकडत आहेत, वारे घो घो आवाज करतात. जेव्हा मोठे चमकणारे अशनी कोसळतात आणि जेव्हा वादळामुळे वातावरणात दिवसा वावटळी उठतात. १०२

मनु सांगतो किं, ज्या दिवशी असे होते त्याच्या दुसऱ्या दिवशी सुद्धा अभ्यास करू नये. १०३

जेव्हा वर दिलेले चमत्कार एकत्रपणे संधीप्रकाशाच्या सुमारास दिसतात, अग्नीहोत्र चांगले तेजाळले आहे अशावेळी वेदाचे वाचन बंद करावयाचे असते. आकाशात फार ढगे अकाळी जमली असतील ज्यामुळे सूर्याचा प्रकाश मंद झाला आहे तेव्हा सुद्धा वेदाचे पठण करावयाचे नसते, १०४

जर आभाळातून विचित्र प्रकारचे भयानक असे आवाज येतात, धरणीकंप होतो, चंद्राभोवती खळ दिसते जरी ते पावसळ्यात दिसले तरी त्यापासून चोविस तास पर्यंत वेदाचे वाचन बंद करावयाचे असते. १०५

पवित्र अग्नी तेजाळल्यानंतर जर वर दिलेल्या गोष्टी घडल्या तर सूर्यप्रकाश अथवा ताऱ्यांचा प्रकाश दिसतो तोवर वेदाचे अध्ययन बंद ठेवावयाचे असते. हा नियम रात्री व दिवसा असा दोनही वेळा पाळावयाचा असतो. १०६

ज्यांना वेदात पारंगत व्हावयाचे आहे अशांना हे लागू आहे मग ते कोठे वेद शिकतात (गांवात का नगरात) ते महत्वाचे नाही. तसेच जर दुर्गंधी पसरली असेल तरी सुद्धा वेदाचे वाचन थांबवावे. १०७

गर्दी गोंधळ असलेल्या परिस्थितीत, शुद्ध उपस्थित असेल, रडण्याचा आवाज असेल, प्रेत पडले आहे, अशा वेळी वेदाचे वाचन बंद करावे. १०८

पाण्यात असतांना, मध्यरात्री, शौचास करतांना, अस्वच्छ असतांना, श्राद्धाचे जेवण खाल्याच्या प्रसंगी, वेदाचा साधा विचार सुद्धा ब्राह्मणाने करावयाचा नसतो. १०९

ज्ञानी ब्राह्मण तीन प्रसंगी वेदाचा विचार करणार नाही, जेव्हा तो त्याच्या एका पूर्वजाच्या (एकोद्दिष्ट) श्राद्धाच्या जेवणाचे आमंत्रण स्वीकारतो, जेव्हा त्याच्या राजाला सुतक वा सुयेर लागलेले असते, किंवा राहुने चंद्राला ग्रहण केलेले आहे. ११०

जोवर श्राद्धाच्या जेवणाचे डाग त्याच्या वस्त्रावर, अंगावर आहेत तोवर तो वेद पठण करणार नाही. १११

बिछान्यावर पडलेला असता, पाय बाकावर ठेवलेले असता, मांडी घालून बसलेले असतांना जेव्हा त्याचे दोनही गुड्या भोवती कापड बांधले आहे, त्याने वेदाचा अभ्यास करू नये. जेव्हा हलक्या कुळातील व्यक्तीने वाढलेले खाणे तो खाईल तेव्हासुद्धा त्याने वेदाचे पठण करावयाचे नसते. ११२

जेव्हा परिसरात धुके पसरलेले असेल, बाणांचा मोठा आवाज होत असेल, दोनही संधीप्रकाशाच्या वेळी, प्रतिपदेला, अष्टमीला, चतुर्दशीला आणि पोर्णिमेला वेदाचे वाचन करावयाचे नाही. ११३.

प्रतिपदेस वाचन केले तर शिक्षकाचा नाश होतो, अष्टमी व पोर्णिमेस वाचन केल्यास विसर पडतो. चतुर्दशीस वाचन केल्याने विद्यार्थ्यांचे नुकसान होते. म्हणून वेदाचे पठण ह्या दिवसांत करावयाचे नसते. ११४

लोकांत बसला असतांना तसेच जेव्हा धुळीचे वादळ होते, जेव्हा आकाशात भयंकर अशी लाली पसरते, जेव्हा कोल्हे कुई करतात, कुत्री भुंकतात, मांकडे ओरडतात, उंट खिंकाळतात, तेव्हा वेदाचे वाचन करावयाचे नसते. ११५

श्राद्धात भेटवस्तु घेतल्यावर, स्मशानात, गांवात, गाईच्या गोठ्यात, तसेच संभोग घेतल्यावर त्याच वस्त्राने असतांना वेदाचे वाचन करावयाचे नाही. ११६

श्राद्धात दिलेली भेटवस्तु प्राणी असेल किंवा निर्जीव असेल ती स्वीकारल्यानंतर (ताबडतोब) ब्राह्मणाने वेदोच्चार करावयाचा नसतो. कारण, ब्राह्मणाचे तोंड हे त्याचे हात असे मानले जाते. ११७

गांवात चोर घुसलेले असतांना, त्याबद्दलची सुचना मिळाली असतांना वेदाचा अभ्यास थांबवायचा असतो. दुसऱ्या दिवशी शुभ सुचना मिळाल्यानंतर तो सुरु करावा. ११८

उपकर्मन विधीच्या व वेदोत्सर्गच्या वेळी वेदाचे वाचन तीन दिवस करावयाचे नसते. परंतु, अष्टकाचे आणि मोसमाच्या शेवटच्या दिवशी व त्या रात्री सुद्धा ते करावयाचे नसते. ११९

घोडा, हत्ती, नाव (होडी), गाढव, उंट, वाहन ह्यांवर स्वार असेल तर वेदाचे वाचन करावयाचे नसते. तसेच ओसड प्रदेशात उभा असेल, झाडावर बसला असेल तरीसुद्धा ते वाचन करावयाचे नाही. १२०

पिप्त उसळलेले असताना, अपचनाचा त्रास झाला असताना, नुकतेच जेवण खाणे केल्यानंतर, मारामारी करीत असताना, युद्ध चालू असताना (लढताना), युद्धाच्या छवणीत असताना, भांडण केल्यानंतर, उलटी झाल्यावर अशा परिस्थितीत वेदाचे वाचन करणे अयोग्य असते. १२१

शस्त्राने घायाळ झालेल्या अवस्थेत, अंगातून रक्त वहात असताना, वारे जोराने वहात असताना, वाचन करावयाचे नसते. तसेच घरात (ब्राह्मण) पाहुणा असेल तर त्याच्या परवानगी शिवाय करू नये. १२२

सामवेदाचे वाचन चालू असताना ऋग्वेद अथवा यजुर्वेदाचे वाचन करावयाचे नसते. एक दोन दिवस थांबून मगच ते सुरु करावे. त्या आधी अरण्यकाचे वाचन करावे. १२३

ऋग्वेद देवांना प्रिय असतो, यजुर्वेद माणसाला आवडतो साम वेद पितरांना आवडतो, म्हणून सामवेदाचे वाचन अशुद्ध (जणुकाय) समजले जाते. १२४

हे माहित असणारा, दररोज वेदाचे वाचन सुरु करण्या आधी वेदाच्या सारांशाचे वाचन प्रथम करील व नंतर वेदाचे वाचन करील. १२५

जर वेदाचे पठण होत असताना गुरं, बेडुक, मांजर, कुत्रा, साप, मुंगुस, ह्यांपैकी कोणीही प्राणी शिक्षक व विद्यार्थी ह्यांच्यामधून गेला तर त्यानंतर चोविस तासासाठी वेदाचे वाचन थांबावयाचे असते. १२६

वेदाचा अभ्यास द्विजाने दोन कारणांसाठी टाळावा, ती अशी, जर तो जेथे वाचन करतो ती जागा अस्वच्छ असेल व जर तो स्वतः अस्वच्छ असेल. १२७

द्विज प्रतिपदा, अष्टमी (शुक्ल व कृष्ण), पोर्णिमा, चतुर्दशी ह्या दिवशी (रात्री) स्त्रीशी संबंध घेणार नाही जरी ते दिवस संभोगासाठी योग्य समजलेल्या काळात आले तरी हे महत्वाचे समजावे. १२८

द्विजाने जेवणानंतर, आजारी असल्यास, पूर्ण कपडे घातलेले असतांना, आंघोळ करू नये. तसेच जर तलावाच्या खोलीची माहिती नसेल तर तशा तलावात पोहण्यास उतरू नये. १२९

द्विजाने देवाच्या मुर्तिच्या सावलीवर, गुरुच्या सावलीवर, राजाच्या, स्नातकाच्या, स्वताच्या शिक्षकाच्या, लाल रंगाच्या प्राण्याच्या आणि दीक्षिताच्या अशा सावल्यांवर पाय ठेवून जाऊ नये. दीक्षित म्हणजे असा ब्राह्मण ज्याला श्रौत विधीपूर्वक यज्ञ करण्याचा अधिकार आहे. १३०

श्राद्धात **मांसाचे जेवण** केलेल्या द्विजाने दुपारी व मध्यरात्री आणि संधीप्रकाशाच्या प्रसंगी दोन रस्त्यांच्या चौकात जास्त काळ थांबू नये. १३१

जाणीव पूर्वक असा द्विज, आंघोळीच्या पाण्यात, आंघोळीच्या इतर सामानावर (जसे साबण, अंग पुसण्यावर), मुतावर, हगावर, थुकीवर, सांडलेल्या रक्तावर, पुंवावर, किंवा जे काही तोंडातून टाकले आहे जसे उलटी वगैरे अशा गोष्टीवर, पाय टाकणार नाही. १३२

द्विजाने आपल्या शत्रुवर, शत्रुच्या मित्रांवर, वार्ड कृत्य करणाऱ्यावर, चोरावर तसेच दुसऱ्याच्या बायकोवर जास्त लक्ष देऊ नये व त्यांचा विचारसुद्धा करू नये. १३३

परस्त्रीशी हितगुज करण्यासारखे अधम कार्य नाही करणार कारण, त्यामुळे त्याचे आयुष्य कमी होत असते. १३४
क्षत्रिय, साप, विद्वान ब्राह्मण हे कितीही कमजोर असले तरी त्यांचा तिरस्कार द्विजाने कधीही करावयाचा नसतो. १३५ *टीपः द्विज म्हणजे व्रतबंध (उपनयन) केलेला ब्राह्मण, क्षत्रिय अथवा वैश्य असे समजावे.*

त्याचे कारण हे तीन जर दुखावले गेले तर ते प्रायः ब्राह्मणाचा नाश करू शकतात. म्हणून त्याने त्यांचा तिरस्कार कधीही करावयाचा नसतो. १३६

आपल्याला आलेल्या अपयशामुळे तो कधीही निराश न होता मरेपर्यंत यशासाठी प्रयत्नशिल राहील. १३७

द्विजाने कधीही खरे तेच बोलावे, प्रिय बोलावे, शक्यतर अप्रिय सत्य बोलण्याचे टाळावे, प्रिय वाटणारे असत्य टाळावे, हे नित्य नियमानुसार आहे. १३८

त्याने जे योग्य आहे त्याला "योग्य" म्हणावे, तो कधीही व्यर्थ वैर व वाद कोणाशीही करणार नाही. १३९

तो भल्या पहाटे, फार उशीरा रात्री, दुपारच्या तळपत्या उन्हात, माहित नसलेल्या त्रयस्थांबरोबर, एकटा किंवा शुद्ध बरोबर प्रवास करण्याचे टाळेल. १४०

अपंग, गलितगात्र, अज्ञानी, म्हातारे, कुरुप, दरिद्री व हीन कुळातील लोकांचा अपमान करणार नाही. १४१
ब्राह्मण पारोसा असेल तर तो गाईला, दुसऱ्या ब्राह्मणाला, अग्नीला स्पर्श करणार नाही. तो आजारी असेल तर रात्रीचे तारे पारोशे असतांना पाहिल. १४२

जर त्याने पारोशे असतांना स्पर्श केला तर तो पाण्याने त्याचे अवयव धुवेल व बेबीला पाणी लावेल. १४३

आजारी नसेल तर त्याने त्याच्या शरीरातील छिद्रांना (नाकातील, कानातील, गुदद्वार इत्यादी) हात लावू नये.

तसेच गुह्येद्रीयांवरील केसांना (झाटे) हात लावू नये. १४४

तो आग्रहपूर्वक चांगल्या रितीभाती व वर्तणूक ह्यांचे पालन करील, स्वच्छता पाळेल, भोग इंद्रियांचे संयमन करील, सतत प्रार्थना पुटपुटत राहील, न कंटाळता दररोज अग्नीला अर्घ्य देईल. १४५

जो ब्राह्मण चांगल्या रितीभाती व वर्तणूक ह्यांचे पालन करील, स्वच्छता पाळेल, भोग इंद्रियांचे संयमन करील, सतत प्रार्थना पुटपुटत राहील, न कंटाळता दररोज अग्नीला अर्घ्य देईल. त्याना कधीही संकटांचा सामना करावा लागणार नाही. १४६

वेदाचे वाचन ही सर्वोत्कृष्ट जबाबदारी आहे हे जाणून तो न कंटाळता, योग्य वेळी ते करित राहील. बाकी सर्व गोष्टी ब्राह्मणाला दुय्यम असल्या पाहिजेत. १४७

जो ब्राह्मण वेदाचे वाचन नियमानुसार नित्यनेमाने करील जो स्वच्छता पाळेल, वैराग्याचे पालन करेल, दुसऱ्या जीवांस त्रास देणार नाही तो पूर्वजन्मांचे ज्ञान मिळवतो. १४८

तो पूर्वजन्माचे ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर पुन्हा वेदाचे पठण करित रहातो तो चिरंतन सुख मिळवतो. १४९

पर्वाच्या काळात तो सावित्रीचा मंत्र पढत राहील. त्यामुळे अनिष्ट प्रसंग टाळता येतील. अष्टकाचे व अन्वष्टकाचे वेळी पितरांचे स्मरण करील. १५०

रहात्या घरापासून दूर लघवी करावी, शौचासास बसावे, पाय धुवावेत, उष्टी खरकटी टाकावीत व आंगोळ सुद्धा दूर करावी. १५१ टीप: म्हणजे ह्या गोष्टी त्याने घरात करू नयेत.

शौचास फक्त पहाटे करावा. त्यानंतर मुखमार्जन (तोंड धुणे), स्नान केल्यावर अंगावर ब्राह्मणी दर्शक भस्म गंधादीचे पट्टे रंगवावेत, डोळ्यात सुरमा लावावा त्यानंतर देवांची पुजा करण्यास बसावे. १५२ टीप: इतर द्विजांनी त्यांची दर्शक चिन्हे अंगावर रंगवावीत.

परंतु, पर्वाच्या दिवशी तो त्याच्या भल्यासाठी देवांच्या मुर्त्यांचे (प्रतिमांचे) दर्शन घेईल, सद्गुणी ब्राह्मणांचे दर्शन घेईल, आणि राजाचे दर्शन घेईल. तसेच स्वताच्या गुरुचे दर्शन घेईल. १५३

शक्यतोवर तो आदरणीय सज्जनांचा सत्कार करील, त्यांना स्वताचे आसन देईल, त्यांच्या जवळ हात जोडून बसेल आणि ते जेव्हा निघतील तेव्हा त्यांच्या बरोबर त्यांच्या थोडे मागून चालत जाऊन त्यांना निरोप देईल. १५४

तो न कंटाळता सद्गुणी जनांचे, जे त्याच्याच व्यवसायातील आहेत, अनुकरण करील. असे करण्याचे आदेश पवित्र नियमांत दिले आहेत. तसेच स्मृतिच्या पवित्र परंपरेत दिले आहे. कारण, सर्व नियमांचे तेच मुळ आहे. १५५

सद्गुणाच्या आचरणामुळे दीर्घ आयुष्य, अपेक्षित संतति, अफाट संपत्ती आणि त्यामुळे अशुभ लक्षणांचे परिणाम नष्ट होतात. १५६

दुर्गुणी माणूस दोषी ठरतो, तो सदैव दुर्दैवी ठरतो, त्याला अनेक व्याधी होतात आणि तो अल्पायुषी होतो. १५७

शुभ लक्षणे अजीबात नसलेला माणूस सद्गुणी लोकांचे अनुकरण करित असेल तर तो इतरांच्या द्वेषापासून अलिप्त रहातो. शंभर वर्षे जगतो. १५८

ज्या कामासाठी इतरांवर अवलंबून रहावे लागते अशी कामे त्याने सहसा घेऊ नयेत, परंतु, ज्या कामाचे यश सर्वस्वी स्वतावर अवलंबून आहे तशी कामे जरूर घ्यावीत. १५९

जेव्हा दुसऱ्यावर अवलंबून रहावे लागते तेव्हा त्रास सहन करावा लागतो. स्वावलंबनात आनंद असतो. म्हणून हे लक्षात असु घ्यावे किं, ही त्रास (वेदना) व आनंद ह्यांची थोडक्यात व्याख्या आहे. १६०

ज्या कामात, ते करतांना आनंद मिळतो ते करावे व ज्यात मिळत नाही अशी कामे घेऊ नयेत. १६१

ब्राह्मणाने कधीही आपल्या शिक्षकाचा अपमान करू नये. जे वेद शिकवतात त्यांचा आपमान करू नये. त्याच्या आईचा, बापाचा, गुरुचा, गाईचा, ब्राह्मणाचा आणि जे तत्वशिलतेने पूर्ण असे जीवन व्यतीत करतात अशा कोणाचाही तो अवमान करणार नाही. १६२

ब्राह्मणाने अनिश्चरवादी (नास्तीक) होऊ नये, वेदाबद्दल तुच्छता बाळगू नये, देवांचा तिरस्कार करू नये, द्वेष, उद्धटपणा, घमंड, क्रोध आणि क्रौर्य टाळावे. १६३

राग आला तरी दुसऱ्यावर काठी उगारू नये वा मारू नये. परंतु, विद्यार्थ्याला सुधारण्यासाठी काठीचा उपयोग करण्यास हरकत नाही. १६४

जर द्विजाने एकाद्या ब्राह्मणाला जीवे मारण्याची नुसती धमकी दिली तरी तो मृत्यु नंतर तमिश्त्र नांवाच्या नरकात हजारो वर्षे खितपत पडेल. १६५

ब्राह्मणाला जर त्याने (द्विजाने) एका निरुपद्रवी गवताच्या पात्याने हलकेसे मारले तरी सुद्धा तो पुढच्या जन्मी अशा योनीत जाईल जेथे पाप करणारे जातात. १६६

जो मनुष्य एकाद्या ब्राह्मणाने त्याला मारले नसतांना त्या ब्राह्मणाला जराशी इजा करील ज्यामुळे त्या ब्राह्मणाचे रक्त निघेल तो मृत्युनंतर अतिशय वेदनामय अवस्थेत खितपत पडेल. १६७

रक्त सांडणारा जितके रक्त मातीवर सांडेल तितके रक्त जितक्या मातीच्या कणांना भिजवेल तितका वेळ तो मेल्यानंतर रक्त मांस खाणारे प्राणी त्याला खातील. १६८

त्यासाठी कोणीही शहाणा माणूस ब्राह्मणाला मारण्याची धमकी सुद्धा देत नाही, त्याला मारत नाही अथवा त्याचे रक्त सांडत नाही. १६९

दुष्कर्माने जगणारा, खोटे बोलून श्रीमंत होणारा व दुसऱ्याला त्रास देण्यात आनंद मानणारा कधीही सुखी होत नाही. १७०

दुष्कर्म करणाऱ्यांचा झपाट्याने होणारा ऱ्हास पाहून सद्गुणी माणूस सत्कर्माने जरी कामे झाली नाहीत म्हणून दुष्कर्मा कडे वळत नाही. १७१

दुष्कर्म सावकाशपणे माणसाच्या नाशाची रचना करीत असते, १७२

पापाचे वाईट फळ त्याला नाही तरी त्याच्या मुलाला भोगावेच लागते नाहीतर त्याच्या नातवंडाना भोगावे लागते, शेवटी ते पापकर्म त्या कुटूंबात वाईट फळाच्या रूपाने परततेच. १७३

दुष्कर्माने तो समृद्ध होईलही, तो संपन्न होईलही, शत्रुला नामोहरम करेलही तरी शेवटी ते दुष्कर्म त्यालाच मारून टाकेल. हे लक्षात असू द्यावे. १७४

ब्राह्मणाने नेहमी त्यासाठी सत्यवर्ती असावे. पवित्र नियमांचे पालन करावे. सज्जनासारखे (आर्य) रहावे. त्याने त्याच्या विद्यार्थ्यांना चांगले वळण लावावे. चांगली वाणी, चांगली रहाणी व पोट वाढणार नाही (कमी खावे) असे रहावे. १७५

पवित्र नियमा बाहेर जाऊन आपल्या कामना पूर्ती करण्याचे धाडस त्याने करू नये. जरी नियमाप्रमाणे आहे असे दिसले तरी जर ते कृत्य चांगल्या माणसांना त्रास देणारे असेल तर ते करू नये. १७६

फालतु कामात त्याने व्यर्थ वेळ दवडू नये. फालतु बडबड करू नये. वाचेने तसेच कर्माने तो कोणालाही दुखवणार नाही. तो कोणालाही त्रास देण्याचा साधा विचारही कधी करणार नाही. १७७

आपल्या पूर्वजाने ज्या सत्शील मार्गाने जीवन जगण्याचा प्रयत्न केला त्याच मार्गाने त्याने जगवे म्हणजे त्याला दुर्दैवाला सामना करावा लागणार नाही. १७८

घरी येऊन पुजापाठ करणारा पुरोहीत, शिक्षक, मामा, पाहुणा, पाल्य (अवलंबून असणारे), अर्भक, वयोवृद्ध, आजारी माणसे, विद्वान, वडीलांकडील नातेवाईक, लग्नामुळे जोडलेले लोक, १७९

माता, पिता, स्त्री नातेवाईक, मुलगी, नोकर व दास, अशा सर्वांशी तो कधीही भांडणार नाही. १८०

ह्या लोकांशी न भांडल्यामुळे तो सर्व पापातून मुक्त होईल. अशी भांडणे घरात टाळल्यामुळे तो खाली दिलेली जग जिंकू शकतो. १८१

शिक्षक ब्राह्मणांच्या जगाचा प्रतिनिधी असतो, वडील प्रजापतिचा प्रतिनिधी असतो, पाहुणा इंद्राचा प्रतिनिधी असतो, पुरोहीत देवांचा प्रतिनिधी असतो, १८२

स्त्री अप्सरांची प्रतिनिधी असते, आईकडील नातवाईक विस्व देवांचे प्रतिनिधी असतात, प्रतिनिधिलग्न्याचे नातेवाईक पाण्याचे प्रतिनिधी असतात, आई व मामाकडील लोक पृथ्वीचे प्रतिनिधी असतात. १८३

अर्भक, आजारी व गरीब आणि वृद्ध लोक मधल्या जगाचे प्रतिनिधी असतात, वडील भाऊ हा पित्याचा व पत्नी आणि मुलगा स्वताचे प्रतिनिधी असतात. १८४

नोकर व दास हे त्याच्या सावलीचे प्रतिनिधी असतात, मुली अत्यंत नाजूकतेचे प्रतिनिधीत्व करतात, म्हणून जरी ह्यांपैकी कोणीही त्याला त्रास दिला तरी तो त्याने निमुटपणे सहन करावयाचा असतो. १८५

जरी त्याच्या योग्यतेमुळे यजमाना कडून भेट वस्तु स्वीकारणे हे योग्य असले तरी तो तशी सवय स्वताला लावून घेणार नाही. कारण त्यामुळे त्याची दैविक शक्ती सावकाशपणे नष्ट होत असते. १८६

त्याला अत्यंत गरज असली तरी तो कोणती भेट घ्यावयाची व कोणती घेऊ नये ह्याचे पुरेसे ज्ञान (पवित्र नियमां प्रमाणे) नसेल तर भेटवस्तु घेऊ नये. १८७

असे न केल्यास तसा अज्ञानी ब्राह्मण त्या भेटवस्तु (सोने, जमीन, गाय, घोडा, खाद्य, वस्त्र, तीळाचे दाणे, साजुक तुप) घेतल्यामुळे राख होईल. १८८

सोने व खाद्य त्याचे आयुष्य कमी करतात, जमीन व गाय त्याचे शरीर व्याधीमय होते, डोळ्यामुळे दृष्टी जाते (कमी होते), वस्त्रामुळे त्वचा बिघडते, साजुक तुपामुळे त्याची उर्जा व तीळाच्या दाण्यामुळे त्याची संतति बरबाद होते. १८९

जो ब्राह्मण तत्वशिलता व वेदाचा अभ्यास असे दोनही करित नाही तो जर दान, भेटवस्तु स्वीकारत असेल तर तो व त्याला दान करणारा असे दोघेही नरकात जातात, जसे दगडाच्या बोटीतून प्रवास करणारा पाण्यात बुडेल. १९०

म्हणून, अज्ञानी माणसाने कधीही दान अथवा भेटवस्तु घेऊ नयेत, कारण अगदी मामुली भेटवस्तु सुद्धा त्याच्या नाशास कारणीभूत होत असते. १९१

थोडीशी जाण असलेला इसम जो वेदाचा अभ्यास नसलेला ब्राह्मण, मांजरासारखा किंवा, बगळ्यासारखा वागणारा ब्राह्मण त्याला पाणी सुद्धा पाजू नये. १९२

वेदाचा अभ्यास नसलेला, मांजरासारखा वागणारा व बगळ्यासारखा वागणारा अशा तिनही प्रकारच्या ब्राह्मणांना जो दान करील तो परलोकात मोठ्या अडचणीत पडेल. १९३

दगडाच्या नावेतून प्रवास करण्याचा प्रयत्न करणारा जसा पाण्यात बुडेल तसा अज्ञानी ब्राह्मणाला दान करणारा अधोगतीला जातो. १९४

दुसऱ्याच्या कामाचे श्रेय खाणारा, दुसऱ्याच्या यशाबाबत मत्सर करणारा, आपण विद्वान असल्याचा बहाणा करणारा, दुसऱ्याला फसवणारा, इजा करणारा अशा ब्राह्मणाला मांजरासारखा असे संबोधिले आहे. १९५

जो ब्राह्मण अतिस्वार्थी, आतल्या काळजाचा, कुर, विश्वासघातकी, संभावितपणा करणाऱ्याला बगळ्यासारखा असे संबोधिले आहे. १९६

मांजरासारखा व बगळ्या सारखा ब्राह्मण शेवटी त्याच्या कर्माने अंधतमिस्र नांवाच्या नरकात जातो. १९७

एकदा पाप केल्यानंतर त्याने खोट्या तपस्येचे सोंग करून अथवा अध्यात्माच्या गोष्टी करून स्वताचे पाप लपवण्याचा प्रयत्न करून खोट्या शपथा घेऊन स्त्रीयांना व शुद्रांना फसवून जीवन जगला तर, १९८

तसा ब्राह्मण वेदाचा अभ्यास करणाऱ्या द्विजाकडून ह्या जन्मी व नंतरही फैलावर घेतला जाईल. ज्या खोट्या शपथा, आणाभाका घेतल्या त्या राक्षसाला मिळतात. १९९

जो सच्च्या विद्यार्थ्यांचे सोंग घेऊन भिक मागतो व त्यावर उदरभरण करतो तो पुढच्या जन्मी पशुच्या पोटी जन्म घेतो. २००

अशा खोट्या ब्राह्मणाने जर दुसऱ्याच्या तलावात स्नान केले तर त्याला तो तलाव ज्याने बांधला त्याच्या पापाचा धनी व्हावे लागेल. २०१

दुसऱ्याचे वाहन, शय्या, आसन, विहीर, बगीचा, अथवा घर त्याच्या परवानगी शिवाय वापरले तर त्या मालकाच्या पापाच्या एक चतुर्थांश भागाचा धनी होईल. २०२

अशा ब्राह्मणाने नेहमी नदी, गांवतळी, झरे, डबकी जी नैसर्गिकपणे बनली आहेत त्यांचा वापर करावा. २०३

शहाणा ब्राह्मण नेहमी प्रथम अतिमहत्वाच्या जबाबदाऱ्या (यम) आधी पार पाडेल व नंतर सामान्य महत्वाच्या जबाबदाऱ्या (नियम) पाहिल. तसे जर तो न करेल तर तो समाजातून बहिष्कृत होईल. २०४

श्राद्धाचे जेवण जे स्त्रोत्रिय नसलेल्या ब्राह्मणाने दिले अथवा जे अनेकांसाठी केले आहे अथवा जे स्त्रीने वा नपुसकाने दिले आहे ते खाणार नाही. २०५

असे लोक (अनेकांसाठी दान करणारा, स्त्रोत्रिय नसलेला, स्त्री, नपुसक) जर श्राद्ध करील तर अपवित्र ठरेल आणि त्यामुळे देव नाराज होतील म्हणून अशा श्राद्धात सामील होणे टाळावे. २०६

पायाचा स्पर्श झालेले, तसेच दारु प्यालेल्या माणसाने दिलेले, रागाने दिलेले, आजारी माणसाने दिलेले, किंवा ज्यात केस, किडी किटक पडले आहेत असे अन्न खाऊ नये. २०७

ब्राह्मणाची हत्या करणाऱ्याने पाहिलेले, मासिकपाळी असलेली स्त्री, पक्षाने, कुत्र्याने चिवडलेले असे अन्नसुद्धा खाऊ नये. २०८

शिकलेल्या विद्वान माणसाने उष्टवलेले, गाईने वास घेतलेले (हंगलेले), अन्नछत्रात वाढलेले, नायकीणीने वाढलेले, २०९

चोरलेले, गाणाऱ्याने दिलेले, सुताराने दिलेले, सावकाराने दिलेले, श्रौत विधीत भाग घेतलेल्याने दिलेले, कैद्याने दिलेले जेवण खाऊ नये. २१०

अक्षम्य गुन्हा केलेल्याने दिलेले, हिजड्याने दिलेले, अपवित्र स्त्रीने दिलेले, पाखंडीने दिलेले, पांबलेले, रात्रभर उघड्यावर ठेवलेले, शुद्राच्या वाटणीचे असे जेवण खाऊ नये. २११

वैद्याने दिलेले, शिकाऱ्याने दिलेले, दुष्ट माणसाने, दुसऱ्याचे उष्टे खाणारा, बाळंतीणीच्या वाटणीतले, तसेच जेथे जेवणावळीतून अतिथी मध्येच उठून जातात अशा ठिकाणचे, सुतक वा सुयेरातील स्त्रीकडून आलेले, २१२

अपमान करून दिलेले, ज्या **जेवणात खराब मांस आहे**, लग्न न झालेल्या बाईने दिलेले, शत्रुने दिलेले, नगराधिपतिने दिलेले, वाळीत टाकलेल्याने दिलेले, आणि ज्यावर दुसऱ्याची थूकी पडली आहे, २१३

खबऱ्याने दिलेले, खोटे बोलणाऱ्याने, जो शिधा विकतो त्याने दिलेले, नटाने, शिंप्याने, विश्वासघातकी माणसाने दिलेले, खाऊ नये. २१४

लोहार, निषाद (सप्तसुरात गाणारा), खुषमस्कऱ्या, सोनार, टोपल्या विणणारा, चांभार, शस्त्रे विकणारा अशांकडून जेवण घेऊ नये. २१५

शिकारी कुत्र्यांना पाळणारा, विशी (हॉटेल) सांभाळणारा, धोबी, कपडे रंगवणारा, दरिद्री, आणि असा माणूस ज्याच्या घरात त्याच्या बायकोचा प्रियकर रहात आहे. २१६

सुतक वा सुयेर संपले नाही असा माणूस, जो आपल्या बायकोच्या प्रियकाराशी दोस्ती करतो, जो पुरुष बायकोच्या तालावर नाचतो, अशांकडून आलेले जेवण, बेचव जेवण, खाऊ नये. २१७

राजाकडून आलेले जेवण त्याचे बळ नष्ट करते, शुद्राकडून आलेले त्याचे पावित्र्य नष्ट करते, सोनाराकडील खाल्याने आयुष्य कमी होते, चांभाराकडील खाल्याने बदनामी होते. २१८

कारागीरांकडील शिधा खाल्याने त्याची मुलबाळ मरतील, धोब्याकडील खाल्याने शरीराची ताकद नष्ट होईल, अन्नछत्रातील व नायकीणीकडील जेवणामुळे स्वर्गाची दारे बंद होतील. २१९

वैद्याकडील जेवण पुवासारखे भयंकर असते. अपवित्र स्त्रीचे जेवण वीर्य खाण्यासारखे असते. सावकाराकडील जेवण गुवासारखे असते. शस्त्र विकणाऱ्याकडील घाण खाण्यासारखे असते. २२०

इतर ज्यांच्या कडील जेवण खाऊ नये असे सांगितले आहे ते जेवण म्हणजे चामडी, हाडे आणि केस खाण्यासारखे असते. २२१

चुकून जर अशांच्या कडील जेवण त्याने खाल्ले असेल तर त्याने एक दिवस उपवास (अनशन) करावे. जर त्याने समजून उमजून खाल्ले असेल किंवा वीर्य, विष्टा वा लघवी खाल्ली असेल तर त्याने क्रिख नांवाची तपस्या करावयाची असते. २२२

जो ब्राह्मण शास्त्र जाणतो तो कधीही शुद्राकडचे शिजवलेले अन्न शिधा म्हणून स्वीकारणार नाही. जो श्राद्ध विधी करित नाही. परंतु, अगदी नाइलाज झाला तर तो त्याच्या कडून कोरे धान्य तेसुद्धा फक्त एका रात्री पुरते घेऊ शकतो. २२३

देवांनी कंजुष श्रोत्रीय व दिलदार सावकारांच्या कडून येणारा शिधा समसमान समजून घेण्यास परवानगी असते. २२४

त्यावर प्रजापति जो सर्वांचा जनक आहे तो म्हणाला किं, जे समान नाही त्याला समसमान समजणे अयोग्यच आहे. सावकाराने दिलेले श्रद्धेने शुद्ध करता येईल पण इतराचा शिधा श्रद्धेशिवाय अशुद्धच रहातो. २२५ टीप: येथे देव व प्रजापति ह्यांच्यात मतभेद असल्याचे व त्याचा उल्लेख झाल्याचे स्पष्ट दिसते.

सावकाराने न थकता सदैव श्रद्धापूर्वक दाने करीत रहावे तसेंच सत्कार्याला मदत सुद्धा करावी. त्यामुळे त्याची शुद्धि होईल. त्याला त्याचे बक्षिस सदैव मिळेल. २२६

त्या सावकाराने नेहमी जमेल तितके आनंदी मनाने आपली कामे करावीत. आणि जेव्हा लायक ब्राह्मण भेटेल तेव्हा त्याला शिधा त्याने द्यावा. २२७

ब्राह्मणाने जर काही भेट वस्तु मागितली तर ती कितीही लहान असली तरी ती मोठ्या मनाने द्यावी व जर असे केले तर त्यामुळे त्या सावकाराची पापा पासून मुक्ती होईल. २२८

पाण्याचे दान करणाऱ्याला भूक व तहाने पासून मुक्ती मिळते, अन्न देणाऱ्याला अनंत आनंद मिळतो, तीळाचे दाणे देणाऱ्याला उत्तम संतति मिळते, दिवा देणाऱ्याला उत्तम दृष्टीसुख मिळते. २२९

जमिनीचे दान ब्राह्मणाला करणाऱ्यास मोठी जमीन मिळते, सोने देणाऱ्यास दिर्घायुष्य मिळते, घर देणाऱ्याला मोठा वाडा मिळतो, चांदी देणाऱ्याला उत्तम सौंदर्य मिळते. २३०

वस्त्राचे दान करणाऱ्याला चंद्रलोकात स्थान मिळेल, घोडा देणाऱ्याला अश्वीन लोकात स्थान मिळेल, नांगराचा बैल दिल्यास देणाऱ्या सावकाराला सूर्यलोकी स्थान मिळेल. २३१

गाडी किंवा गादी देणाऱ्यास चांगली बायको मिळेल, संरक्षण देणाऱ्यास अधिसन्ता प्राप्त होईल, धान्य देणाऱ्यास अनंत सुख मिळेल, वेदाचे ज्ञान देणाऱ्यास ब्रह्मप्राप्ती होईल. २३२

वेदाचे दान हे इतर सर्व (पाणी, अन्न, गाय, जमीन, वस्त्र, तीळाचे दाणे, सोने, साजुक तुप इत्यादि) दानापेक्षा श्रेष्ठ असते. २३३

ज्या काही उद्देशाने दाता दान करतो त्याच प्रकारचे दान त्याला त्याच्या पुढच्या जन्मी सन्मानपूर्वकरित्या प्राप्त होते. २३४

सन्मानपूर्वक दान देणारा व घेणारा दोघेही त्यांच्या मृत्यु नंतर स्वर्गात जातात परंतु, तसे नसेल तर (सन्मानपूर्वक नसेल) ते दोघेही नरकात जातात. ३२५

ब्राह्मणाने त्याच्या तपश्चर्येचा अभिमान दाखवू नये. खोटेपणा करू नये. इतर ब्राह्मणांचा अपमान करू नये. जरी इतर ब्राह्मणांनी त्याला त्रास दिला असेल, सावकाराने दान केल्यावर त्याचा धिंडोरा पिटू नये. २३६

दानाचा धिंडोरा पिटल्याने त्याचे महत्व व त्यातील तेज नष्ट होते. तपस्येची जाहिरात केल्याने त्याचे सामर्थ्य नाहीसे होते, ब्राह्मणांचा अपमान केल्याने आयुष्य कमी होते. घमेंडखोरी मुळे दानाचे फळ नष्ट होते. २३७

कोणत्याही जीवांस वेदना न देणे हेच उद्देश असतील तर त्या ब्राह्मणाची अध्यात्मिक शक्ती वाढत जाते जी त्याला परलोकात साथ देईल. जसे मुंगीचे वारूळ सावकापणे मोठे होत असते. २३८

मृत्युनंतर ह्या जन्मातील आई, बाप, भाऊ, बहीण असे कोणीही त्या परलोकात साथ देण्यासाठी येणार नाहीत. तेथे ही अध्यात्मिक शक्तीच साथीदार म्हणून मिळते. २३९

मनुष्य एकटाच जन्मतो, एकटाच मरतो, एकटाच पुण्य करतो व त्याची गोड फळे चाखतो, एकटाच पाप करतो व त्याची कटू फळे चाखतो. त्याला साथीदार असते ते त्याचे कर्म (चांगले अथवा वाईट). २४०

मेल्यानंतर नातेवाईक व मित्रमंडळी ते प्रेत एकाद्या लाकडाच्या ओंडक्या प्रमाणे अथवा मातीच्या ढेकळा सारखे तेथेच टाकून जातात, परंतु, त्याचे कर्म (चांगले, वाईट) मात्र त्याला (आत्म्याला) सोडत नाही. २४१

त्यासाठी माणसाने नेहमी थोडेथोडे सुकर्म करीत रहावयाचे असते. तीच खरी त्याची कमाई असते. सुकर्माच्या साथीने तो इहलोकात व परलोकात सुखाने प्रवास करीत असतो. २४२

हा अध्यात्मिक मित्र त्याला, जो प्रामाणिकपणे आपली कर्तव्ये पार पाडतो व तपश्चर्यापूर्वक जगून पापनाश करतो, परलोकात तेजस्वी रीत्या सजवतो उत्तम लिंगदेहाच्या कपड्याने. २४३

ज्याला त्याच्या वंशाचा उद्धार करावयाचा आहे तो उच्च वंशाशीच संबंध वाढवेल व हलक्या वंशाशी संबंध टाळेल. २४४

जो ब्राह्मण नेहमी उच्च कुळाशी संबंध ठेवतो आणि हलक्या कुळांचा संपर्क टाळतो तो अधिक उच्च होतो व जो तसे करीत नाही (उलटे करतो) तो व त्याचे वंशज शुद्ध होतात. २४५

जो ब्राह्मण सदैव शांतवृत्तिने काम करतो, दुष्ट लोकांशी संपर्क टाळतो, कोणालाही दुखवत नाही, असे न चुकता जगेल व तो भोग इंद्रियांचे संयमन करून दयाळूपणाने जगेल तो अनंत सुखाचा धनी होईल. २४६

असा ब्राह्मण कोणाही कडून जळण, पाणी, कंदमुळं, फळे, खाद्यपदार्थ, न मागता (भिक) मिळाले तर घेईल. तसेच मध व संरक्षणाची हमी सुद्धा तो न मागता घेऊ शकतो. २४७

प्रजापति सांगतो, पाप्याकडून सुद्धा कोणतीही भेट न मागता अचानकपणे मिळत असेल तर ती ब्राह्मणाने घ्यावयास हरकत नसते. परंतु, आधी ठरवून अशी गोष्ट दिली गेली तर ती घेणे वर्ज आहे. २४८

अशी न मागता मिळणारी भेटवस्तु नाकारली तर पितर त्याच्या कडून शिधा पंधरा वर्षासाठी स्वीकारत नाहीत तसेच अग्नीसुद्धा त्याचे अर्ध देवांपर्यंत पोहोचवत नाही. २४९

ब्राह्मणाने अचानक व न मागता मिळत असल्यास गाडी, घर, दुर्वाची जुडी, अन्तर, पाणी, फुलं, दागिने, ताक, धान्य, **मासळी**, लस्सी, **मांस**, भाजी, अशा गोष्टी नेहमी स्वीकारावयाच्या असतात. २५०

गुरुजी व पाहुण्यांची सरबराई करणाऱ्या, देवांचे पुजन करणारा (देऊळ सांभाळणारा) अशा ब्राह्मणाने कोणतीही भेटवस्तु कोणाकडूनही घ्यावयास हरकत नाही. परंतु, त्या गोष्टींचा उपयोग तो स्वतासाठी करणार नाही. २५१

ब्राह्मण वेगळा रहात असेल व त्याचे गुरु व शिक्षक मेलेले असतील तर तो स्वतःच्या उपजिविकेसाठी कोणत्याही (फक्त) भल्या माणसाकडून दान स्वीकारू शकतो. २५२

त्याचे कुळ, कुटुंबाचा मित्र, त्याचा गुराखी, दास, त्याचा न्हावी, त्याच प्रमाणे, एकादा गरीब माणूस जो त्याचा दास होण्यास तयार आहे. हे त्याचे शुद्र असतात. त्यांचे अन्न (त्यानी दिलेले) तो ग्रहण करू शकतो. २५३

जो गरीब त्याचा दास होण्यास तयार आहे, त्याने त्या ब्राह्मणा प्रमाणे, वागले व काम केले पाहिजे. २५४

गुणवान लोकांपुढे जो स्वताची खोट्या रीतीने ओळख करून देतो तो महा पापी ठरतो. कारण, तो स्वताच्या प्रतिमेचीच चोरी करीत असतो. २५५

ह्या जगातील सर्व गोष्टींचा परिचय त्याच्या वाणीने होत असतो. कारण, वाणी ही सर्व ओळखीचे मुळ आहे. त्या वाणीच्या माध्यमाने त्या गोष्टींचा विकास होत असतो. परंतु, जो त्या वाणीचीच ओळख चोरतो तो सर्वच गोष्टींशी अप्रामाणिक ठरतो. २५६

ऋषीमुनी, पितर, देव ह्यांचे देणे ज्याने पवित्र नियमांप्रमाणे फेडले आहे तो उरलेले त्याचे सर्व त्याच्या मुलांना देऊ शकतो, आपल्या घरात राहू शकतो, त्याला जगाच्या इतर गोष्टींची काळजी करण्याची आवश्यकता रहात नाही. २५७

एकांतात त्या ब्राह्मणाने अशा गोष्टींवर चिंतन करावे जी त्याच्या आत्म्यास उपयोगी आहे, त्याचे कारण जो एकांतात चिंतन करू शकतो तो अतिउच्च स्थानी पोहोचतो. २५८

अशारितीने ब्राह्मण गृहस्थाने त्याचा गृहस्थाश्रम कसा चालवावयाचा असतो ते पाहिले. आणि थोडक्यात स्नातकाच्या कामाचाही आढावा घेतला. ज्यामुळे पावित्र्य वाढते. हे सर्व स्तुत्य असते. २५९

जो ब्राह्मण वेदात प्राविण्य मिळवतो व अशारितीने जर आपली कामे करील तर तो त्याची सर्व पापे धुऊन टाकेल आणि ब्राह्मणांच्या समाजात स्तुत्य ठरेल. २६०

भाग चार संपला -

एकंदर भाग बारा आहेत.

- १) पहिल्या भागात विश्वाची निर्मिती, द्विजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- २) नंतरच्या पांच भागांत दैनंदिन कामे, विधि, विवाह आदिचे जीवन, कुटूंब जीवन, गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये व नंतरच्या वानप्रस्थाश्रमातील जीवन
- ३) सातवा व आठवा भाग सैनिकाची कर्तव्ये व राजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- ४) नववा भाग कायदा कानु बाबतची माहिती देतो.
- ५) दहावा भाग जाती व्यवस्था व समाज व्यवस्था आणि राज्य व्यवस्थे बाबतची माहिती दिली आहे.
- ६) अकरावा व बारावा भाग समाजाची व व्यक्तिची नैतिक मुल्ये सांगितली आहेत, तत्वज्ञान व अध्यात्म ह्यांची माहिती दिली आहे. त्यात सत्य, पाप, पुण्य, संन्यास, तपस्या, तत्वशिलता, पश्चान्ताप ह्यांचा विचार केला आहे.

७) बाराव्या भागात पवित्र नियम काळानुसार बदलण्याची पद्धत दिली आहे त्याचा अर्थ मनुस्मृती उत्क्रांतवादी असून जडवादी नाही हे स्पष्ट होते. त्यात हे नवीन नियम कोणी करावेत व कोणी करू नयेत ह्याबद्दलचे आदेश दिले आहेत.

हिंदू मान्यता उत्क्रांत होतात म्हणजे कालाच्या अनुसराने बदलतात. तसे इस्लाम मध्ये होत नाही. म्हणून शंभर वर्षांपूर्वीचा हिंदू धर्म आज पाळला जात नाही. हिंदू परंपरा एकाद्या वृक्षा प्रमाणे असतात व इस्लामच्या परंपरा एकाद्या पुतळ्याप्रमाणे असतात. म्हणजे वृक्ष जरी अनेक वर्षांचा जुना असला तरी त्याची प्रत्येक डाहळी नवीन व ताजी असते. तसेच पुतळा जुना असेल तर त्याचा प्रत्येक भाग तितकाच जुना असतो. पुतळा तुटला तर तो पुन्हा तयार होत नाही त्या उलट वृक्ष मोडला तर तो पुन्हा वाढून तयार होत असतो. हिंदू परंपरा सतत पुनरुज्जीवित होत (उत्क्रांतवादी) असतात, बदलत असतात तसे इस्लाम अथवा ख्रिश्चन धर्मात होत (जडवादी) नाहीत. हिंदूमध्ये अनेक विचार प्रवाह आढळतात तसे इस्लाम व इतर धर्मात नसते. तेथे एकच विचार प्रवाह असतो. त्यांना संस्थापक असतो. त्यांचा एकच देव असतो. त्यात कोणी बदल सुचवला तर तो अधर्म समजला जातो व त्याविरुद्ध कारवाई होते. हे सर्व असल्याने ते पुरस्कृत धर्म ठरतात तसे हिंदू मध्ये नाही. हा महत्वाचा फरक आहे. म्हणून हिंदू हा प्रचलित अर्थाने धर्म ठरत नाही. ती एक विचार प्रणाली आहे जी सदैव अद्ययावत होत रहाते आहे.

उपलब्ध माहितीप्रमाणे मनुस्मृती इसवी सन पूर्व १५०० वर्षे लिहीली गेली.

मनुस्मृती — पांचवा भाग {१-१६९}

अग्नीतून उत्पन्न झालेले महान ऋषी भृगु ह्यांच्याकडे पाहून थोर ऋषी बोलले, आता पर्यंत आपण स्नातकांची कर्तव्ये सांगितली आता सांगा — १

अहो देवऋषी, आता सांगा, मृत्युचे सामर्थ्य ब्राह्मणांवर कसे असते जर ते वेद जाणतात व पवित्र शास्त्रांचा अभ्यास करतात, जे त्यांची कर्तव्ये आपण दिल्याप्रमाणे योग्य प्रकारे पार पाडतात. २

मनुचा गुणवान मुलगा, भृगु त्यावर म्हणाला, ऐका, एक सजा म्हणून पापाच्या कारणाने मृत्यु (आयुष्य कमी होणे ही सजा) ब्राह्मणांना प्राप्त होत असते. ३ टीप: जर पाप केले नाही तर मृत्यु येणार नाही असे सुचविलेले आहे.

वेदाच्या अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करण्यामुळे, वर्तन बिघडल्यामुळे, कर्तव्य न केल्यामुळे, नको ते खाल्यामुळे, मृत्यु हा अनिवार्य ठरतो. ४

द्विजाने लसुण, कांदा, अळंबी ही व अशी वनस्पती घाणीत उत्पन्न होणारी म्हणून खाऊ नयेत. ५

झाडांना जखम झाल्यामुळे जो लाल रस वहातो तो रस, सेलु नांवाचे फळ, गाय व्यायल्यानंतर ती जे घट्ट दुध देते ते (खरवस) खाऊ नये. ६

तीळ घालून शिजविलेला भात, गव्हाबरोबर लोणी, दुध, ताक, साखर, दुधभात, चपात्या, जर श्राद्धासाठी नसतील तर ते खाऊ नयेत. तसेच मांस जर अर्ध देऊन शुद्ध केलेले नसेल तर ते खाऊ नये. जे जेवण देवांना अर्पण केले आहे ते खाऊ नये. ७ टीप: श्राद्धात खाणे व एक व्यक्ती म्हणून खाणे ह्यात येथे फरक केलेला दिसतो. द्विजाने श्राद्धात वाढलेले जेवण पितर, देव वगैरेसाठी खाण्यास सांगितले आहे व येथे तेंच खाण्यास मना आहे. ह्याचा अर्थ असा होतो किं, श्राद्धात तो जे जेवतो ते पितर, देव ह्यांचा प्रतिनिधी म्हणून खात असतो. तसे खाण्यास मनाई नाही. म्हणजे द्विज स्वतासाठी काय खातो व प्रतिनिधी म्हणून खातो ह्यात फरक आहे असे दिसते.

गाय व्यायल्यानंतर दहा दिवसात येणारे दुध, उंटीणीचे दुध, एक खुराच्या (घोडा) प्राण्याचे दुध, बकरी, शेळी, गाभण असलेली गाय आणि भाकड गाय ह्यांचे दुध घेऊ नये. ८

म्हैशीचे दुध सोडून इतर प्राण्याचे, बाईचे दुध व आंबलेले पदार्थ खाऊ नयेत. ९

फाटलेले दुध, त्यापासून बनवलेले खाद्य पदार्थ, फळे व फुलं कंदमुळं ह्यांपासून बनवलेले पदार्थ खाण्यास मनाई नाही. १०

मांसाहारी जनावरे (कुत्रा, मांजर वगैरे), गांवात वावरणारी पाळीव जनावरे, एक खुर असलेले (घोडा, गाढव), आणि सुरमई, तिन्तीभ नांवाचा मांसा हे खाऊ नयेत. ११

चिमणी, प्लाव पक्षी, हंस, ब्राह्मणी बदक, गावठी कोंबडा, सारस पक्षी, रघुदल पक्षी, सुतार पक्षी, पोपट, रान कोंबडा, १२

जे पक्षी चोंच मारून दाणे टिपतात, ज्यांच्या पायाची बोटे पदराने जोडलेली आहेत, कोयस्थी पक्षी, जे पक्षी माती पायाने खुरडतात, जे पाण्यात पोहतात, खाटीकखान्यातील मांस, सुकवलेले मांस हे खाऊ नये. १३

बगळा, बलक करकोचा, डोमकावळा, गिधाड, खंगारीतक, आणि मासे खाणारे जनावर, गावठी डुक्कर, आणि सर्व प्रकारचे मासे, १४

जो ब्राह्मण मांस खाईल त्याने त्या प्राण्याने खाल्लेल्या जनावरांचे मांस खाल्ले असे समजले जाते. जर तो मासळी खाईल तर त्याने त्या माशाने खाल्लेल्या सर्व माशांचे मांस खाल्ले असे समजले जाते. १५

परंतु, पथीन आणि रोहीत मासे खावयास हरकत नाही. जर श्राद्धात पितर व देवांचा प्रसाद म्हणून असेल तर सर्व मासे व मांस खाण्यास हरकत नाही. तसेच रागीव, सिंहुतुंडास, ससाल्क हे मासे केव्हाही खाण्यास हरकत नाही. १६ टीप: येथे नमुद केलेल्या माशांची हल्लीची नांवे माहीत नाहीत.

माहीत नाही अशा प्राण्याचे, पक्षाचे व माशाचे मांस त्याने खाऊ नये. आजारी, रोगट, एकटा प्राणी जरी वर दिलेल्या वर्गातील असला तरी त्याचे मांस खाऊ नये. पांच बोटे असलेल्या प्राण्याचे (माकड, मनुष्य) खाऊ नये. १७

साळींदर, शिकारी कुत्रा, गेंडा, घोरपड, कासव आणि ससा हे सर्वकाळ खाण्यास चांगले असतात. तसेच पाळीव प्राणी ज्यांना एकच दातांचा जबडा आहे ते खावेत फक्त उंट सोडून. १८

जो द्विज जाणूनबुजून अळंबी, गावठी डुक्कर, लसूण, गावठी कोंबडा, कांदा, खाईल त्याला वाळीत टाकावे. १९

जर अजाणता द्विजाने वर दिलेले प्राणी खाल्ले तर त्याने प्रायश्चित्त म्हणून समतन (क्रिख) किंवा चंद्रायन तपस्या करावी. जर एकाद्याने हे खाल्लेच तर एक दिवस व त्यानंतरची रात्र अनशन करावे. २०

वर्षातून एकदा ब्राह्मणाने क्रिख तपस्या करावी व प्रायश्चित्त करावे कारण चुकून असे खाणे होणे संभवत असते. परंतु, मुद्दाम खाल्ले असेल तर मात्र त्याने चंद्रायन विधीत दिलेली तपस्या करावी. २१

खाण्यासाठी सांगितलेले सर्व प्राणी ब्राह्मणानेच मारावयाचे असतात. असे प्राणी ब्राह्मणानेच पाळावयाचे असतात. कारण तसे पूर्वी अगस्त ऋषीने केले होते. २२

असे होण्याचे कारण, फार पूर्वी (सनातन धर्मात) पिंड मांसाचे दिले जाई (आज भाताचे दिले जाते). दोनही वर्णातील (ब्राह्मण व क्षत्रिय) लोक मासे व मांसाचाच आहार करीत असत. २३

सर्व अधिकृत घट्ट व नरम खाद्यपदार्थ ब्राह्मण खाऊ शकतो. परंतु, शीळे, चरबीयुक्त आणि श्राद्धात दिलेल्या जेवणातील उरलेले खाऊ नये. २४

जव व गहु ह्यांचे पदार्थ दुधाबरोबर जरी कितीही शीळे असले तरी द्विजाने खाल्ले तरी चालतील पण त्यात चरबी नसावी. २५

अशारितीने द्विजाने कोणते व कसे खाद्य खावे ते सविस्तपणे पाहिले आता खाण्याचे नियम व मांस खाणे केव्हा टाळावे ते पहावयाचे आहे. २६

मांस पाण्याने शिंपून शुद्ध केल्यावर खाण्यास योग्य होते. ते करतांना मंत्राने तो विधी संपन्न करावा. तसेच जेव्हा ब्राह्मणाला खाण्याची इच्छा होईल, मंत्र विधी पूर्वक यज्ञ करतांना व प्रकृती (तब्बेत) सुधारण्यासाठी त्याने मांसाहार करावा. २७

ह्या ब्रह्माच्या निर्मात्याने, प्रजापतिने हे सर्व जे उत्पन्न केले आहे ते ब्रह्मतत्त्वाच्या उपजिविके साठी असे मानतो. म्हणजे सर्व चर व अचर गोष्टी ह्या ब्रह्मतत्त्वाच्या उपजिविकेसाठीच असतात. २८

अचर गोष्टी चराच्या उदरनिर्वाहासाठी असतात. दात नसलेले दात असलेल्याचे खाद्य असते, ज्यांना हात नाहीत ते हात असलेल्यांचे खाद्य असते. जे भिन्ने असते ते धीटाचे भक्ष होते. २९

खाणारा दररोज त्याच्या भक्ष्यास खातो त्यामुळे त्याला पाप लागत नाही. कारण विश्व निर्मात्याने खाणारा व खाल्ले जाणारे असे दोनही त्या प्रकारेच निर्माण केले आहेत. थोडक्यात असे म्हणता येईल किं, जीव जिवावर जगतो. ही निसर्गाची रचना आहे तेव्हा त्यात उगाचच दोष पहाण्याचा प्रयत्न करू नये. ३०

यज्ञात मांसाहार करणे उचीत आहे. असे देवांनी केलेल्या नियमानुसार आहे. त्या शिवाय उगाचच प्राणी मारणे हे राक्षसी काम ठरते म्हणून ते टाळावे. ३१ टीप: खाण्यासाठी नसेल तर प्राणी मारू नयेत.

जेव्हा पितरांच्या देवांच्या नांवाने ब्राह्मण मांस खातो तेव्हा ते पाप नसते. मग ते मांस त्याने विकत घेतले आहे कां स्वता मारून आणले आहे अथवा कोणी त्याला भेट दिले आहे हे सर्व महत्वाचे नसते. ३२

द्विज जो पवित्र नियम जाणतो त्याने कधीही त्या नियमांबाहेर जाऊन मांस खाऊ नये. जर त्याने असे नियमबाह्य मांस खाल्ले तर मृत्युनंतर त्याचे शत्रु त्याला खातील. ३३

फायद्यासाठी हरीण मारणारा व नियमबाह्य मांस खाणारा (मजेसाठी खाणारा) हे दोघेही एकासारखेच ठरतात. ३४ त्याच प्रमाणे, जो द्विज श्राद्धात दिलेले मांस खाण्यास विरोध करतो तो त्याच्या मृत्युनंतर एकवीस वेळा बळीचा प्राणी म्हणून जन्म घेतो. ३५

द्विजाने, मंत्राने शुद्ध न केलेले मांस खाऊ नये. परंतु, सनातन रिवाजानुसार तो वेदमंत्राने पुनीत केलेले मांस खाऊ शकतो. ३६

जर त्याला पशु खाण्याची तीव्र इच्छा झाली तर त्याने शुद्ध लोण्याचा अथवा पीठाचा बनवून तो खावा व त्याने इच्छा पूर्ण करावी. पण कधीही शास्त्राबाहेर जाऊन मांसाहार करू नये. ३७

जर त्याने अशारितीने नियमबाह्य मांस खाल्ले तर त्या प्राण्याच्या अंगावर जेवढे केस असतील तेवढ्या वेळा तो यम यातना भोगेल त्याच्या नंतरच्या जन्मात. ३८

स्वयंभूने (परमेश्वराने) स्वतः हे सर्व प्राणी यज्ञासाठी निर्माण केले आहेत. यज्ञ विधी सर्व जगाच्या भल्यासाठी असतात, म्हणून यज्ञात बळी देणे हे एवढी बळी (मारणे) देण्यासारखे नसते. ३९ टीप: मारण्यामागील उद्देश महत्वाचा असतो.

वनस्पती, झाडे, गुरं, पक्षी, आणि इतर प्राणी यज्ञात बळी दिले जातात त्यामुळे ते सर्व उच्च गतिस जातात. ४० टीप: यज्ञात फक्त सजीव बळी दिले जातात ह्यावरून हे स्पष्ट होते किं, मनुस्मृतीच्या काळी हे सर्व सजीव आहेत हे माहीत होते.

पितरांच्या सन्मानार्थ व श्राद्धात मध-लोणी यज्ञात देतात तेव्हा जनावराचा बळी देणे हे शिष्ट संमत आहे असे मनु जाहिर करतो. ४१

जो द्विज वेदातील आदेशानुसार बळी देतो तो व त्याने मारलेले प्राणी असे दोघेही स्वर्गात जातात. ४२

द्विज जो गुणवान आहे तो कधीही, स्वताच्या घरात रहातो कां शिक्षकाच्या घरात रहातो कां वनात रहातो, मुक्या प्राण्याला विनाकारण इजा करणार नाही. कारण तसे करणे वेदाला धरून नाही. ४३

वेदाच्या नियमानुसार ज्या चर (प्राणी) अथवा अचरांची (वनस्पती) हत्या करण्याची परवानगी आहे त्यांची हत्या करणे पाप नसते. ४४

निरुपद्रवी प्राण्यांना इजा करणे केवळ मजेसाठी, हे कृत्य त्याला मजा ह्या जन्मात किंवा नंतरच्या जन्मात मिळवून देत नाही. ४५

जो जीवांना इजा करण्याची इच्छा करीत नाही, जो सर्वांचे सुख चिंतितो, तो उत्तम गतिला जाईल. ४६

जो प्राण्यांना इजा करीत नाही तो जे इच्छिल जे काम करील, त्या सर्वात यशस्वी होईल. ४७

मांस दुःख दिल्याशिवाय मिळत नाही. आणि दुःख देणे अध्यात्मिक प्रगतिस घातक असते म्हणून शक्यतर मांसाहार टाळावा. ४८ टीप: मनुस्मृतीच्या काळात विनावेदना मारणे शक्य नसल्यामुळे हे लिहीले आहे. वस्तुतः विनावेदना मारणे आता सहज शक्य असल्यामुळे हे आजच्या काळात लागू होत नाही.

प्राणी मारण्यातील क्रौर्य लक्षात घेता त्याने मांसाहाराचा पूर्णतः त्याग करावा. ४९

जो मांसाहाराचा पूर्णतया त्याग करतो तो सर्वांना प्रिय होतो, त्याला रोग होत नाहीत. ५०

जे लोक प्राणी मारतात, जे त्याचे मांस विकतात, जे मांस शिजवतात, जे वाढतात, जे खातात हे सर्व लोक त्या प्राण्याची हत्या करणारे ठरतात. ५१ टीप: हे अचर सजीव म्हणजे वनस्पती, झाडे इत्यादींना लागू होते.

पितर व देवांची आराधना न करता केवळ स्वताच्या सुखासाठी मांसाहार करतात ते मोठे पापी समजावेत. ५२ एक जो शंभर वर्षभर दर वर्षी प्रमाणे घोड्याचा बळी देऊन यज्ञ करतो व एक जो संपूर्णपणे मांसाहाराचा त्याग करतो ह्या दोघांची पाप-पुण्याच्या दृष्टीने गुणवन्ता पाहिली तर ती समान असते. ५३

मांसाहाराचा पूर्णतया त्याग करण्यामुळे जे पुण्य मिळते ते केवळ फळे व कंदमुळे खाऊन संन्याशा सारखे जीवन जगूनसुद्धा मिळत नाही. ५४ टीप: मनुस्मृतीत परस्पर विरुद्ध मते मांडलेली दिसतात.

मांस ह्या शब्दाचा अर्थ असा आहे किं, ज्याचे मांस मी ह्या जन्मात खातो तो पुढील जन्मी मला खाईल. ५५

टीप: ही व अशी काही कवने नंतर मनुस्मृतीत घुसडली गेली आहेत असे स्पष्टपणे जाणवते कारण त्यांत विरोधाभास दिसतो. उदाहरणार्थ जर शाकाहारी प्राणी यज्ञात खाण्यास सांगितले आहेत तर ते माणसाला नंतरच्या जीवनात कसे खाणार? दुसरा अर्थ असा सांगतात किं, हे जर ब्राह्मणाने (व क्षत्रियानेसुद्धा) यज्ञात खाल्ले तर ते त्याने खाल्लेले नसते तर पितराने व देवांनी त्यांच्या मुखाद्वारा खाल्लेले असते. यज्ञा व्यतिरिक्त काळी खाल्ले तरच हे होते असे समजावे.

मांस खाणे, दारु पिणे व संभोग घेणे ह्यात काहीही दोष नाही कारण, त्यासर्व गोष्टी नैसर्गिक आहेत. जे जे नैसर्गिक आहे ते सर्व पाप विरहीत असते परंतु, त्यांचा त्याग करणे हे पुण्यकारक समजावे. ५६

आता ह्यानंतर, मी मृतांची शुद्धी कशी करावी व चार वर्णांच्या लोकांस शुद्धी विधी काय आहेत ते सांगणार आहे. ५७

लहान मुल जर दात आल्यानंतर मेले तर तसेच, जर त्या आधी त्याचा पुरस्करण (मुंडण व उपनयन) विधी झाला आहे अशा बालकाच्या मृत्युमुळे सुतक त्याच्या कुटूंबाला लागते. तसेच मुलाच्या जन्मानेसुद्धा कुटूंब अशुद्ध होते त्यास सुयेर म्हणतात. ५८

असा नियम आहे किं, सपिंडास सुतक दहा दिवसाचे असते किंवा त्याची हाडे गोळाकरी पर्यंत म्हणजे तीन दिवसाचे किंवा एक दिवसाचे असते. ५९

सपिंड नाते सात पिढ्या वरच्या अथवा खालच्या रहाते. समानोदक (सख्खा भाऊ, बहीण) नाते आता पाळले जात नाही. ६०

जरी सुतक मृत्युनंतर सपिंडाना लागू होते तरी सुयेर जन्माने लागू होते जर खऱ्या शुद्धीचे पालन करावयाचे असेल तर. ६१

सुतक सर्व सपिंडाना लागू होत असले तरी सुयेर फक्त एक दिवसाचे बालकाच्या माता पित्यालाच फक्त लागू होते किंवा, फक्त मातेला लागू होईल व पिता स्नान केल्यानंतर शुद्ध समजला जाईल. ६२ टीप: सुतक व सुयेर ह्या काळात देवांची पुजा करावयाची नसते. पितरांची करता येते.

जन्मदाता पिता स्नान करून शुद्ध समजला जाईल तर पुनर्विवाहीत स्त्रीचा पति असेल तर त्याला तीन दिवसाचे सुयेर पाळावे लागेल. ६३

प्रेताला स्पर्श केलेल्यास शुद्धीसाठी एक दिवस व रात्र व जे प्रेतास पाणी वाहतात त्यांना तीन दिवस सुतक पाळावे लागते. ६४

विद्यार्थी जो आपल्या मृत शिक्षकासाठी पितृमेध विधी करेल त्याला सुद्धा दहा दिवसाचे सुतक पाळले पाहिजे. जसे प्रेत स्मशानभूमीकडे नेणाऱ्यांना लागू होईल. ६५

गर्भपात झालेल्या स्त्रीची शुद्धी होण्यास तितके दिवस लागतात जितके दिवस ती गर्भ धरून होती. मासिक पाळीमुळे येणारी अशुद्धी ती संपल्यावर आंधोळ केल्याने जाते. ६६

मुंडन विधी न केलेल्या बालकाच्या मृत्युमुळे येणारे सुतक एक दिवस व रात्रीने पूर्ण होते. ज्याचे मुंडन झाले आहे पण पुरस्करण विधी झाला नाही त्याचे सुतक तीन दिवस चालते. ६७

जर लहान मुल दोन वर्षे पूर्ण करण्या आधी मेले तर त्याची सुशोभित प्रेतयात्रा काढून गांवाबाहेर नेऊन त्याचे शव दफनभूमीत पुरावे. त्याची हाडे नंतर गोळा करावयाची नसतात. ६८

त्या लहान मुलाला अग्नी संस्कार द्यावयाचा नसतो, पाण्याने स्नान घालावयाचे नसते, कोणताही संस्कार न करता एकादा लाकडाचा ओंडका जाळावा (भडाग्नी) असे त्याचे दहन करावयाचे असते. तरी तीन दिवसाचे सुतक पाळावयाचे असते. ६९

ज्या बालकाला दांत आले आहेत परंतु त्यानी तीन वर्षे पूर्ण केलेली नाहीत अशा बालकांस आंधोळ घातली जात नाही. तसेच त्याचे बारसे झाले असेल तर आंधोळ घातली तर चालेल पण ते त्याच्या पालकांच्या मर्जीवर असते. ७०

जर सहाध्यायी मेला तर स्मृतिच्या परंपरेप्रमाणे एक दिवसाचे सुतक पाळावे. जन्मानंतर समानोदकांनी (सख्खा भाऊ, बहीण) तीन दिवस सुयेर पाळावे. ७१

मुलीचे लग्नाचे ठरविलेले आहे पण लग्न झालेले नाही असे असेल तर त्या मुलास व त्याच्या कुटूंबास तीन दिवस सुतक असते. त्याच प्रमाणे आईच्या बाजूच्या नातवाईकांस तितकेच दिवस सुतक असते. ७२

सुतकाच्या काळात स्वादिष्ट अन्न, रुचकर मांस असे भोगकारक खाद्य खावयाचे नसते कारण तो दुखवट्याचा काळ असतो. रात्री वेगळे झोपावे व संभोग घेऊ नये. ७३

येथे दिलेले सुतकाचे नियम त्या नातेवाईकांस लागू होतात जे त्या मृत माणसाच्या जवळ रहातात. सपिंड व समनोदक (सख्खे) ह्यांच्यासाठी जर ते दूर रहात असतील तर काय करावयाचे ते आता पाहू. ७४

जर दूर देशी रहाणाऱ्या नातेवाईकाच्या मृत्युची बातमी मृत्युच्या दहा दिवसात समजली तर त्याने समजल्या दिवसांपासून दहा दिवस सुतक पाळावे. ७५

मृत्युच्या दहा दिवसानंतर समजली तर फक्त तीन दिवस सुतक पाळावे. एक वर्षानंतर समजली तर केवळ त्याच्या (मृताच्या) नांवाने एक आंधोळ केली तरी सुतक जाते. ७६

सपिंडाच्या मरणाच्या अथवा जन्माच्या दहा दिवसानंतर समजले तर नेसल्या वस्त्रानिशी त्याने स्नान करावे म्हणजे सुतक वा सुयेर संपते. ७७

नेसलेल्या वस्त्रानिशी स्नान केल्याने दूर देशी मेलेल्या (सपिंड नसलेल्या) नातेवाईकामुळे येणारे सुतक संपते.

७८

जर सुतक अथवा सुयेर चालू असतांना आणखीन एक मृत्यु अथवा जन्म कुटूंबात झाला तर पहिल्याच्याच सुतकात अथवा सुयेरात ते समजून पहिले संपले किं, (दोनही) शुद्धी झाली असे मानावे, ७९

असा नियम आहे किं, आचार्य वारले तर तीन दिवस सुतक पाळावे, त्याचे (बायको अथवा मुल) नातेवाईक वारले तर एक दिवस-रात्र पाळावे. ८०

स्रोत्रिय जो प्रेमापोटी बरोबर रहातो तो मेल्यास तीन दिवस पाळवे, आईकडील मामा, विद्यार्थी, पुरोहीत असे मेले तर एक दिवसरात्र व त्यानंतरची दिवसरात्र पाळावे. ८१

ज्या राज्यात तो ब्राह्मण रहातो त्या राज्याचा राजा मेल्या तर त्या दिवशीच्या संध्याकाळा पर्यंत सुतक राहिल. परंतु, जर मित्र मेल्या जो स्रोत्रीय नाही, तर मात्र एक दिवस पाळावे. तेंच गुरु जो वेद आणि वेदांग जाणतो त्याचे सुतक ब्राह्मणाने एक दिवस पाळावे. ८२

ब्राह्मण दहा दिवसात शुद्ध होतो, क्षत्रिय बारा दिवसात, वैश्य पंधरा दिवसात व शुद्र एक महीन्यात शुद्ध होतो.

८३

विनाकारण सुतकाचा काळ वाढवू नये. पवित्र अग्नीवर होत असलेले विधी मध्येच थांबवू नयेत. कारण,

अग्नीहोत्र सांभाळणारा ब्राह्मण कधीही सुतकात सुयेरात जात नाही मग कितीही सपिंड तो असला तरी. ८४

चांडाळाला, ऋतुस्नात महिला, बहिष्कृत माणूस, बाळंतीण, प्रेत, अशांना स्पर्श झाल्यामुळे जे अशुद्धत्व प्राप्त होते ते स्नानाने संपते. ८५

आचमन करून शुद्ध झालेला ब्राह्मण जर कोण्या अशुद्ध गोष्टीकडे पाहिल तर त्याने सूर्यावरील अथवा पवमणी कवने जी पवित्र शास्त्रात दिली आहेत ती पटपुटावीत. ८६

माणसाच्या चरबी असलेल्या हाडास ब्राह्मण स्पर्श करील तर त्यापासून होणारी अशुद्धता आंधोळ करून संपते. जर चरबी नसलेले हाड असेल तर आचमन करून अथवा गाईला स्पर्श करून अथवा सूर्याकडे पाहून तो शुद्ध होतो.

८७

जो ब्राह्मण व्रतस्थ आहे तो मृतावर अर्ध सोडणार नाही (पाणी शिंपणार नाही) जोवर त्याचे व्रत संपुष्टात येत नाही. व्रत संपल्यावर त्याने अर्ध द्यावे व तीन दिवसाचे सुतक पाळावे. ८८

प्रेतावर पाणी सोडण्याची (पाणी पाजणे) विधी काही प्रकारच्या माणसांच्या प्रेतावर करावयाची नसते, ज्याने त्याचे आयुष्य निरर्थकपणे व्यतीत केले, मिश्र जातीचा, संन्यासी, ज्याने आत्महत्या केले आहे. ८९

अशी स्त्री जी नास्तीक होती, जी व्यभिचारी जीवन जगली, जिने गर्भपात केले, जिने स्वताच्या नवऱ्याला ठार मारले, जी नशा करत होती. ९०

स्वताचे गुरु, आचार्य, पिता, माता, उपाध्यय अशांना (त्यांच्या मृत्यु नंतर) पाणी पाजण्याने विद्यार्थ्यांचे व्रत मोडत नाही. ९१

शुद्राचे शव गांवाच्या दक्षिण वेशीतील दरवाज्यातून बाहेर काढावे. द्विजाचे शव पश्चिम, उत्तर किंवा पूर्व वेशीतील दरवाज्यातून गांवा बाहेर काढावे. ९२

राजाला व्रतस्थ, सत्र चालवणारे ह्यांना सुतक लागत नाही. कारण, राजा इंद्राचा प्रतिनिधी असतो, दुसरे दोघे ब्रह्मा सारखे कायम शुद्ध समजले जातात. ९३

गादीवर बसलेल्या राजाचे शुद्धीकरण तात्काळ करावे लागते कारण त्याला जनतेच्या संरक्षणाची जबाबदारी असते. ९४

तोच नियम इतर काही लोकांना लागू होतो ते लोक असे, युद्धात मेलेले, विज पडल्यामुळे मेलेले, राजाने फाशी दिलेले, गाईच्या, ब्राह्मणाच्या संरक्षणासाठी मेलेले आणि ते ज्यांना राजा शुद्ध समजतो. ९५

राजाला जगातील आठ रक्षकांचा प्रतिनिधी समजले जाते. त्याअशा, चंद्र, अग्नी, सूर्य, वारा, इंद्र, कुबेर, पाणी आणि वरूण ९६

कारण की, हे आठ रक्षक राजाला कोणामुळे अशुद्ध होऊ देत नाहीत. सामान्य माणसाला अशुद्धी होते कारण हे आठ रक्षक त्याचे पास नसतात. ९७ टीप: राजाचा राज्याभिषेक करतांना ह्या रक्षकांना आवाहन केले जाते. जो क्षत्रिय लढाईत तीक्ष्ण हत्याराने मारला गेला आहे त्याची शुद्धी सौतविधीने ताबडतोब आपोआपच होत असते, म्हणून सुतकाचा काळ उरत नाही, हा सर्वमान्य नियम आहे. ९८ टीप: म्हणून युद्धात मेलेल्याचे सुतक नसते. सुतक शुद्धी झाल्यावर तो विधी करणारा ब्राह्मण पाण्याला स्पर्श करून शुद्ध होतो. क्षत्रिय त्याच्या हत्यारांना व घोड्याला स्पर्श करून शुद्ध होतो, वैश्य त्याच्या बैलाच्या लगामीला स्पर्श करून व शुद्र त्याच्या हातातील दंडाला स्पर्श करून शुद्ध होतो. ९९

सपिंडाच्या मरणा नंतर काय करावे ते तुम्हाला सांगितले, अहो उत्तम द्विजांनो, आता ऐका सामान्य माणसाची शुद्धी त्याच्या नातेवाईवाच्या (जे सपिंड नाहीत) मरणानंतर कशी करावी. १००

सपिंडेतर ब्राह्मणाचा मृत्यु विधी जर ब्राह्मणाने केला तर तो तीन दिवसाचे सुतक पाळील. १०१

श्राद्धास तो जेवणास गेला तर मात्र दहा दिवसाचे सुतक लागू होते. विधी केला परंतु, जेवला नाही किंवा तेथे राहिला नाही तर मात्र एक दिवसाचे पाळावे. १०२

प्रेतयात्रेस गेला तर घरी आल्यावर नेसत्या वस्त्रानिशी आंघोळ करून त्यानंतर पवित्र अग्नीस स्पर्श करून व साजूक तुप चाखून शुद्ध होतो. १०३

मृत ब्राह्मणाचा देह शुद्राने स्मशानात वाहून नेऊ नये जर त्याच्या वर्णातील लोक उपलब्ध असतील. शुद्राने चीता पेटवली तर त्या ब्राह्मणाचा स्वर्गात प्रवेश होणार नाही. १०४

मरणाऱ्याची शुद्धी ब्राह्मणाच्या तत्वशिलतेने, अग्नीने, पवित्र खाद्यपदार्थाने, मातीने, भोगइंद्रीयांच्या संयमाने, पाण्याने, शेणसारा केल्याने, पवित्र विधी करून, वाऱ्याने, सूर्याच्या प्रकाशाने आणि काळाने होत असते. १०५

शुद्धीकरणाच्या सर्व प्रकारात संपत्ती मिळविण्याची शुद्धी सर्वश्रेष्ठ आहे. कारण, सत्मार्गाने संपत्ती मिळविणे हेच सर्वश्रेष्ठ काम आहे, मातीने व पाण्याने शुद्धी करणे कमी महत्वाचे असते. १०६

पंडिताचे शुद्धीकरण क्षमाशील स्वभावाने, ज्याने अक्षम्य अपराध केला आहे त्याचे शुद्धीकरण दयाळूपणे, गुप्तपणे पाप करणाऱ्याचे शुद्धीकरण तोंडातल्या तोंडात पवित्र मंत्र पुटपुटून व वेदाचे ज्ञान असलेल्याचे तत्वशिलतेने शुद्धीकरण केले जाते. १०७

माती व पाण्याची शुद्धी आवश्यक असते. नदीची शुद्धता तिच्या प्रवाहामुळे होते. स्त्रीची शुद्धता जी तिच्यातील मासिकपाळीमुळे होते. ब्राह्मणाची शुद्धी संन्यासाने होते. १०८

शरीर पाण्याने शुद्ध होते. आतील भाग सत्याच्या आग्रहाने होते. व्यक्तीचा आत्मा त्यातील तत्वशिलतेने शुद्ध होतो. बुद्धिची शुद्धता खऱ्या ज्ञानाने होत असते. १०९

अशारितीने शरीराची शुद्धता कशी करावी ते सांगितले आता निर्जीव गोष्टींची शुद्धता कशी करावी ते सांगतो. ११०

जाणकार समजतात किं, धातु, रत्न, आणि दगडापासून बनलेल्या वस्तुंची सफाई राखेने मातीने घासून व नंतर पाण्याने धुवून करावयाची असते, १११

शुद्ध सोन्याचे भांडे ज्यावर डाग पडत नाहीत ते केवळ पाण्याने स्वच्छ होते. तसेच जे पाण्यात तयार होते जसे, शंख, प्रवाळ हे आणि दगडाच्या वस्तु आणि चांदीचे भांडे निव्वळ पाण्याने स्वच्छ होत नाही. ११२

पाणी व अग्नी ह्यांच्या संयोगाने चमकणाऱ्या वस्तु म्हणजे सोने, चांदी त्याने शुद्ध होतात. ११३

तांबे, लोह, पितळ, शिसे, कथील, कासे हे त्यांच्या स्वभावा प्रमाणे आंबट अथवा विम्ल द्रव्याने स्वच्छ होतात. ११४

सर्व प्रकारच्या रसांचे स्वच्छ करण्यासाठी त्यातून दोन पाती कुस गवताची फिरवावीत. घट्ट पदार्थासाठी त्यावर पाणी शिंपावे व लाकूड साफ करण्यासाठी ते घासावे. ११५

यज्ञात वापरली जाणारे पेले ज्यातून सोमरस प्याला जातो ते पेले ज्यांना कमास आणि ग्रहास म्हणतात ते हाताने घासून व त्यावर पाणी मारून स्वच्छ करावीत. ११६

करु व शुक, शूव (चमचाचे प्रकार) गरम पाण्याने धुताना हाताने घासावयाचे असतात. लाकडाची अवजारे, फाळ, फावडे, लाकडाची तलवार (स्पय), कुदळ, सुप, गाडी आणि पाटा-वरवंटा, खलबन्ता सुद्धा पाण्याने घासून स्वच्छ करावेत. ११७

मोठ्या आकाराच्या गोष्टी स्वच्छ करण्यासाठी त्यावर पाणी शिंपावे. लहान गोष्टींसाठी त्या पाण्यात बुचकळून काढाव्यात. ११८

चामड्याच्या वस्तु आणि बांबूच्या काठ्या कापडाने पुसून, भाज्या, कंदमुळं, फळे, धान्य पाण्यास विसळून स्वच्छ होतात. ११९

रेशीम, लोकराची वस्त्रे साबणाने, बुरणूस रिठ्याने, आमसुपट्टे बेलफळाने, कापड पिवळ्या मोहरीच्या दळाने १२० गाईच्या मुत व पाण्याच्या मिश्रणाने जाणकार शंख, शिंग, हाडे, हस्तीदंत, कापडाने घासून साफ करावेत. १२१ गवते व त्यापासून बनलेल्या वस्तु पाण्याने शिंपून, घर पुसून, अथवा शेणाने सारवून, मातीचे भांडे पुन्हा भाजून. १२२

मातीची भांडी जी दारु, मुत्र, गु, लाळ, पु, रक्त ह्याने खराब झाले आहे ते पुन्हा भाजूनही स्वच्छ होत नाही. ते फोडून टाकावयाचे. १२३

जमीन खाली दिलेल्या पांच पद्धतीने स्वच्छ होते. पोसा मारून, शेणाने सारवून, गाईच्या मुतचा अथवा दुधाचा सडा करून, घासून, आणि गाईला तेथे एक दिवसरात्र ठेवून. १२४

जे अन्न पक्षाने टोचल्यामुळे, गाईने हंगल्यामुळे, पायाचा स्पर्श झाल्यामुळे, कोणी शिंकल्यामुळे, केस पडल्यामुळे, किडे पडल्यामुळे खराब झाले आहे ते त्यावर माती टाकून शुद्ध होते. १२५

दुर्गंधी व डाग जात नाहीत तोवर अशा निर्जीव गोष्टी माती व पाण्याने साफ कराव्यात. १२६

देव तीन गोष्टी ब्रह्मासाठी शुद्ध समजतात, ज्यावर डांग नाही, जी पाण्याने स्वच्छ केलेली आहे व जिला ब्रह्म शुद्ध मानते. १२७

जे पाणी गाईची तहान भागवते, वास येत नाही, रंगहीन आहे, कोणताही अशुद्ध पदार्थ त्यात मिसळवलेला नाही व चांगल्या जमिनीतून मिळाले आहे, ते शुद्ध पाणी समजावे. १२८

कारागीराचे हात नेहमीच स्वच्छ असतात, बाजारात विकावयास आलेली गोष्ट शुद्ध समजावी, भिक्षा मागून मिळवलेले अन्न (शिधा) शुद्ध समजावे असा मान्यवर नियम आहे. १२९

बाईचे तोड शुद्ध समजावे, पक्षी जेव्हा फळ पाडतो तेव्हा त्याला शुद्ध समजावे. गायीला दुध सुटले म्हणजे तिचे वासरु शुद्ध समजावे. कुत्रा शुद्ध समजावा जेव्हा तो हरीण पकडतो. १३०

मनु सांगतो किं, कुत्र्याने मारलेले सावज, मांसाहारी प्राण्याने शिकार केलेले जनावर व हलक्या कुळातील (चांडाळ) माणसाने मारलेली शिकार नेहमी शुद्ध समजून तिचा स्वीकार करावा. १३१

शरीरातील सर्व मोकळ्या जागा ज्या बेंबीच्या वर आहेत त्या शुद्ध समजाव्यात. बेंबी खालील अशुद्ध समजाव्यात. १३२

माशा, पाण्याचा थेंब, सावली, गाय, घोडा, सूर्याचे किरण, धुळ, माती, वारा, आणि अग्नी हे स्पर्शा पलिकडचे समजावेत. १३३

शरीराच्या ज्या अवयवाद्वारा शरीरातील मळ बाहेर टाकला जातो ते स्वच्छ करण्यासाठी पाणी अथवा मातीचा उपयोग करावा. त्याच प्रमाणे इतर बारा मळ, साफ करण्यासाठी सुद्धा त्यांचा वापर करावा. १३४

तेलकट उत्सर्जने, वीर्य, रक्त, मेंदूतील स्निग्ध उत्सर्जने, मुत्र, विषा, नाकातील शेंबूड, कानातील मळ, अश्रु, खकारा, डोळ्यातील मळ, घाम असे बारा शरीरातून बाहेर टाकले जातात. त्याद्वारा शरीर शुद्ध होते. १३५ जो ब्राह्मण स्वताला शुद्ध करू इच्छितो त्याने गुदद्वार स्वच्छ करण्यासाठी मातीचा उपयोग करावा. मातीने गुदद्वार तीनदा घासावे, त्यासाठी फक्त डावा हाताचा पंजा वापरावा. डाव्या हाताने दहा वेळा घासावे व दोनही हाताने सात वेळा घासावे. १३६

हे गृहस्थासाठी सांगितले आहे. त्याच्या पेशा दुष्यट विद्यार्थ्यांने घासावे, बैराग्याने, जोग्याने तिष्यट घासावे, सन्यासाने चौपट घासावे. १३७

लघवी व शौचास उरकल्या नंतर त्याने आंचमन करावे, डोळ्यांना कानाना, नाकाला पाणी शिंपावे, तेंच वेदाच्या पठणासाठी बसण्या आधी करावे. तेंच जेवणास बसण्या आधी करावे. १३८

ज्याला त्याचे शरीर स्वच्छ करावयाचे आहे त्याने तीनदा आंचमन करावे, त्या नंतर दोनदा तोंडावर पाणी मारावे, परंतु, स्त्री व शुद्राने केवळ एकदाच करावे. १३९

शुद्र जो नियमानुसार रहातो तो महिन्यातून एकदा मुंडण करील. त्यांची शुद्धीकरणाची तन्हा वैश्यांसारखी असेल. त्यांचे खाद्य ब्राह्मणाने खाऊन उरलेले जे असेल ते असेल. १४०

तोंडातून पडणारे पाणी जर अंगावर पडले नाही तर ते अशुद्ध करित नाही. तसेच मिशीचे केस तोंडात गेले अथवा दातात अन्न अडकले म्हणून अशुद्ध होत नाही. १४१

दुसऱ्यांना आंचमनासाठी पाणी देतांना त्याचे थेंब पायावर पडले तर त्यामुळे तो अशुद्ध होत नाही. १४२

एकादी गोष्ट घेऊन जात असतांना त्याला कोण्या अशुद्ध इसमाने अथवा वस्तुने स्पर्श केला तर हातातील गोष्ट खाली न ठेवता पितरांना अर्ध घ्यावे, म्हणजे तो शुद्ध होतो. १४३

जर उलटी झाली अथवा पादला (चिरकला) तर स्नान करावे व त्यानंतर साजुक तुप चाटावे. परंतु, तसे खाल्यानंतर झाले तर फक्त आंचमन करून भागेल. त्याने स्त्रीशी संभोग केला असेल तर प्रत्येक संभोगानंतर स्नान करावे म्हणजे तो शुद्ध होतो. स्त्रीनेसुद्धा स्नान करावे. १४४

जरी तो ब्राह्मण आधीच शुद्ध असला तरी त्याने झोपून उठल्यानंतर, शिंकल्यानंतर, खाल्यानंतर, थुकल्यानंतर, खोटे बोलल्यानंतर, पाणी प्यायल्यानंतर, आणि वेदाच्या पठणास बसण्या अगोदर आंचमन करावे. १४५

आता पर्यंत सर्व वर्णांच्या लोकांचे शुद्धीचे नियम सांगितले तसेच सजीव व निर्जीव गोष्टींच्या शुद्धते बाबत सांगितले आता बायकांच्या कर्तव्याबद्दल सांगतो ते ऐका. १४६

लहान मुलगी, तरुण स्त्री, वयाने मोठी बाई ह्यापैकी कोणीही स्वताच्या बुद्धीने घरात अथवा बाहेर कोणतीही गोष्ट करता कामा नये. १४७

लहानपणी ती तिच्या वडीलांची जबाबदारी असेल, तरुणपणी ती तिच्या पतिची जबाबदारी असेल, जर तिचा मालक (पति) मृत झाला तर तिची जबाबदारी तिच्या मुलावर असेल, अशारितीने स्त्रीला कधीही स्वातंत्र्य मिळता कामा नये. १४८

स्त्रीने कधीही स्वताच्या बापा पासून, नवऱ्यापासून, मुलापासून स्वताला वेगळे करू नये कारण असे केल्याने ती व तिचे कुटूंब समाजाच्या दृष्टीने तुच्छ ठरेल. १४९

तिने काटकसर करून संसार करावा, नेहमी आनंदी रहावे, गृहकृत्यदक्ष असावे, चतुर असावे, भांडी चांगली स्वच्छ ठेवावीत. १५०

तिला बाप ज्याच्याशी लग्न लावून देईल त्याच्याशी ती प्रामाणिकपणे (तो जीवंत आहे तोवर) संसार करील, आणि जर तो मेला तर त्याचा कधीही अपमान करणार नाही. १५१

वधुला उत्तम भवितव्य प्राप्त व्हावे म्हणून स्वास्थयान वाचावे आणि प्रजापतिला दान करावे, पण मागणी विधी (लग्नाची) तिचा पिता अथवा भाऊ करतो त्यानंतर ती तिच्या पतिची मालमन्ता होते. १५२

जो नवरा विधीयुक्त रीत्या तिच्याशी लग्न करतो तो तिला ह्या जगात व नंतरच्या जगात सर्व काळी, सर्व सुखं देण्यास बांधला जातो. १५३

जरी नवरा नालायक असला तरी तिने सदैव त्याची पुजा करित रहावयाचे असते. त्याला देवासमान मानून रहावे. १५४

तिने कोणतेही व्रत, उपास तापास नवऱ्याला सोडून करता काम नये. जर पत्नी पतिच्या सदैव आज्ञेत राहिली तर केवळ त्या कारणाने ती स्वर्गात जाईल. १५५

प्रामाणिक पत्नी जी आपल्या पति बरोबर सदैव राहू इच्छिते ती कधीही असे काही करणार नाही किं, ज्यामुळे तिचा पति नाराज होईल. मग तो तिचा नवरा जीवंत असो अगर मेलेला असो. १५६

पतिच्या निधना नंतर तिने केवळ फुलं, फळं व कंदमुळं ह्यांचा आहार करून रहावे, त्यामुळे जरी ती कृश झाली तरी ते तिला आवडले पाहिजे. पण कदापिही तिने परपुरुषाचा साधा विचार सुद्धा करता कामा नये. १५७

१५७

एका माणसाच्या अनेक बायकांनी शांत चिन्तने मेहनत पूर्वक स्वताचा संयम राखून पावित्र्य राखून, आपली पत्नी म्हणून त्या एकाच पतिशी प्रामाणिक राहून असलेली कर्तव्ये पार पाडावीत. १५८
अनेक ब्राह्मण तारुण्यापासून पवित्र व संयमी जीवन जगून वंश न वाढवता निवर्तले तरी ते स्वर्गात गेले आहेत. १५९

पुण्यवान ती स्त्री, जी आपल्या नवऱ्याच्या मृत्यु नंतर पावित्र्य राखून जगली व तिला संतति झाली नाही तरी ती त्या अनेक ब्राह्मणांप्रमाणेच स्वर्गात गेली. १६०

परंतु, जी स्त्री मातृत्वाच्या अभिलाशेने आपल्या मृत नवऱ्याला विसरून आई बनते अथवा तसा प्रयत्न करते ती स्वताच्या नांवाला समाजात काळीमा फासते व स्वर्गातील तिच्या नवऱ्याच्या बाजूची जागासुद्धा घालवते. १६१
परपुरुषा पासून झालेली संतति अनौरस समजली जाते, परस्त्रीपासून मिळालेली संततिसुद्धा अनैतिक समजली जाते. दुसरे लग्न करून त्या स्त्रीस त्यापासून झालेली सुद्धा पुण्यकारक ठरत नाही. १६२
जी स्त्री वरच्या वर्णातील पुरुषाशी पाट लावते ती परपूर्वा समजली जाते. स्वताच्या वर्णातील नवऱ्यास टाकून जर ती असे करित असेल तर ती समाजात तुच्छ समजली जाईल. १६३

जी बाई आपल्या नवऱ्याची प्रतारणा करते तीचा समाज तिरस्कार करील. आणि ती मेल्यावर कोल्हाच्या पोटी जन्मेल. अनेक व्यधींनी ती जर्जर होईल, तिच तिला शिक्षा असेल. १६४

जी स्त्री सर्व संयमाने जगेल व आपले शब्द, काम ह्यांने नवऱ्यास दुखवणार नाही ती स्वर्गात नवऱ्याच्या बाजूस बसेल व तिचा पुण्यवती म्हणून सत्कार होईल. १६५

तिच्या संयमी वर्तणुकीमुळे ती सर्वांच्या स्तुतीचा विषय होईल आणि स्वर्गात नवऱ्याच्या बाजूस दिमाखात बसेल. १६६

द्विज त्याच्या गुणी पत्नीला तिच्या मृत्युनंतर विधीपूर्वक सर्व साधनाने युक्त असा अग्नीसंस्कार करील त्यासाठी अग्नीहोत्रातील पवित्र तेजाचा तो उपयोग करील. १६७

अशारितीने आपल्या पतिव्रत पत्नीला अग्नीसंस्कार दिल्यावर तो दुसरा विवाह करण्यास योग्य होतो. आणि पुन्हा अग्नीहोत्र सुरु करू शकतो. १६८

दिलेल्या नियमांप्रमाणे राहून तो द्विज पांच यज्ञ करील, स्वताच्या घरात राहिल आणि उर्वरित जीवन दुसऱ्या पत्नीसह कंठेल. १६९

पांचवा भाग संपला -

एकंदर भाग बारा आहेत.

- १) पहिल्या भागात विश्वाची निर्मिती, द्विजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- २) नंतरच्या पांच भागांत दैनंदिन कामे, विधि, विवाह आदिचे जीवन, कुटूंब जीवन, गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये व नंतरच्या वानप्रस्थाश्रमातील जीवन
- ३) सातवा व आठवा भाग सैनिकाची कर्तव्ये व राजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- ४) नववा भाग कायदा कानु बाबतची माहिती देतो.
- ५) दहावा भाग जाती व्यवस्था व समाज व्यवस्था आणि राज्य व्यवस्थे बाबतची माहिती दिली आहे.
- ६) अकरावा व बारावा भाग समाजाची व व्यक्तीची नैतिक मुल्ये सांगितली आहेत, तत्वज्ञान व अध्यात्म ह्यांची माहिती दिली आहे. त्यात सत्य, पाप, पुण्य, संन्यास, तपस्या, तत्वशिलता, पश्चान्ताप ह्यांचा विचार केला आहे.
- ७) बाराव्या भागात पवित्र नियम काळानुसार बदलण्याची पद्धत दिली आहे त्याचा अर्थ मनुस्मृती उत्क्रांतवादी असून जडवादी नाही हे स्पष्ट होते. त्यात हे नवीन नियम कोणी करावेत व कोणी करू नयेत ह्याबद्दलचे आदेश दिले आहेत.

हिंदू मान्यता उत्क्रांत होतात म्हणजे कालाच्या अनुसराने बदलतात. तसे ईस्लाम मध्ये होत नाही. म्हणून शंभर वर्षांपूर्वीचा हिंदू धर्म आज पाळला जात नाही. हिंदू परंपरा एकाद्या वृक्षा प्रमाणे असतात व इस्लामच्या परंपरा एकाद्या पुतळ्याप्रमाणे असतात. म्हणजे वृक्ष जरी अनेक वर्षांचा जुना असला तरी त्याची प्रत्येक डाहळी नवीन व ताजी असते. तसेच पुतळा जुना असेल तर त्याचा प्रत्येक भाग तितकाच जुना असतो. पुतळा तुटला तर तो पुन्हा तयार होत नाही त्या उलट वृक्ष मोडला तर तो पुन्हा वाढून तयार होत असतो. हिंदू परंपरा सतत पुनरुज्वित होत (उत्क्रांतवादी) असतात, बदलत असतात तसे इस्लाम अथवा ख्रिश्चन धर्मात होत (जडवादी) नाहीत. हिंदूमध्ये अनेक विचार प्रवाह आढळतात तसे इस्लाम व इतर धर्मात नसते. तेथे एकच विचार प्रवाह असतो. त्यांना संस्थापक असतो. त्यांचा एकच देव असतो. त्यात कोणी बदल सुचवला तर तो अधर्म समजला जातो व त्याविरुद्ध कारवाई होते. हे सर्व असल्याने ते पुरस्कृत धर्म ठरतात तसे हिंदू मध्ये नाही. हा महत्वाचा फरक आहे. म्हणून हिंदू हा प्रचलित अर्थाने धर्म ठरत नाही. ती एक विचार प्रणाली आहे जी सदैव अद्ययावत होत रहाते आहे.

उपलब्ध माहितीप्रमाणे मनुस्मृती इसवी सन पूर्व १५०० वर्षे लिहीली गेली.

मनुस्मृती – सहावा भाग {१-९७}

द्विज स्नातक ज्याने गृहस्थाश्रम नियमानुसार व्यतीत केला आहे तो आपली सर्व भोगइंद्रीये काबूत ठेवून मोठ्या निर्धाराने वानप्रस्थाश्रमा कडे जाईल. त्याचे खाली दिलेले नियम तो कटाकाक्षाने पाळील. १

जो गृहस्थ असे पाहिल किं, त्याच्या शरीराला सुरकुत्या पडू लागल्या आहेत. केस पिकले आहेत, मुलाचा मुलगा खेळू लागला आहे त्याने वानप्रस्थाश्रमाला जाण्याची तयारी करावी. २

शेतातील सर्व पीक व इतर ऐहिक वस्तुंचा त्याग करून तो वनात प्रवेश करील. पत्नी ह्यात असेल तर तीला मुलाच्या हवाली करून अथवा ती बरोबर येत असेल तर तिला बरोबर घेऊन तो निघेल. ३

बरोबर पवित्र अग्नी व इतर सामुग्री (पाटा-वरवंटा, झाडू, चुल, भांडी, खलबन्ता) घेऊन वनात पर्णकुटी बनवून तेथे राहिल. तेथे तो प्रामुख्याने भोग इंद्रीयांच्या संयमनात वेळ व्यतीत करील. ४ टीप: ज्या पांच वस्तु येथे दिल्या आहेत त्यांचा संबंध दररोज करावयाच्या पांच यज्ञांशी आहे.

तेथे तो नियमानुसार ते पांच यज्ञ करील व वनात उपलब्ध असलेल्या जडीबुडी, कंदमुळं आणि फाळांचा त्यांना प्रसाद देईल. ५

तो चामड्याचे वस्त्र परिधान करील, किंवा फाटके वस्त्र (जीर्ण झालेले) नेसेल. तो केस व नखे वाढवेल आणि केसाचा बुचडा बांधून राहिल. तो दररोज सकाळी व रात्री आंगोळ करेल. ६

तो जे खातो त्याचाच बळी प्रसाद देईल, शक्य असल्यास भिक्षा (माधुकरी) देईल. जे माधुकरी मागण्यास येतील त्यांना तो त्याच्या कडे असलेली फळे, कंदमुळे आणि पाणी देईल. ७

तो आपला वेळ वेदाच्या अध्ययनात व्यतीत करील. स्वताचे सर्व काम स्वतः करील. कोणाकडून सेवा, दान घेणार नाही. प्रेमळपणाने येणाऱ्या जाणाऱ्यांशी वागेल. सर्व निरुपद्रवी प्राण्यांशी आपुलकीने वागेल. ८

तो पवित्र नियमांप्रमाणे, अग्नीहोत्र सांभाळून न विसरता शुक्ल व कृष्ण प्रतिपदांचे व पोर्णिमेचे यज्ञ योग्य वेळी करील. ९

तो वेळोवेळी नक्षत्रेष्टी, अग्रयान आणि चातुर्मास ही व्रते करील, त्याच प्रमाणे, तुरायन व दक्षायन हे सुद्धा पाळेल. १०

पवित्र नियमा प्रमाणे तो शुद्ध धान्य स्वता गोळा करील जे वसंतऋतुत व शरदऋतुत मिळते. त्यापासून तो स्वतः यज्ञासाठी पुरोडास पिंड व शिजविलेल्या तांदळापासून कारु पिंड तयार करून ते वाहिल. हे सर्व तो संन्याशाला शोभेल अशा प्रकारे करील. ११

अशारितीने ते अतिपवित्र जेवण यज्ञाच्या निमित्ताने दिल्यानंतर उरलेले तो स्वता व त्याच्या पत्नीसाठी स्वता बनवलेल्या लवणाबरोबर खाईल. १२

तो वनात मिळणाऱ्या निसर्ग रीत्या वाढणाऱ्या झाडांपासून त्याचे सर्व खाद्य पदार्थ तयार करील. त्यात फळाचे रस, फळे, पाने, भाज्या, बियांपासून काढलेले तेल असे पदार्थ येतील. वनात वाहणाऱ्या झऱ्याचे पाणी घेईल. १३

तो वनात मिळणारे मध, मांस व अळंबी, भाज्या अशा, भूस्त्रीण, शिगृक आणि श्लेष्मंतक (भेंडी)ची फळ खाणार नाही. १४

आश्विन महिन्यात तो त्याचे जीर्ण वस्त्र व जमवलेले खाद्यपदार्थ फळे, कंदमुळे फेकून देईल. १५

जरी त्याला भूकेने त्रस्त केले तरी शेतात पिकवलेले खाद्यपदार्थ जरी ते कोणी फेकून दिले असले तरी, घेणार नाही, गांवाच्या वेशीत उगवलेले भाजीपाला, फळे, कंदमुळे तो घेणार नाही. १६

तो खलबन्ता वापरेल अथवा स्वताचे दात कुटण्यासाठी वापरेल. तो त्याचे जेवण चुलीवर शिजवेल किंवा स्वाभाविकपणे पिकणारे कच्चे खाईल. १७

तो त्याच्या परिस्थिती नुसार दररोज जेवणाचे पदार्थ मिळवेल अथवा महिन्याची वा सहा महिन्याची, वर्षाची बेगमी करील. तो त्याची भांडी स्वतः स्वच्छ करील. १८

जेवणाच्या पदार्थांची बेगमी केल्यानंतर तो ते त्याच्या आवश्यकते प्रमाणे दररोज (सकाळी, रात्री) जेवेल अथवा दोन दिवसातून एकदा जेवेल किंवा चौथ्या, आठवड्याने असे केव्हाही जेवण करील. १९

तो चंद्रायनानुसार त्याचे जेवण करील (चंद्राच्या कले प्रमाणे कमी होत व पुन्हा वाढवत असे). तो उकडलेले जव किंवा भाताचे आटवले करून दिवसातून एकदाच खाईल. २०

तो परिस्थिती प्रमाणे, केवळ फुले, कंदमुळे, फळे जी स्वाभाविकपणे पिकून पडली आहेत, ती घेईल, हे नियमानुसार होईल. २१

तो जमिनीवर लोळेल अथवा उभा राहिल, अथवा एकदा आडवा व नंतर उभा असा राहून तपस्या करील. पहाटे आणि संध्याकाळी तो रानात झऱ्यावर आंघोळ करण्यासाठी जाईल. २२

तो उन्हाळ्यात सूर्याची उष्णता सहन करील, पावसाळ्यात भिजेल आणि थंडीत ओले वस्त्र घालून थंडी सहन करील, त्यामुळे त्याची तत्वशिल्लतेची क्षमता सुधारण्यास मदत होईल. २३

तो जेव्हा तीन शवनात (तीन वेळा सकाळ, दुपार व संध्याकाळ) आंघोळ करील तेव्हा तो पितर, देव ह्यांना अर्घ्य वाहील. अधिकाधिक घोर तपस्या करून तो शरीराने कृश होईल. २४

अशारितीने तीन अग्नी त्याच्यात प्रवेश करतील त्यानंतर त्याला घराची, अग्नीहोत्राची गरज रहाणार नाही. तो शांतपणे केवळ फळे व कंदमुळांवर उपजिविका करू लागेल. २५

आरामदायी जीवनाचा त्याग केलेला हा बैरागी जमिनीवर झोपेल, त्याला आकाशाचे छप्पर चालेल, तो वृक्षांच्या खाली राहील. २६

तो ब्राह्मणा कडून तसेच इतर वर्णातील द्विजांकडून (क्षत्रिय व वैश्य) जे सुद्धा वनात रहातात, त्यांच्या कडून पोटापुरते खाद्य घेईल. २७

किंवा तो वनवासी नजिकच्या गांवातून फक्त आठ घास होतील एवढेच खाद्य द्रोणात अथवा हाताच्या ओंजळीत येईल तेवढेच खाईल. २८

अशारितीने वनात राहून येथे दिलेल्या नियमानुसार व्रतस्थ राहून तो परमेश्वरास प्राप्त करू शकेल. त्यासाठी त्याला वेळोवेळी उपनिषदांचा अभ्यास करावा लागेल. २९

उपनिषदांबरोबर इतर साहित्य सुद्धा त्याला अभ्यासावे लागेल जे ऋषीमुनींनी व ज्ञानी ब्राह्मणांनी लिहून ठेवले आहे. असे केल्याने त्याचे ब्रह्माबद्दलचे ज्ञान वाढेल व त्याला त्यांचे आशिर्वाद मिळतील. ३०

नाहीतर तो असेही करू शकतो, तो ईशान्य दिशेने चालण्यास सुरुवात करील व केवळ पाणी व हवा घेऊन मृत्यु येई पर्यंत प्रवास करित राहील. ३१

अशारितीने जो ब्राह्मण आपल्या ऐहिक देहाचा त्याग करतो तो ब्रह्माला जाऊन मिळतो. त्याला दुःख व भिती कधीही त्रास देणार नाही. ३२

अशारितीने वानप्रस्थाश्रम तो पार करू शकला तर तो चौथ्या म्हणजे संन्यासाश्रमात प्रवेश करील. त्या अवस्थेत त्याने सर्व ऐहिक बंध तोडलेले असतील. ३३

तो यज्ञयाग करून, दान देऊन, जेवणे देऊन व घेऊन शेवटी कंटाळलेला असतो. तो संन्यासी शेवटी मृत्युत अंतिम आनंद प्राप्त करतो. ३४

जसे त्या ब्राह्मणाने तीन ऋणं फेडली तसे तो मोक्षासाठी योग्य झाला व ज्याने ती तीन ऋणं फेडली नाहीत तो रसातळाला गेला.

वेदाचा अभ्यास करणे, पुत्राला जन्म देणे व सर्व यज्ञयाग जसे शास्त्रात दिले आहेत तसे आपल्या कुवती प्रमाणे करणे ही तीन ऋण आहेत ती जो पूर्ण करतो तो मोक्षाच्या मार्गाने जाण्यास योग्य असतो. ३६

जो द्विज ही तीन ऋण न फेडता मोक्षासाठी प्रयत्न करतो त्याला त्यात यश मिळत नाही. ३७

जगाचा कर्ता प्रजापतिसाठी ज्याने ईष्टी विधी जो प्रजापतिस अतिप्रिय आहे केला तो सर्व ऐहिक मालमन्तेचा त्याग करून आणि अग्नीहोत्र स्वतामध्ये सामावून घरातून निघून जातो तो संन्यासी ठरतो. ३८

सर्व विश्व त्याच्या तेजाने पूर्ण असे त्याच्यात आता सामावलेले असते. तो वेदातील ऋचा स्मरत असतो आणि रहात्या घराचा त्याग करतो, त्याने सर्व जगाच्या भल्याचा विचार केलेला असतो. ३९

ज्या द्विजाने त्याच्या आयुष्यात कधीही कोणाला त्रास दिला नाही तो मृत्युनंतर अभय प्राप्त करून रहातो. ४०

शुद्धीची सर्व सामुग्री घेऊन तो घरातून निघून जातो. शांतपणे भटकत रहातो, तो कोणाही कडून सुख देणाऱ्या गोष्टी स्वीकारणार नाही. ४१

तो अंतिम मोक्षाचा मार्ग गाठण्यासाठी नेहमी एकटाच भटकत राहिल. त्या गोष्टीची पूर्ण जाणीव ठेवून तो फिरत राहातो किं, एकट्यानेच अंतिम मोक्षाचा मार्ग मिळतो, तो काही धरून ठेवत नाही कां काही सोडत नाही. ४२ तो घराची अभिलाशा ठेवत नाही किंवा अग्नीची. तो गांवात जाईल ते फक्त शिधा मिळविण्यासाठी. बाकी कशाचीही तो अपेक्षा करणार नाही. मोक्षाशिवाय कशाचाही विचार त्याला शिवणार नाही. सदैव ब्रह्माच्या ध्यानात राहिल. ४३

मोक्षाची प्राप्ती झालेला संन्याशाचे रूप, हातात खापरी शिधा घेण्यासाठी असेल, रहाण्यासाठी मोठ्या वृक्षाची मुळं असतील, जीर्ण फाटलेले वस्त्र असतील, असे असेल. ४४

तो मृत्युची वाट पहात नसेल, तो जगण्यासाठी उत्सुक नसेल, तो केवळ अंतिम बुलाव्याची आस धरून राहिल जसे नोकर आपल्या वेतनाची वाट पहात असतो. ४५

तो पावले पाहून टाकतो, तो पाणी गाळून पितो, तो शब्द खरे बोलतो, तो हृदयात प्रामाणिकपणा ठेवतो. ४६ कोणी कटू बोलले तर तो ते मनाला लावून घेणार नाही. तो कोणाला उलट उत्तर देणार नाही. तो कोणाशीही कशाही नश्वर कारणासाठी शत्रुत्व करित नाही. ४७

तो रागावलेल्या माणसावर रागावणार नाही. त्याला कोणी वाईट बोलले तर त्या बदल्यात तो चांगलेच बोलेल. तो फार कमी पण खरे बोलेल. ४८

तो आत्मानंदात राहतो. योग मुद्रेत तो बसेल, कोणत्याही बाह्य मदतीशिवाय तो इंद्रियांच्या सुखाचा त्याग करून स्वताच्याच संगतीत राहून जगेल. केवळ अंतिम मोक्षाची तो सतत वाट पहात राहिल. ४९

शुभाशुभाचे भविष्य सांगून, चमत्काराची प्रचिती देऊन अथवा ज्योतिष सांगून अथवा हस्तसामुद्रिक पाहून, शास्त्र समजावून, सल्ला देऊन, अशा कोणत्याही गोष्टींचा उपयोग न करता तो केवळ भिक मागेल. ५०

भिक मागण्यासाठी तो संन्याशांच्या मठांकडे, ब्राह्मणांच्या वस्तीकडे, कुत्री, मांजरे, पक्षी ह्यांचा उपयोग न करता आपली भिक मिळवेल. ५१

तो त्याचे डोक्याचे केस, नखे, दाढी, मिशा कापून आणि हातात कमंडलू घेऊन सदैव भटकत राहिल. संयमात राहून कोणालाही न दुखवता राहिल. ५२

तो धातुचे पात्र वापरणार नाही. तो जे पात्र वापरेल ते चिरलेले नसेल, त्याचे पात्र पाण्याने स्वच्छ केलेले असेल जशी यज्ञातील भांडी. ५३

मनु स्वयंभूचा मुलगा सांगतो, तो लाकडाचे कमंडलू, मातीची बशी आणि चिरलेल्या बांबूनी बनवलेली अशी संन्याशाची सामुग्री तो वापरेल. ५४

तो दिवसातून एकदा भिक मागण्यासाठी फिरेल. तो उगाचच जास्त भिक मिळावी म्हणून प्रयास करणार नाही. कारण असे करण्याने त्याच्या वासना जागृत होण्याचा धोका संभवतो. ५५

लोकांच्या घरातील चुली विझल्या आहेत, खलबन्ता शांतपणे बाजूला ठेवला गेला आहे, चुलीतील कोळसे विझले आहेत, सर्वांची जेवणे उरकली आहेत, ताट वाटी स्वच्छ करून ठेवली आहेत अशा निवरांनिवरी नंतर संन्यासी भिक मागण्यासाठी निघेल. ५६

काही नाही मिळाले नाही म्हणून तो दुःखी होणार नाही, जास्त मिळाले म्हणून खुष होणार नाही. तो फक्त गरजेपुरते मिळवेल आणि जे मिळाले त्यावर संतुष्ट होईल. ५७

लोकांनी आदराने सन्मानपूर्वक जर भिक दिली तर ती त्याने घेऊ नये कारण अशा भिकेत मोह दडलेला असण्याची शक्यता असते. आणि त्या मोहाचा त्रास मोठ्या मोठ्या संन्याशाना होऊ शकतो. असे होण्याचे टाळण्यासाठी, नेहमी अनोळखी अज्ञान गृहस्थाकडून भिक घ्यावी. ५८

थोडे (गरजे पुरते) खाऊन मग उभ्याने अथवा बसून तो एकांतात ध्यानात जाईल. कोणत्याही मोहापासून मुक्त होण्यासाठी तो असे करेल. ५९

सर्व वासनांचा त्याग करून, प्रेम व द्वेष अशा कोणत्याही वृत्तिच्या आहारी न जाता तो कोणालाही शरीराने अथवा मनाने ईजा न करता राहिल. असा संन्यासी अमरत्व प्राप्त करेल. ६०

तो पाप करणाऱ्या लोकांच्या, जे नरकात व यमलोकात होणाऱ्या, दशेची तो प्रचिती घेईल. त्यांच्या हालंचा तो अनुभव घेईल. ६१

लोभ व मोहात अडकल्यामुळे त्यांचे प्रियजनांपासून विरह होणे व अयोग्य लोकांशी होणारे नाते, त्या लोकांचे त्याच्यावर होणारे अत्याचार, वृद्धत्वाचे आजार व शरीराचे होणारे हाल हे सर्व तो पाहिल व त्यातून शिकेल. ६२ मृत्युनंतर आत्म्याचे दुसऱ्या गर्भात प्रवेश करणे, आणि मधल्या काळात त्या अत्म्याचा असंख्य योनीचा प्रवास ६३ पापकर्मांमुळे होणारा शरीराला त्रास, आणि पुण्यकर्मांमुळे मिळणारी अवीट सुखं ६४

हे सर्व तो ध्यानाच्या मदतीने अनुभवू शकतो. आत्म्याचे सुक्ष्म रूप तो पहातो. त्याचे (स्वयंभूचे) सर्व चराचरातील (उच्च नीच) अस्तित्व तो अनुभवतो. ६५

तो ज्या कोणत्या शाखेचा (तत्त्वज्ञानाची) उपासक (पुरस्कर्ता) असो त्याचे महत्व रहात नाही. त्याने सर्व चराचरांबद्दल सम बुद्धि ठेवून संयमाने राहून साधना करावयाचे कर्तव्य पार पाडावयाचे असते. ६६ कटक झाडाच्या फळाने पाणी निवळ होते तरी त्या फळाच्या उल्लेखाने पाणी केवळ तसे होत नाही. ६७ जीवंत प्राण्यांना मदत करण्यासाठी तो (संन्यासी) रात्रंदिवस जरी स्वताला वेदना होत असतील तरी जमीन न्याहाळत प्रवास करीत राहिल. ६८

अनवधानाने जर संन्याशाने निरपराध प्राण्याला इजा केली असेल तर तो आंघोळ करून सहा वेळा प्राणायाम करील. ६९

नियमा प्रमाणे तीन वेळा दीर्घ प्राणायाम करावा, आणि व्याचीती (मंत्र) आणि ओम उच्चारणे ही उच्च दर्जाची तत्वशिलता जी ब्राह्मणास उचीत आहे ती पाळेल. ७०

जसे हिणकसातील अशुद्ध पदार्थ भट्टीत भाजून वेगळे करून धातु शुद्ध केला जातो तसेच दीर्घ श्वासाने शरीरातील दोष नाहीसे होतात. ७१

शरीरातील दोष दीर्घ श्वासाने त्याला नाहीसे करू द्यावेत. पाप सुक्ष्म निरीक्षणाने, वासना संयमाने, इतर हट्टी दोष ध्यानाने नाहीसे करावेत. ७२

ध्यानाच्या सवयीने तो स्वताची प्रगती ओळखू शकतो. महापाप्याला तसे ओळखता येत नाही. ७३

जो दिव्यदृष्टीने जगाची रीत ओळखतो त्याला कशाचेच बंधन नसते परंतु, ज्याला ती नसते तो जन्म मरणाच्या बंधात अडकून रहातो. ७४

कोणत्याही प्राण्याला इजा न करून, वासनेच्या बंधात न अडकून घेत, वेदाचा अभ्यास करून, आणि घोर तत्वशिलता आचरून तो ह्या जन्मात मोक्ष प्राप्त करू शकतो. ७५

ज्या घरात पांच पापे आहेत, जेथे हाडे घराच्या तुळ्या (वासे) असतात, त्या स्नायुच्या वाखाने बांधलेले आहेत, जेथे मांस आणि रक्त जोडण्याचे काम करतात, ज्यावर चामडी छप्पराचे काम करते, जेथे मुत्र व मळाची दुर्गंधी असते, जे वृद्ध होते जेथे दुःख असते, आजार वेदना, नैराश्य असते आणि जे शेवटी नष्ट होते असे घर, म्हणजे शरीर, त्याने मोहात जाऊन पकडून ठेवू नये. त्याने ते घर कायमचे सोडावे. ७६-७७

नदीच्या किनारी असलेला वृक्ष उन्मळून पडावा, झाडावर बसलेला पक्षी उडून जावा, असे ह्या दुःख देणाऱ्या जगातून तो निघून जातो. ७८

आपल्या मित्रांना आपले चांगले देऊन, वाईट शत्रुला देऊन, तो अनंत ब्रह्मात ध्यान साधनेने विलीन होतो. ७९ तो उदास वृत्तिने सर्व गोष्टींबद्दल त्रयस्थभावाने (प्रेमळ परकेपणा) वागत असतो. त्यातूनच त्याला अनंत सुख मिळते जे कधीही त्याला सोडत नाही. ८०

अशारितीने तो साधक अथवा बाधक ह्यांतून सावकाशपणे मुक्त होतो. अखेरीस ब्रह्मात विलीन होतो. ८१

हे सर्व ध्यान साधनेवर अवलंबून असते. कारण, जो त्यात पटाईत नाही तो ह्यात पूर्ण फळ प्राप्त करू शकत नाही. ८२

तो सदैव वेदातील यज्ञाबाबतच्या ऋचा वाचत राहिल. देवतांबद्दलच्या वाचत राहिल, आणि ज्यात आत्मा आणि वेदांताचा अभ्यास आहे ते वाचत राहिल. ८३

वेदाचा अभ्यास, अज्ञानी लोकांपासून ज्ञानी लोकांपर्यंत तसेच स्वर्गात प्रवेश मिळविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांपासून अनंत सुखाची इच्छा असलेले अशा सर्वांना ते उपयोगाचे आहे. ८४

द्विज ज्याने येथे दिल्या प्रमाणे वर्तन ठेवून संन्यस्त जीवन स्वीकारले आहे तो त्याच्या सर्व पाप फळांपासून मुक्त होऊन ब्रह्मात विलीन होतो. ८५

अशारितीने स्वसंयमाचे नियम तुम्हाला सांगितले. आता ऐका, ज्याने वेदात दिलेले विधी करण्याचे सोडून दिले आहे त्यांनी काय करावयाचे. ८६

गृहस्थाच्या वर्गातून चार मार्ग उत्पन्न होतात. ते असे, विद्यार्थी, गृहस्थ, जोगी व संन्यासी. ८७

ह्या चार मार्गांपैकी कोणत्याही मार्गाने जाणारा शेवटी पवित्र नियमांचे (खाली दिलेले) पालन करील तर तो ब्राह्मण अति उच्च स्थानी पोहोचेल. ८८

वेदात आणि स्मृतित दिल्याप्रमाणे, घर चालवणारा गृहस्थ त्या चारात सर्वश्रेष्ठ असतो. ८९

जसे लहान मोठ्या नद्या शेवटी समुद्रात मिळतात तसेच हे सर्व चार मार्ग चोखाळणारे शेवटी घर चालवणाऱ्या गृहस्थात मिळतात. ९०

द्विज ह्या चार मार्गांचा अवलंब करीत असेल तर त्याने हे दहा नियम जास्त काटेकोरपणे पाळावयाचे असतात. ९१

समाधानी प्रवृत्ती, क्षमाशिलता, संयम, वाईट गोष्टींपासून दूर रहाणे (चोरी वगैरे), शुद्धता पाळणे, भोगइंद्रीयांचे नियंत्रण, शहाणपणा बाळगणे, आत्म्याबाबत सावधानता, सत्यव्रत, न रागावणे अशा ह्या दहा आहेत. ९२

जे ब्राह्मण हे दहा नियम समजून त्यांचे पालन करतात त्यांचा उद्धार होतो. ९३

द्विज मनोनिग्रहाने वर दिलेले दहा नियम पाळेल व तीन देणी फेडेल तो वेदांताचा अभ्यास केल्यानंतर पूर्ण संन्यासी होतो. ९४ टीप: तीन देणी - वेदाचा अभ्यास करणे, पुत्राला जन्म देणे व सर्व यज्ञयाग जसे शास्त्रात दिले आहेत तसे आपल्या कुवती प्रमाणे करणे.

सर्व यज्ञयाग सोडून देऊन, सर्व पापवृत्तीचा त्याग करून, भोगइंद्रीये काबूत आली आहेत असा जो वेदाच्या अभ्यासतच रमला आहे तो शेवटी आपल्या मुलाच्या आधाराने राहतो. पूर्ण निवृत्त पण संन्यासी नाही असा त्या घरातच राहतो. ९५

क्षत्रिय व वैश्य वर्णातील गृहस्थांसाठी संन्यास म्हणजे काय ते सांगितले आहे. सर्व कर्मकांडांचा त्याग करून निरीच्छ होऊन जगणे हे ब्राह्मणेतर वर्णांसाठी, द्विजांसाठी असते. ९६

अशारितीने चार वर्णांचे पवित्र नियम मी तुम्हा ब्राह्मणाना सांगितले, आता राजाचे कर्तव्य काय ते सांगतो. ९७

भाग सहावा संपला -

एकंदर भाग बारा आहेत.

- १) पहिल्या भागात विश्वाची निर्मिती, द्विजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- २) नंतरच्या पांच भागांत दैनंदिन कामे, विधि, विवाह आदिचे जीवन, कुटूंब जीवन, गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये व नंतरच्या वानप्रस्थाश्रमातील जीवन
- ३) सातवा व आठवा भाग सैनिकाची कर्तव्ये व राजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- ४) नववा भाग कायदा कानु बाबतची माहिती देतो.
- ५) दहावा भाग जाती व्यवस्था व समाज व्यवस्था आणि राज्य व्यवस्थे बाबतची माहिती दिली आहे.
- ६) अकरावा व बारावा भाग समाजाची व व्यक्तीची नैतिक मुल्ये सांगितली आहेत, तत्वज्ञान व अध्यात्म ह्यांची माहिती दिली आहे. त्यात सत्य, पाप, पुण्य, संन्यास, तपस्या, तत्वशिलता, पश्चान्ताप ह्यांचा विचार केला आहे.
- ७) बाराव्या भागात पवित्र नियम काळानुसार बदलण्याची पद्धत दिली आहे त्याचा अर्थ मनुस्मृती उत्क्रांतवादी असून जडवादी नाही हे स्पष्ट होते. त्यात हे नवीन नियम कोणी करावेत व कोणी करू नयेत ह्याबद्दलचे आदेश दिले आहेत.

हिंदू मान्यता उत्क्रांत होतात म्हणजे कालाच्या अनुसराने बदलतात. तसे ईस्लाम मध्ये होत नाही. म्हणून शंभर वर्षांपूर्वीचा हिंदू धर्म आज पाळला जात नाही. हिंदू परंपरा एकाद्या वृक्षा प्रमाणे असतात व इस्लामच्या परंपरा एकाद्या पुतळ्याप्रमाणे असतात. म्हणजे वृक्ष जरी अनेक वर्षांचा जुना असला तरी त्याची प्रत्येक डाहळी नवीन व ताजी असते. तसेच पुतळा जुना असेल तर त्याचा प्रत्येक भाग तितकाच जुना असतो. पुतळा तुटला तर तो पुन्हा तयार होत नाही त्या उलट वृक्ष मोडला तर तो पुन्हा वाढून तयार होत असतो. हिंदू परंपरा सतत पुनरुज्वित होत (उत्क्रांतवादी) असतात, बदलत असतात तसे इस्लाम अथवा ख्रिश्चन धर्मात होत (जडवादी) नाहीत. हिंदूमध्ये अनेक विचार प्रवाह आढळतात तसे इस्लाम व इतर धर्मात नसते. तेथे एकच विचार प्रवाह असतो. त्यांना संस्थापक असतो. त्यांचा एकच देव असतो. त्यात कोणी बदल सुचवला तर तो अधर्म समजला जातो व त्याविरुद्ध कारवाई होते. हे सर्व असल्याने ते पुरस्कृत धर्म ठरतात तसे हिंदू मध्ये नाही. हा महत्वाचा फरक आहे. म्हणून हिंदू हा प्रचलित अर्थाने धर्म ठरत नाही. ती एक विचार प्रणाली आहे जी सदैव अद्ययावत होत रहाते आहे.

उपलब्ध माहितीप्रमाणे मनुस्मृती इसवी सन पूर्व १५०० वर्षे लिहीली गेली.

मनुस्मृती – सातवा भाग {१-२२६}

मी आता राजाची कर्तव्ये सांगतो, आणि सांगतो राजा का निर्माण केला गेला व काय त्याने केले म्हणजे तो उच्च दर्जाचे यश मिळवेल. १

वेदात सांगितलेले क्षत्रियव्रत स्वीकारणारा क्षत्रिय राजा म्हणून घोषित केला जातो. त्याने सर्व जगाचे संरक्षण करावयाचे असते. २

राजा नसलेल्या प्रदेशात गरीब माणसे भितीच्या परिस्थितीत रहातात, म्हणून देवांनी राजाची नियुक्ती केली. ३ त्यासाठी स्वयंभूने थोडे कण इंद्राचे, थोडे वाय्याचे, थोडे यमाचे, सूर्याचे, अग्नीचे, चंद्राचे, आणि थोडे कुबेराचे असे जमा करून ४

अशारितीने राजा अशा प्रकारे ह्या सर्व बलाढ्य सामर्थ्या पासून बनवला गेला आसल्याने तो कोणत्याही इतरांपेक्षा जास्त बलवान असतो. ५

सूर्याप्रमाणे तो तेजस्वी असतो म्हणून त्याच्याकडे कोणीही नजर वर करून पाहू शकत नाही. ६

अशा दिव्य शक्तीमुळे तो अग्नी आणि वारा असतो, तो सूर्य व चंद्र असतो, तो न्यायाची देवता यम असतो, तो ऐहिक संपत्तीची देवता कुबेर असतो, तो पाण्याची देवता वरुण असतो, तो स्वतः इंद्र असतो. ७

लहान बाल अवस्थेतील राजाचा, ते एक बालक आहे असे समजून अनादर करू नये, कारण त्याच्यात ह्या सर्व देवता रहात असतात. ८

अग्नी केवळ एका माणसाला जाळू शकतो परंतु, राजाचा क्रोध सर्व कुटुंबाची तिच्या सर्व मालमत्तेनीशी होळी करू शकतो. ९

राजाने त्याच्या सामर्थ्याचा योग्य अंदाज घेऊन काळ व जागा बघून त्याने न्याय देण्याच्या उद्देशाने निरनिराळ्या प्रसंगी वेगवेगळी रूप घ्यावयाची असतात. १०

त्याच्यावर पद्माची (संपत्तीची देवता) कृपा असते. ज्याच्या शौर्यात विजय असतो, ज्याच्या क्रोधात प्रत्यक्ष मृत्यु असतो, ज्याच्यात सर्व देवतांचे तेज असते. ११

मुख माणूस त्याचा तिरस्कार करतो, जर ते राजाला समजले तर तो त्या मुखाचा त्वरित नाश करू शकतो. १२ म्हणून कोणीही शहाणा माणूस त्याची मर्यादा ओलांडत नाही, ज्यामुळे केवळ दुःख मिळेल. १३

राजासाठी देवाने त्याचा मुलगा उत्पन्न केला त्याचे नांव "शिक्षा", त्याच्या मदतीने राजा सर्व सज्जनांचे संरक्षण करतो. त्यामध्ये ब्रह्माचे तेज असते. १४

त्याचा भितीने (शिक्षेच्या भितीने) सर्व जन आपापली कर्तव्ये जबाबदारीने पार पाडतात. १५

काळ, वेळ व जागा ह्यांचे योग्य भान ठेवून, दोषांचा विचार लक्षात घेऊन मग तो (राजा) शिक्षा सांगतो अशासाठी किं, न्याय मिळावा. १६

शिक्षा हे राजाचे एक रूप आहे, व्यवस्थापन हे दुसरे रूप आहे, त्याद्वारा जनतेला आणि चार वर्गांना न्यायाची शाश्वती जाणवते. १७ टीप: येथे विद्यार्थी, गृहस्थ, जोगी व संन्यासी हे ते चार वर्ग आहेत.

शिक्षा सर्व जनतेचे संरक्षण करते, सर्वांचे नियंत्रण करते, शिक्षा सर्वांवर लक्ष ठेवते, शहाणे लोक शिक्षेलाच शासन म्हणतात. १८

शिक्षा जर योग्य विचारांनी दिली गेली तर सर्व लोक सुखी होतात परंतु, जर ती चुकीच्या प्रकारे वापरली गेली तर सर्वनाश होतो. १९

जर राजाने दोषींना शिक्षा नाही केली तर अन्याय वाढत जाईल आणि कमजोरांना बलवान त्रास देतील. जसे सळीत घालून मासळी भाजली जाते. २०

कावळे पिंड खाऊन फस्त करतील, यज्ञातील जेवण कुत्री चाखतील, कोणी वरचा कोणी खालचा ह्याचे नियम रहाणार नाहीत, आणि निकृष्ट उत्कृष्टाची जागा घेऊन सर्व अराजक पसरेल. २१

शिक्षेच्या मदतीने सर्व राज्य सुरक्षित होते असे करण्याचे कारण पूर्ण निर्दोष असा इसम विरळा असतो. बाकी सर्व मर्यादा ओलांडण्यासाठी उत्सुक असतात. ते होऊ नये म्हणून शिक्षा उपयोगाची ठरते. २२

माणूसच नव्हे तर देव, दानव, गंधर्व, राक्षस, पक्षी देवता व नागदेवता सुद्धा शिक्षेला भिऊनच नीट वागतात.

२३

शिक्षेचा दुरुपयोग अथवा शिक्षेचा निरुपयोग झाले तर समाजातील व्यवस्था (वर्ण व्यवस्था, कर्तव्य व्यवस्था इत्यादी) नष्ट होईल. सर्व मर्यादा नष्ट होतील. २४

शिक्षेचे लाल डोळे अपराध्याला घाबरवतात व दोषापासून दूर ठेवतात. परंतु, हे तेव्हाच शक्य होते जेव्हा शिक्षा देणारा स्वता निर्दोष आहे. २५

राजा सत्यवादी, स्वतः शिस्तबद्ध, गुणी, निर्दोष आहे, जो शिक्षा देण्या आधी पूर्ण विचार करतो, जो धन, पुण्य व आनंद ह्यांना समजतो तो चांगल्या प्रकारे शिक्षा देऊ शकतो. २६

जो राजा योग्यरीत्या शिक्षा देतो तो समृद्ध होतो, त्याला तीन आनंद मिळतात. जो अन्यायाने (वासनेच्या आहारी जाऊन, पक्षपात करून, फसवून, पैसे घेऊन) शिक्षा देतो तो न्याय व्यवस्थेला काळीमा फासतो. अखेरीस नष्ट होतो. २७

शिक्षा तीक्ष्ण असते ती जर अयोग्य व्यक्तीच्या हातात गेली तर बिघडते. शेवटी ती त्या नालायक राजाला घेरते व तो आणि त्याचे साथी तिच्या जाळ्यात अडकून नष्ट होतात. २८

तेवढ्याने ती थांबत नाही ती त्याचा राजवाडा, कोठी त्याच्या राज्याच्या सीमा अशा सर्वाला बाधते. अखेरीस दैवते, ऋषीमुनी जे त्याला सहाय्य करण्यासाठी आलेले असतात ते सुद्धा परलोकात परततात. २९

शिक्षेची अंमलबजावणी यशस्वीरित्या होण्यासाठी एकटा राजा पुरेसा नसतो. तिची अंमलबजावणी मूर्ख, लोभी, पोरकट आणि वासनांध माणूस योग्य प्रकारे करू शकत नाही. ३०

राजा प्रामाणिक, पवित्र नियमांचे पालन करणारा, ज्याच्या सेवेत चांगले आणि शहाणे सेवक आहेत तोच राजा शिक्षेची अंमलबजावणी करू शकतो. ३१

प्रजेशी तो न्यायाने वागेल, शत्रुला धडा शिकवेल, मित्रांशी दुटप्पी वागणार नाही आणि ब्राह्मणांना आदराने वागवेल. ३२

अशारितीने वागत कर्तव्य करणारा राजा जरी लहान असला तरी त्याची ख्याती सर्व दूर पसरते. जसे तेलाचा थेंब पाण्यावर पसरतो ३३

जो राजा असे वागत नाही त्याचे नांव कुप्रसिद्ध होते. त्याची ख्याती कमी होते, जसे साजुक तुपाचा थेंब पाण्यात. ३४

राजाची निर्मिती केली आहे ते चर्तुवर्ण (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र) पद्धतीचे संरक्षण करण्यासाठी. जेथे ही पद्धत योग्य प्रकारे कार्यरत आहे. ३५

आपल्या सेवकांच्या मदतीने तो प्रजेची सेवा संरक्षण कसे करेल त्याची माहिती मी यथावकाश सांगणार आहे. ३६

राजा सकाळी लवकर उठेल व त्या नंतर वेद, वेदांत (उपनिषद), अरण्य आणि राजकारण अशा शास्त्रात पारंगत असलेल्या ब्राह्मणांची पुजा करील, त्यांचा सल्ला घेऊन काम करील. ३७

तो राजा पवित्र वृद्ध आणि ज्ञानी ब्राह्मणांची पुजा नेहमी करील. असे केल्याने राक्षस प्रसन्न होतात. ३८

राजा जरी विनम्र असला तरी त्याने नेहमी अधिक विनम्र व्हावे ब्राह्मणांच्या संगतीने कारण, असा राजा कधीही विनाश पावत नाही. ३९

विनम्रतेचा त्याग केल्यामुळे कित्येक राजे विनाश पावले आहेत. विनम्रतेने एकादा जोगी सुद्धा राजपदाला पोहोचतो. ४०

मगुरीमुळे मोठे मोठे राजे लयास गेले आहेत जसे, वेण, नहुष, सुदास, पिंगवाचा मुलगा समुख, नेमी. ४१
केवळ विनम्रतेमुळे पृथु आणि मनु अधिकारात आले, कुबेर ऐहीक संपत्तीचा देव बनला आणि गधीचा मुलगा ब्राह्मणपदाला पोहोचला. ४२

तीनही वेदात पारंगत असलेल्या पंडीतांकडून तो शिकेल, पवित्र शास्त्रे, राजपाट शास्त्र, भाषा तर्क शास्त्र, अध्यात्म आणि विविध उद्योग आणि व्यापाराचे नियम. ४३

सदैव तो भोग इंद्रियांचे संयमन करील कारण, असे करणाऱ्या राजाची प्रजा त्याचा आदर करते व तो तिचे पालन उत्तम प्रकारे करू शकतो. ४४

संयमाने जगणाऱ्या राजाने कामातून उत्पन्न होणारे दहा विकार आणि आठ विकार जे क्रोधामुळे संभवतात ज्यामुळे दुःख मिळते, ते त्याने टाळावेत. ४५

कामातून उत्पन्न होणारे विकार त्याची संपत्ती व पुण्य खातात तर क्रोधातून मिळणारे त्याचे आयुष्य संपवतात. ४६

शिकारीला जास्त जाणे, द्युत खेळणे, दिवसा झोपणे, अतिरेकी प्रवृत्ती, स्त्री लंपटपणा, मद्यपान, नृत्याचा छंद, गाणे, वाद्य ऐकणे, विनाकारण भटकणे असे हे दहा कामातून उत्पन्न होणारे विकार आहेत ते त्याने टाळावयाचे असतात. ४७

हेत्वारोप करणे, हिंसा, विश्वासघात, द्वेष, अपमान करण्याची सवय, अवैध रीत्या मालमन्ता जप्त करणे, उद्धटपणा, विनाकारण हल्ला करणे हे आहेत आठ विकार जे क्रोधामुळे उत्पन्न होतात. ४८

लोभीपणा ज्याच्यामुळे हे सर्व होण्याची शक्यता असते त्या लोभावर त्याने मात केली पाहिजे. ४९

काम दोषातून उत्पन्न होणाऱ्या विकारांत मद्यपान, द्युत, बाई, मृगया, ज्यांचा उल्लेख झाला आहे ते फारच जास्त भयंकर ठरतात. ५०

हल्ला करणे, हेत्वारोप, अवैध रीत्या मालमन्ता जप्त करणे हे क्रोधातून उत्पन्न होणारे विकार अतिभयंकर समजावेत. ५१

संयमी राजाने वर दिलेल्या सात विकारांपासून जपावे. त्यांच्या भयंकरपणाचे क्रम उतरत्या श्रेणीने आहेत हे सुद्धा लक्षात घ्यावे. ५२

व्यसन आणि मृत्यु ह्यात व्यसन जास्त घातक असते. कारण, व्यसनाने माणूस अगदी खालाच्या नरकात जातो व व्यसनाशिवाय मरतो तो स्वर्गात जातो. ५३

राजाने सात अथवा आठ मंत्री नेमावेत, असे लोक ते असतील किं, त्यांचे पूर्वज सुद्धा राजपाट चालवत होते. सर्व शास्त्रात आणि शस्त्रात प्रवीण असावेत आणि असे ज्यांचा अनुभव राजाला आहे. ५४

एकादा साधा उपक्रम (कारभार) सुद्धा चालवण्यासाठी एका माणसाला किती त्रासदायक असते मग राजपाट चालवणे कितीतरी जास्त अवघड आहे हे सांगावयास नको. विशेष करून जेथे मोठा राजस्व (कराचे उत्पन्न) आहे. ५५

तो दररोज त्यांच्याशी (ब्राह्मणांशी) सल्ला मसलत करून शांततेतील व युद्धातील डावपेंचांची चर्चा करील. त्यात येणाऱ्या बाबी अशा, स्थान, राजस्व (कराचे उत्पन्न), स्वताचे व राज्याचे संरक्षण, सेवकांचे भवितव्य, आणि राज्याच्या उत्पन्नचे वितरण पुण्य मार्गाने कसे करावयाचे. ५६ टीप: ह्यांना राजाच्या सहा मुलभूत जबाबदाऱ्या असे समजले जाते. ह्यात विकासाचा मुद्दा नाही जो आज आहे.

प्रथम तो सामान्य कामाची चर्चा त्याच्या मंत्र्यांबरोबर एकटे घेऊन व मग सर्वांना एकत्र बोलवून त्यांची मते अजमावेल. शेवटी सारासार विवेकाने तो त्याचा अंतिम निर्णय स्वतः घेईल. ५७

जास्त महत्वाच्या कामाची चर्चा राजा खास प्रावीण्य असलेल्या ब्राह्मणांशी (प्रधान मंत्री) करील. त्यातून राजाचे धोरण काय आहे ह्या सहा जबाबदाऱ्यां बाबत ते ठरते. ५८

पूर्ण आत्मविश्वासाने नंतर तो राजा नियुक्त अधिकाऱ्यास ती कामे करण्याचे आदेश देईल. त्यासाठी राजा त्या अधिकाऱ्यास त्या कामाची माहिती देऊन त्याला कामाबाबत अवगत करील. ५९

राजा जनतेतून चांगली कर्तबगार माणसे निवडून त्यांना शिकवून (ब्राह्मणांच्या मदतीने) त्यांच्या प्रामाणिकपणाची पारख करून कामाला लाविल. असे लोक किं, ते राजस्व गोळा करू शकतील. ६०

कर्तबगार, प्रामाणिक, कामसु, आपल्या कामात तरबेज असे सर्व गुण पाहून त्यांची निवड होईल. ६१

जे शूर आहेत, धाडसी आहेत, तरबेज आहेत, उच्च कुळातील आहेत, आणि सचोटीने काम करणारे आहेत असे सेवक राजस्व गोळा करणे, राज्याचे संरक्षण करणे, न्याय व सुव्यवस्था पहाणे, खाणी, कारखाने, वखारी ह्यांवर नेमले जातील व तुलनेने कमी शूर, कमी धाडसी, परंतु, उच्च कुलीन असे सेवक राजवाड्याच्या कारभारासाठी नेमावेत. ६२

राजाने असे प्रतिनिधी नेमावेत जे राज्य व राजा अशा दोघांचे हित पहाणारे असतील, ते चाणाक्ष असतील ते सर्व शास्त्रात प्रवीण असातील, दुसऱ्याच्या चेहऱ्यावरून व हालचालीवरून मनातील भाव ओळखण्यात तरबेज आहेत आणि कुलीन आहेत. ६३

प्रतिनिधी बुद्धीमान, देखणा, बोलण्यात चतुर, राजाशी प्रामाणिक, कार्यकुशल, चांगली स्मरणशक्ती असलेला, काळवेळेचे भान राखून वागणारा, निर्भय असला पाहिजे. कारण प्रसंगी तो राजाची जागा घेत असतो. ६४ सैन्याचा प्रमुख असा असावा किं, तो राज्याचे व राजाचे, खजिन्याचे, संरक्षण करण्यास समर्थ आहे. शांततेच्या तसेंच युद्धाच्या काळात तो सारखाच कार्यक्षम असेल. ६५

प्रतिनिधी राजा व राज्य अशा दोघांचे प्रतिनिधीत्व राज्याबाहेर करून मित्र जोडणे व शत्रू तोडणे अशी कामे करित असतो. इतर राजे जोडणे व शत्रुत्व कमी करणे ही कामे तो करतो. ६६

प्रतिनिधीच्या एकंदर कामात दुसऱ्या राजांचा अंदाज घेणे, त्यांच्या सेवकांच्या वागण्यावरून त्या त्या राजाचे अंतर्दामीचे उद्देश ओळखणे, स्वताच्या राजाला परराज्य धोरण ठरविण्यात मदत करणे, हेरगिरी करणे हे येते. ६७ आपल्या प्रतिनिधीच्या सांगण्या वरून राजा इतर राजांशी कसे वागावयाचे ते धोरण आखतो. त्यामुळे भविष्यातील धोका टाळता येईल. ६८

राजाच्या राजधानीची जागा ठरविताना, ती जागा कोरड्या हवामानाची असावी, तेथे धान्य व पाणी भरपूर मिळत असले पाहिजे, सज्जन लोकांची वस्ती असली पाहिजे. तेथे रोगराई नसावी, वातावरण प्रसन्न असावे, जेथे त्याचे सेवकसुद्धा व्यवस्थितपणे राहू शकतील. जेथील प्रजा राजास अनुकूल आहे. ६९

राजा त्या ठिकाणी एक नगर वसवेल, एक गढी बांधेल, ती पाण्याने अथवा वाळवंटाने वेढलेली असेल, गढी दगडाची व मातीची असेल, तिच्या भोवती त्याच्या सैन्याचा गराडा सदैव पडलेला असेल किंवा, डोंगरावर बांधेल. ७०

जास्त करून राजाने दुर्ग (डोंगरावर गढी) बांधणे सर्व दृष्टीने श्रेयस्कर असते. कारण त्यात अनेक फायदे असतात. ७१

वर दिलेल्या प्रकारातील पहिल्या तीन प्रकारच्या गढीच्या जागांत वनचर, जलचर व बिळात रहाणारे असतात, आणि शेवटून तीन जागांत माकडे, माणसे व देव रहातात. ७२

असे करण्याचे कारण शत्रू ह्या प्राण्यांना मारत नाहीत. त्यामुळे ते राजाला सुद्धा मारणार नाही. ७३ टीप: हे सर्व अंदाज खोटे ठरले त्यामुळे हिंदू राजे परचक्राच्या हल्ल्यात हरले.

एक धनुष्यधारी किल्ल्याच्या तटावर उभा असेल तर ते जमिनीवर असलेल्या शंभर सैनिकां बरोबर असते. ७४ म्हणजे किल्ल्याच्या तटावर शंभर उभे असतील तर ते दहा हजार जमिनीवरील सैनिकांच्या बरोबरीचे ठरतात. असे प्राचीन शास्त्रात दिले आहे. ते शास्त्र राजाने पाळावे. ७५

अशा गढीच्या मध्ये राजाने त्याचा महाल बांधावा. रहाण्यास उत्तम व सुरक्षित असेल. त्यात पाण्याची सोय असेल. भिंतींना सफेद रंग असेल. आजुबाजुला गर्द झाडी असेल. ७६

एवढे झाल्यावर तो राजा समान वर्णाच्या कुलीन अतिसुंदर, शरीरावर उत्तम लक्षणे असलेली, उच्च घराण्यातील, आणि सुस्वभावी अशा स्त्रीशी लग्न करील. ७७

राजा एक घरचा पुरोहीत नेमेल, एक रुद्रीग (राज पुरोहीत) नेमेल. ते राजाचे घरचे विधी करतील, त्यासाठी तीन यज्ञकुंड असतील त्यात बळी दिले जातील. ७८

राजा अनेक श्रौत यज्ञ करील. त्या प्रित्यर्थ तो अनेक दानं करून ब्राह्मणांना संतुष्ट करील व सन्मान प्राप्त करील. ७९

राजा राजस्व (कराचा महसुल) गोळा करण्यासाठी प्रामाणिक सेवकांची नियुक्ती करेल. तो पवित्र शास्त्रात दिलेल्या नियमानुसार सर्व कामे करील. सर्व प्रजेचे प्रेमळ पित्या प्रमाणे पालन करील. ८०

राज्यात होणाऱ्या विविध उद्योगांचे ज्ञान असलेले हुशार निरीक्षक नेमेल व ते त्या त्या उद्योगात असणाऱ्या वैश्यांच्या संपर्कात राहून काम पहातील. प्रत्येक व्यवहाराची नोंद ठेवेल. ८१

तो राजा गुरुकुलातून शिक्षण (वेदाचे) रीतसरपणे पूर्ण करून आलेल्या विद्यार्थ्यांचा सत्कार करील. त्यांना दाने करील, त्यांना दिलेली दाने राजाची एक उत्तम गुंतवणूक, एक कायम स्वरूपाची ठेव असे म्हणून राजाने समजावे. ८२

असे दान कोणी चोर अथवा शत्रू, चोरू शकत नाही म्हणून ते कधीही नष्ट होणार नाही हे लक्षात घेऊन राजाने अशी दाने ब्राह्मणांना नेहमी करावयाची असतात. ८३

अग्नीहोत्रात आहुती देण्यापेक्षा ब्राह्मणांना अर्ध दान केले व ते त्याच्या तोंडात गेले परंतु, बाहेर सांडले नाही तर ते उत्तम समजावे. ८४

ब्राह्मणेतरास केलेले दान सामान्य दान म्हणून त्याचे फळ सामान्य असते. ब्राह्मणाला दिलेले त्याच्या पेक्षा दुप्पट फळ देते, सुशिक्षित ब्राह्मणाला दिलेले त्याचे फळ लाखभर पटीने जास्त फळ मिळते. वेदात व वेदांगात प्रवीण (वेदपारंग) असलेल्यास मिळणारे फळ अनंत काळ टिकणारे असते. ८५

दान करणाऱ्याच्या श्रद्धेवर व घेणाऱ्याच्या गुणावर ते कसे व किती मोठे ठरते ते अवलंबून असते. त्या बरहुकूम त्याचे फळ पुढील जन्मी प्राप्त होईल. ८६

राजा राज्याचे संरक्षण करतांना शत्रूला न घाबरता, मग तो कमजोर असो अथवा समसमान असो अथवा बलवान असो, युद्धाला तोंड द्यावयाचे असते सच्चा क्षत्रियाची तीच ओळख आहे. ८७

युद्धात माघार न घेता राज्याच्या संरक्षणार्थ लढणे व ब्राह्मणांचे आशिर्वाद घेणे ह्यामुळे राजाला खरे सुख प्राप्त होते. ८८

जे राजे न डगमगता एकमेकांस त्यांच्या प्रजेच्या संरक्षणार्थ मारतात ते स्वर्गात जातात. ८९

शत्रूशी लढताना तो लपवलेल्या हत्याराने, काटेरी शस्त्राने, विषारी व ज्याच्या पुढे आग आहे अशा हत्याराने लढणार नाही. ९०

तपस्वी (ब्राह्मण), नपुसक, ज्याने हात जोडले आहेत, जो पाठ दाखवून पळत आहे, जो शरण येऊन जमिनीवर बसला आहे अशांवर क्षत्रिय शस्त्र उचलणार नाही. ९१

जो झोपलेला आहे, ज्याचे शस्त्र पडले आहे, जो नग्न आहे, जो शस्त्र धारक नाही (क्षत्रिय नाही), जो युद्धात सहभागी नाही, जो आधीच दुसऱ्याशी लढत आहे. ९२

ज्याचे शस्त्र तुटले आहे, जो दुःखात आहे, जो जबर जखमी झाला आहे, जो घाबरलेला आहे अशांवर हत्यार उचलणार नाही. तरीसुद्धा आपल्या कर्तव्याचे भान सुद्धा तो हरवणार नाही. नेमके हेरून प्रतिस्पर्धांवर हल्ला करील. ९३

जो क्षत्रिय युद्धात मरतो अथवा घाबरून पाठ दाखवून पळून जातो तो त्याच्या राजाच्या पापाचा वाटेकरी होतो. ९४
युद्धात मेलेल्याचे त्यामुळे जे पुण्य झाले असेल ते त्याच्या राजालासुद्धा प्राप्त होते. पुढील जन्मात ते दोघांना उपयोगी येते. ९५ टीप: बऱ्याच वेळा काही युद्धे राजा प्रजेच्या हितासाठी न लढता स्वताच्या मतलबासाठी लढतो त्या परिस्थितीत हे (९४, ९५) लक्षात घ्यावयाचे असते. खरा क्षत्रिय केवळ सार्वजनिक हितासाठी आपले शौर्य पणाला लावेल अशी अपेक्षा येथे आहे. मनुस्मृतीच्या अशा नियमानुसार क्षत्रिय लढल्यामुळे मुसलमानांच्या बरोबर ते हरले कारण मुसलमान हे नियम पाळत नव्हते.

युद्धात जी लुट एकट्याने जिंकल्यानंतर होते त्यातील रथ, घोडे, हत्ती, छत्र्या, पैसा, धान्य, गुरंढोरं, बायका आणि जे काही इतर विकण्याजोगे आणि फालतु आहे ते त्या लुटणाऱ्याला मिळेल. ९६

वेदातील लिखाणा प्रमाणे, एकट्याने जिंकलेल्या चीजांतील काही हिस्सा तो राजाला देईल. जी जीत अनेकांनी मिळून केली त्यातील लुट राजाची होते व त्यातील काही हिस्सा राजा त्या जिंकणाऱ्या क्षत्रियांस देईल. ९७
अशारितीने क्षत्रियांसाठी हा निर्दोष प्राथमिक नियम असून त्याचे उल्लंघन युद्धात क्षत्रियाने कधीही करावयाचे नसते. ९८

राजाने अधिक मिळविण्याचा घ्यास ठेवावा, जे मिळविले आहे त्याचे जतन करावे, जे जतन केले त्यात वाढ करण्याचा प्रयत्न त्याने केला पाहिजे. जे वाढवले आहे ते त्याने लायक मंडळींना वाटले पाहिजे. ९९

त्याने हे लक्षात ठेवले पाहिजे किं, हे चार नियम जीवनात यशस्वी होण्यासाठी लक्षात ठेवावेत. न कंटाळता तो त्यांचे पालन करील. १००

जे राज्य त्याला मिळालेले नाही ते तो त्याच्या सैन्याच्या जोरावर जिंकण्याचा प्रयत्न करील, ते प्राप्त झाले आहे ते तो संरक्षित करील, जे संरक्षित झाले आहे ते तो वाढवेल (त्याचा योग्य मंत्र्यांच्या सहायाने विकास करील).

ज्याचा विकास झाला आहे ते तो पुढील व्यवस्थेसाठी सत्पात्र लोकांच्या हातात सुपूर्द करील. १०१

राजा सदैव आपली ताकद वाढविण्याचा प्रयत्न करील. तो स्वताच्या सामर्थ्याचे नेहमी प्रदर्शन करील. तो स्वताचे दोष उघड होऊ देणार नाही, परंतु, शत्रूचे दोष शोधण्याचा प्रयास करील. १०२

जो हल्ला करण्यास नेहमी तयार असतो त्याला जग घाबरते. म्हणून राजा सर्व प्रतिस्पर्ध्यांच्या जगाला नमते ठेवण्यासाठी सैन्याचा वापर करील. १०३

तो राजा नेहमी सदैव दक्ष राहील. विश्वासघाताचे सर्व प्रयोग तपासूनच काम करील. चटकन कोणावर (मंत्र्यांवरसुद्धा) भाबडेपणे भरोसा करणार नाही. शत्रूच्या गुप्त कारवायांवर त्याची करडी नजर असेल. १०४ त्याच्या शत्रूस त्याचे दोष समजणार नाहीत अशी दक्षता त्याने व त्याच्या आमात्याने घ्यावयाची असते. त्या उलट शत्रूचे दोष हुडकण्याचा सदैव प्रयास असला पाहिजे. १०५

बगळ्याप्रमाणे (लुच्चेपणाने) तो ध्यानस्थ राहून सर्व गोष्टींचे निरीक्षण करील, सिंहासारखा हल्ला करील, कोल्ह्यासारखा सावज (प्रसंगी) चोरून घेईल आणि सशासारखा (प्रसंग पाहून) पळ काढील. १०६ टीप: हार पत्करण्यापेक्षा पळणे बरे हे धोरण.

जेव्हा तो जिंकण्यासाठी स्वारीवर निघेल तेव्हा तो सर्व प्रतिस्पर्ध्यांना धूळ चारेल. त्यासाठी चार युक्त्या तो उपयोगात आणेल. त्यासाठी तो मंत्र्यांचा सल्ला घेईल. १०७ टीप: साम. दाम, भेद व दंड अशा त्या आहेत. पहिल्या तिनाने काम नाही जमले तर अखेरीस तो शेवटचा म्हणजे दंडाचा म्हणजेच युद्धाचा मार्ग अवलंबेल. १०८ चार युक्त्यापैकी, सामचा वापर करण्याचा साधारणपणे सल्ला तज्ज्ञ देतात. दंडाचा मार्ग सर्वात शेवटचा असतो. राज्याच्या भल्यासाठी हे चांगले असते. १०९

शेतात जसे तण काढले जाते पण धान्याचे पीक ठेवले जाते तसेच राज्याच्या भल्यासाठी विरोधकांचा नाश केला जातो. इतर चांगली उपयोगाची माणसे सुरक्षित असतात. ११०

जो राजा मूर्खपणाने प्रजेवर जुलूम करतो तो लवकरच स्वताचा व त्याच्या सन्तेचा न्हास करतो. १११

जसे शरीराच्या छळाने प्राण्याचा नाश होतो तसेच प्रजेच्या छळाने राजाचा सुद्धा नाश होतो. ११२

राज्याचा उद्धार व्हावा असे राजाला वाटत असेल तर त्याने येथे दिलेले नियम पाळावेत. ११३

दोन, तीन, पांच किंवा शंभर गांवांसाठी त्याने तैनात फौज ठेवावी. त्या फौजेचा प्रधान राजाशी प्रामाणिक असला पाहिजे. ११४

त्याने प्रत्येक गांवासाठी एक पाटील नेमावयाचा असतो. तसेच दहा गांवांसाठी, वीस गांवांसाठी, शंभर आणि हजार गांवांसाठी असे मामलेतदार, कुलकर्णी, ठाकूर, देसाई नेमावयाचे असतात. ११५

पाटील त्या गांवाची हाल हवाल त्याच्या वरच्या अधिकाऱ्यास म्हणजे मामलेतदारास देईल, मामलेतदार कुलकर्ण्याला, कुलकर्णी ठाकूरास व ठाकूर देसायास कळवील. ११६ - ११७

लोकांकडून जे राजाला मिळाले पाहिजे ते त्या त्या गांवाचा प्रमुख गोळा करील जसे, खाद्य, पाणी, जळण, इतर उपयोगाच्या वस्तु. ११८

दहा गांवाचा प्रमुखास त्याच्या कुटूंबास पुरेल इतकी जमीन (कुल) राजा वतन म्हणून देईल. वीस गांवाच्या प्रमुखास पांच कुल जमीन वतन म्हणून मिळेल. शंभर गांवाच्या प्रमुखास एक गांव इनामदारी म्हणून मिळेल.

हजार गांवाच्या प्रमुखास एक नगर मिळेल. ११९ टीप: त्या भागावर कर लादण्याची परवानगी त्यांना असेल.

अशा रीतीने नेमलेले प्रमुख ह्यांच्या स्वतंत्रपणे चालणाऱ्या कामावर लक्ष ठेवणारा एक राजाचा खास विश्वासू आमत्य असेल. तो कधीही त्याच्या कामात निष्काळजीपणा करणारा नसेल. १२०

प्रत्येक नगरात तो (राजा) एक निरीक्षक नेमेल, उच्चपदाचा मानकरी असेल, असा अधिकारी त्याच्या करड्या नजरेने सर्व कारभारावर लक्ष ठेवून असेल. १२१

तो उच्चपदाचा मानकरी स्वतः त्याच्या हाता खालील अधिकाऱ्यांना वेळोवेळी भेटेल आणि सर्व कारभार व्यवस्थितपणे चालला आहे का त्याची खबरदारी घेईल. त्यासाठी तो खबरे नेमेल जे त्याला सर्व गुप्त गोष्टींची बातमी पुरवतील. १२२

बऱ्याच वेळा असे नेमलेले अधिकारी स्वतःच प्रजेच्या मालमऱ्तेचे अपहरण करतात, त्यासाठी राजाला त्यांच्यावर लक्ष द्यावयाचे असते व प्रजेचे संरक्षण करावयाचे असते. १२३

असे झाल्याचे जेव्हा राजाला समजेल तेव्हा त्या अधिकाऱ्याची मालमऱ्ता तो जप्त करून त्याची हकालपट्टी करील. तक्रार करणाऱ्याला त्याची मिळकत परत करील. १२४

राजवाड्यात सेवा देणाऱ्या कर्मचाऱ्यांस. ज्यात महिला सुद्धा असतील, वेतन मिळेल व ते त्यांच्या कामाच्या प्रमाणे असेल. १२५

सर्वात खालच्या दर्जाच्या कर्मचाऱ्यास एक पना दररोजप्रमाणे मिळेल, दर सहा महिन्याला कपडे देईल आणि दर महिन्यास एक गोणभर धान्य देईल. १२६ टीप: पना हे प्राचीन नाणे आहे.

खरेदी व विक्री ह्यांचे दर ठरविल्यावर निरनिराळ्या गोष्टींच्या किमती प्रमाणे राजा त्यावर कर व्यापाऱ्यांकडून वसूल करील. १२७

सर्व परिस्थितीचा सारासार विचार करून राजा ह्या सर्व गोष्टी अशा प्रकारे करील की, संबंधित लोकांवर अन्याय होणार नाही. १२८

जसे गोचंडी थोडे थोडे रक्त वासराचे पिते व वासरास इजा होऊ देत नाही त्याप्रमाणेच राजाने त्याचे कर ठेवावेत, म्हणजे प्रजेला ते देतांना त्रास होणार नाही. १२९

गोधनाच्या व सोऱ्याच्या वाढीचा पन्नासावा भाग कर म्हणून घ्यावा, आणि आठवा, सहावा अथवा बारावा हिस्सा धान्याचा घ्यावा. १३०

राजा झाडे, मांस, मध, साजूक तूप, अन्तरे, औषधी जडीबुट्टी, खाद्यपदार्थांना सुगंध देणारे, फुले, कंदमुळे, फळे इत्यादींवर सुद्धा तो कर लावू शकतो. १३१

पाने, भाज्या, गवत, बांबू व त्या पासून बनलेले पदार्थ, मातीची भांडी, अशा इतर गोष्टींवर तो कर लावू शकतो. १३२

कितीही वाईट परिस्थिती आली तरी राजा ब्राह्मणांवर कर लावणार नाही. कोणत्याही परिस्थितीत ब्राह्मण उपाशी रहाणार नाही ह्याची दक्षता राजाने बाळगावयाची असते. १३३

ज्या राज्यात ब्राह्मण उपाशी राहतो त्या राज्यात दुष्काळ पडतो. १३४

त्या ब्राह्मणाचे वेदाचे ज्ञान लक्षात घेऊन त्याचे वर्तन पाहून राजा त्याला त्याच्या योग्यते प्रमाणे उपजिविकेचे साधन उपलब्ध करून देईल. त्याचे पवित्र नियमा प्रमाणे संरक्षण करील, जसा बाप आपल्या चांगल्या मुलांचे लालन पालन करतो. १३५

अशा ब्राह्मणाने त्या राजाचे राज्य आणि तो स्वतः राजा, ह्यांचे कल्याणार्थ मोठे काम करून राजाची सेवा करावी. १३६

राजा त्याच्या राज्यात रहाणाऱ्या अतिसामान्य लोकांवर सुद्धा थोडा कर लावू शकतो कारण ते त्याच्या राज्यात रहातात. १३७

यंत्रकार, कारागीर, शुद्र, जे मोलमजुरी करून रहातात त्यांनी एक दिवस राजासाठी काम करून तो कर भरावा. १३८

राजाने स्वताचे स्थान कर न लावून खराब करू नये तसेच, जबरी कर लावून इतरांचे जीवन खराब करू नये. असे केल्यास ते राज्य लयास जाईल. १३९

राज्याचा कारभार राजाने करड्या नजरेने व तितक्याच प्रेमळपणे करावयाचा असतो. असा राजा सर्वांना आवडतो. राजाने त्याच्याकडे येणाऱ्या खऱ्या खोट्या तक्रारीची योग्य दखल घ्यावयाची असते. १४०

जेव्हा राजाला विश्रांतीची गरज भासेल तेव्हा त्याने रजेवर जाण्या आधी उच्च कुलीन अनुभवी कार्यतत्पर योग्य जाणकार असा आमात्य काम पहाण्यासाठी गादीवर तात्पुरता बसवावा. १४१

अशारितीने सर्व व्यवस्था करून तो राजा त्याच्या प्रजेचे पालन व संरक्षण मोठ्या हिकमतीने करील. १४२

ज्या राजाची प्रजा चोर लुटारू लुटत आहेत व राजा आणि त्याचे सेवक नुसते बघत बसले आहेत त्या राज्याला मृत राज्य समजावे व त्या राजाला मृत राजा असे समजावे. १४३

क्षत्रियांची मुख्य जबाबदारी दुर्जनांपासून जनतेचे संरक्षण करण्याची असते. ते करणारा क्षत्रिय राजा कौतुकास पात्र असतो. १४४

भल्या पहाटे उठून स्वताचे शुद्धी विधी उरकून एकाग्र मनाने चिंतन करून होमात देवांना अर्घ्य देऊन (आराध्य देवतेची पुजा करून), ब्राह्मणांचा सत्कार करून तो आपल्या दरबारात प्रवेश करील. जेथे शुभ लक्षणे आहेत. १४५

दरबारात तो तेथे जमलेल्या प्रिय प्रजेशी हितगुज करीत फिरेल. सर्वांना अभिवादन करेल व त्यांचे म्हणणे ऐकून घेईल. त्यानंतर ती सभा संपेल व तो राजा आपल्या मंत्रीमंडळास भेटण्यास तयार होईल. तेथे राजा राजकारभरावर त्यांच्याशी चर्चा करील. १४६

मंत्र्यांबरोबरची बैठक एकांत असलेल्या ठिकाणी होईल. मग ती जागा एकाद्या डोंगराचा उतार असेल, निवांत अरण्य असेल अथवा राजवाड्यातील गुप्त जागा असेल. १४७

ज्या राजाचे खलबत गुप्त असते तो सर्व जगावर राज्य करील जरी त्याचा खजिना लहान असेल. १४८

राजा प्रजेतील मूर्ख, अडाणी, अंध, बहिरे, फार वृद्ध, बायका, न्हावी, आजारी माणसे, बडबडे आणि अपंग ह्यांचे गुप्त कामात म्हणणे ऐकणार नाही. १४९

असे लोक गोष्टी गुप्त राखू शकत नाहीत असा अनुभव आहे. विशेष करून बायकां कधीही गुप्तता पाळू शकत नाहीत. १५०

दुपारी अथवा मध्यरात्री जेव्हा त्याला आराम मिळेल तेव्हा तो स्वतःशी राजकारभारा बाबत करमणूकी बाबत आणि इतर गोष्टीबाबत विचारमंथन करील, प्रसंगी एकाद्या मंत्र्यांबरोबर तो हे करील. १५१

त्याशिवाय स्वताच्या परिवारा बाबतचे निर्णय तो आपल्या पत्नीबरोबर करील. त्यात मुलीचे लग्न, मुलाचे शिक्षण संरक्षण अशा बाबी येतील. १५२

राजाने कोणकोणत्या गोष्टींवर विचार करावा त्या अशा, परदेशात प्रतिनिधी पाठवणे, हातात घेतलेल्या मोहीमा, राणी महालातील व्यवहार, हेरांचे काम, १५३

आठ मंत्र्यांची कामे, पांच प्रकारच्या हेरांची कामे, परराज्याशी असलेले शत्रू संबंध अथवा मित्रत्व, राजमंडळातील लोकांचे व्यवहार, वागणे, ह्या गोष्टींवर जास्त गांभिर्याने विचार केला पाहिजे. १५४

राजपुत्रांचे वागणे, शेजारी राज्यावरील स्वारी, तटस्थ शेजाऱ्याशी संबंध, शत्रूशी संबंध ह्याबाबीचा विशेष विचार करावा. १५५

राज्याच्या स्थिरतेसाठी चार गोष्टी पहाव्या लागतात. इतर आठ बाबी आहेत ज्यांचा राजकारणशास्त्रात अभ्यास होतो. १५६

मंत्री मंडळ, राजधानी, किल्ला, खजिना व सैन्य अशा पांच इतर आहेत. ह्यांचा विचार आधी सांगितलेल्या बारा गोष्टींचा विचार करतांना त्या संदर्भात करावा. म्हणजे अशा एकंदर बाहन्तर गोष्टींचा विचार त्याला करावा लागतो. १५७

राजाचे परराष्ट्र धोरण असे असावे, शेजारी राष्ट्र शत्रू समजावे, त्याच्या शेजारचे आपला मित्र राष्ट्र समजावे.

शत्रूचा शत्रू तो मित्र व शत्रूचा मित्र आपला शत्रू असे समजावे. १५८

अशा सर्व मित्र, शत्रू, त्याचे मित्र व त्याचे शत्रू ह्यांच्यावर चार युक्त्या अर्थात् साम, दाम, दंड व भेद नीतीने नियंत्रण ठेवावे. कधी हे एकट्याने तर कधी मित्राच्या मदतीने हे साधावे. १५९

राजा सहा डावपेंचांचा अवलंब करील. ते असे, तह, युद्ध, घुसखोरी, तटस्थ, सैन्याची व्युह रचना आणि जास्त बलाढ्या राजाचा आश्रय घेणे. १६०

परिस्थिती पाहून तो ह्या चार डावपेंचांचा उपयोग करील व स्वताचे राज्य सुरक्षित करील. १६१

राजाला हे माहित असले पाहिजे किं, हे सर्व डावपेंच प्रत्येकी दोन प्रकारे अमलात आणता येतात. १६२

पहिल्या प्रकारात डावपेंच एकटा खेळतो व दुसऱ्यात दोघे तिघे मिळून खेळतात त्यासाठी दूरदृष्टी असावी लागते. १६३

युद्ध निरनिराळ्या कारणांनी होतात, मोसमी युद्ध, मोसमा बाहेरील युद्ध, एकट्याने खेळावयाचे, मिळून खेळावयाचे, सुडाने धडा देण्यासाठी (मित्राला त्रास दिल्याच्या बदल्यात) असे ते असू शकतात. १६४

दोन कारणांनी चढाई करावी लागते. एक जेव्हा अचानक आणिबाणीची परिस्थिती उत्पन्न होते तेव्हा व दुसरी समजून ठरवून नियोजन बद्ध (कट कारस्थान) एकट्याने अथवा दोस्त राष्ट्रांच्या संगनमताने. १६५
दुसऱ्या राज्याचा ताबा सावकाशपणे शिरून घेणे अथवा आर्थिक दबावाने ताबा घेऊन राज्य जिंकणे, युद्ध न करता, मित्रराष्ट्रांला मदत करण्याच्या बहाण्याने. १६६

एका बाजूस सैन्य बसवून ठेवून असा आभास करावा किं खऱ्या चढाईची कल्पना शत्रूस येऊ नये आणि शत्रूचे लक्ष द्विधा झाल्यावर दुसरीकडून हल्ला करणे ह्याला सैन्य व्युह रचना बसवणे असे म्हणतात. १६७
दोन कारणाने राजा बलाढ्य राजाच्या आधाराला जातो. जेव्हा तो कमजोर झालेला असतो व जेव्हा तो त्या बलाढ्य राजाशी मित्रसंबंध प्रस्थापित करू इच्छितो. १६८

जर राजाला लक्षात आले किं, सध्या राज्याची परिस्थिती नाजूक आहे तेव्हा थोडे नमते घेणे शहाणपणाचे आहे तेव्हा तो तह करण्याचा डाव खेळेल. १६९

परंतु, जेव्हा तो समजतो की, राज्य व प्रजा मजबूत आहे तेव्हा तो तह मोडून युद्ध करण्याचा डाव सुरु करतो. १७०

जेव्हा तो पहातो की, त्याचे सैन्य पूर्ण तयारीत आहे, तेव्हा तो शेजारील राष्ट्रांवर स्वारी करील. १७१

जेव्हा त्याची बाजू नाजूक असते तेव्हा तो शेजाऱ्याशी मित्रत्वाचे धोरण स्वीकारतो व शांतता पाळतो. १७२

जेव्हा प्रतिस्पर्धी सर्व प्रकारे बलाढ्य आहे असे तो पहातो तेव्हा तो त्याचे सैन्य दुभागून काम करतो. १७३

परंतु, जर त्याने हेरले किं, प्रतिस्पर्धी सहजपणे आपल्यावर स्वारी करून येऊ शकतो तर तो त्वरीतपणे दुसऱ्या सज्जन राजाच्या मदतीची हाक मारतो. १७४

जो राजपुत्र आपल्या प्रजेतील घातकी लोक व शत्रू ह्यांना दाबून टाकतो त्याची गुरुची करावी अशी पुजा करावी. १७५

एवढे करूनही जर वाईट लोकांच्या कारवाया चालूच राहिल्या तर त्याने त्यांच्या विरुद्ध युद्ध पुकारावे. १७६
चार युक्त्या वापरून शहाणा राजा सर्व मित्र, शेजारी, तटस्थ अशा सर्वांपेक्षा वरचढ रहाण्याचा प्रयत्न करील. १७७

तो राजा सर्व परिस्थितीचा, मग त्या ताज्या असतील अथवा जुन्या वा भविष्यात होणाऱ्या असतील, चांगल्या अथवा वाईट बाजूचा नेमका अंदाज घेईल. १७८

जो राजा आपल्या चुका समजून त्या सुधारण्याचे धोरण अवलंबून त्वरीत काम करतो तो कधीही दुसऱ्या राजा कडून हरत नाही. १७९

राजकीय चातुर्याचे गमक अशात असते किं, तो असा काम करील किं, कोणत्याही दोस्तास, तटस्थास आणि शत्रूस, तो त्याला इजा करण्याची संधी मिळू देत नाही. १८०

जेव्हा राजा एकाद्या आगाऊ शत्रुरूवर स्वारी करतो तेव्हा तो सावधपणे त्याच्या राजधानीवर चाल करतो. त्यासाठी कोणती पावले उचलतो ते पहा. १८१

राजा त्याच्या सैन्याच्या परिस्थिती प्रमाणे मार्गशिर्षात अथवा फाल्गुन महिन्यात वा चैत्रात स्वारी करील. १८२
एरवीसुद्धा तो स्वारी करू शकतो जर शत्रूची परिस्थिती त्यावेळी बिघडलेली असेल. म्हणजे विजयाची त्याला त्याप्रमाणे खात्री असेल. १८३

स्वताचे राज्य सुस्थितीत आहे ह्याची खात्री करून, स्वारीची सर्व तयारी करून आणि हेरांचे जाळे त्या राज्यात पसरवून मग तो स्वारीस निघेल. १८४

तिन तऱ्हेचे रस्ते मोकळे करून, सर्व सैन्याची सहा दले सज्ज करून तो राजा निवांतपणे स्वारीला निघेल. १८५

गुप्तपणे शत्रूला मिळालेला मित्र व सोडून गेलेले सैनिक जे पुन्हा सामील होण्यासाठी येतात त्यांच्या पासून सर्वात जास्त धोका असतो. हे त्या राजाने चांगले लक्षात ठेवले पाहिजे. १८६

तो त्याच्या सैन्याची व्युह रचना करून तसा निघेल. त्यात दंडासारखी रचना, पाचरीसारखी, हिऱ्यासारखी, मकर रचना (ह्यात दोन त्रिकोण त्यांचे टोक जोडल्या अवस्थेत असते), सरळ रचना, गरुड रचना अशा त्या दिल्या आहेत. १८७

ज्या दिशेने हल्ला होईल असे वाटते त्या दिशेला तो कुच करील. त्याने मात्र सैन्याच्या आतल्या कमळ रचनेत संरक्षित रहावयाचे असते. १८८

तो त्याच्या सैन्यातील अधिकाऱ्यांना त्याच्या हाता खालील अधिकाऱ्यांला, ठिकठिकाणी नेमून तो स्वता जेथे सर्वात जास्त धोका संभवतो तेथे राहिल. १८९

तो त्याच्या निष्ठावंत योद्ध्यांच्या तुकड्या सर्व बाजूस पसरून सज्ज ठेविल. ते हल्ला करण्यास तसेच हल्ला झेलण्यास पटाईत असतील. १९०

तो त्याच्या सैन्याच्या विविध व्युहरचना करून लढाई खेळेल. त्यात एकेकटे लढणारे असतील, संघटीतपणे हल्ला करणारे असतील, सुई सारखी रचना असेल, पसरून चहोबाजूने हल्ला करतील असे अनेक प्रकार असतील. १९१

सपाट रणक्षेत्रात तो रथानून व घोड्यावरून लढेल. पाण्याच्या क्षेत्रात होडीतून व हत्तीवरून लढेल. वनश्रीने भरलेल्या रणभूमीवर तो धनुष्यबाण, भाले, तलवारी वगैरे वापरून लढेल. १९२

कुरुक्षेत्रातील, मत्स्य देशातील, पंकल, आणि सुरसेना येथील व इतरही लोक जे उंच व हलके आहेत ते पुढून चढाई करतील. १९३

त्याने सैन्याची जमवाजमव केल्यानंतर तो त्यातील माणसांचे नीट बारकाईने निरीक्षण करील. त्यानंतर त्यांना भाषण देऊन युद्धाची आवश्यकता समजावून देईल व त्यांचा जोर आणि नैतिक बळ वाढवण्याचा प्रयत्न करील. स्वताच्या सैनिकांचा तो कधीही अपमान करणार नाही. १९४

एकदा कां त्याने शत्रूला त्याच्याच नगरात अडकवले किं, तो त्याच्या लोकांना हेराण करण्याचे सत्र आरंभेल, तो त्यांची रसद, पाणी, खाणे, गवत त्यांना मिळणार नाही असे करेल. १९५

तो चढाई करणारा राजा शत्रूपक्षाच्या पाण्याच्या टाक्या मोडून टाकील, तटबंदी व खडे नष्ट करील ज्यांच्या आधाराने तो शत्रू प्रतिहल्ला करण्याची शक्यता असते. तसेच रात्रीसुद्धा चढाई चालूच राहिल. १९६

राजा त्याच्या हेराच्या मदतीने शत्रूपक्षातील फुटू शकणाऱ्यांना फोडण्याचा प्रयत्न चालू ठेवतील. त्याचे गुप्तचर त्याला शत्रूपक्षाच्या हालचालीची इन्तर्भूत माहिती देत रहातील. त्यानंतर शुभ काळ पाहून तो अंतिम विजयासाठी जिंकण्याची लढाई सुरु करील. १९७

हे सर्व जरी करणे त्याला शक्य असले (दंड) तरी जास्त करून शत्रूला साम (गोड बोलून), दाम (पैसे देऊन) व भेद (तोडफोडचीचे तंत्र) नितीने वळवणे त्याने चालू ठेवावे कारण ते तीन मार्ग (युक्त्या) कमी हानिकारक व जीव हानि टाळणारे (अहिंसक) आहेत. १९८

ह्याचे कारण जेव्हा दोन राजपुत्र त्यांच्या सैन्यानीशी लढतात तेव्हा यश कोणाला मिळेल त्याचा अंदाज करणे सोपे नसते. म्हणून त्याने युद्धाचा मार्ग शेवटी वापरावा. १९९

हे तीन (साम, दाम, भेद) तो वापरून शत्रूला आपलेसे करण्याचा प्रयत्न करित असतांना दुसऱ्या बाजूस तो चढाईची तयारी सुद्धा तितक्याच उत्साहात करित असेल. २००

एकदा तो लढाईत जिंकला किं, मग तो प्रथम देवांचे आभार मानील व ब्राह्मणांची पुजा करून त्यांचे आशिर्वाद घेईल. त्यानंतर तो माफीचे आदेश देईल व जिंकलेल्या प्रजेत अभय दान करून आपलेसे करील. २०१

जिंकलेल्या प्रजेच्या मनोभावनांचा आदर करण्यासाठी तो हरलेल्या राजाचाच एक जवळचा नातेवाईक मांडलिक राजा म्हणून गादीवर बसवेल आणि त्याच्या कडून आपल्या अटी मान्य करून घेईल. २०२

जिंकणारा राजा नवीन राज्याचे नियम व अटी निश्चित करील आणि त्यानंतर नेमलेल्या मांडलिक राजाचा व त्याच्या सेवकांचा यथोचित सत्कार करील. २०३

जप्त केलेली मालमन्ता जी उपयुक्त आहे तिची विल्हेवाट (वाटणी करण्यात) लावण्यात आनंद आहे तर तसे करावे. हे योग्य वेळ पाहून करावे. २०४

ह्या जगात जे काही माणसाच्या जीवनात होत असते ते दोन गोष्टींवर विसंबून असते. त्यातील एक आहे नशीब व दुसरे आहे माणसाचे कर्तुत्व. नशीब अगम्य आहे त्याचा मार्ग समजणे दुरापास्त असते तर कर्तुत्व माणसाच्या हातातील असते म्हणून कोणतेही नियोजन करतांना कर्तुत्वाचाच अंदाज घेऊन नियोजन करावे. २०५

जर जिंकलेला राजा आपल्या विवेकाने, मिळणाऱ्या लुटीवर (सोने, स्त्रीया, मित्र, जमीन इत्यादी) खुष असेल तर, हरलेल्या राजाशी शांततेचा करारा करून परत फिरेल. २०६

पाठून हल्ला करण्याची शक्यता असलेला शेजारील राजा व त्याचे मित्र ह्यांची बरोबर व्यवस्था केल्यानंतरच जिंकणाऱ्या राजाने आपल्या यशाची फळं चाखण्याचा मानस ठेवावा. त्यात जिंकलेल्या राजाला मित्रत्वाच्या नात्याने (मोठेपणाने) सामील करून घ्यावे, जरी तो मनात शत्रूत्व धरून आहे हे माहित असले तरी. २०७
राजाची ताकद त्याच्याकडे किती सोने व मुलूख आहे त्यावर जितकी अवलंबून असते त्यापेक्षा जास्त असते त्याने किती सच्चे मित्र राजे व राज्ये मिळविली ते असते. कारण, तो मित्र राजा आज जरी कमजोर असला तरी तो कधी बलाढ्य होईल त्याचा भरवसा नसतो. २०८

कमजोर राजा किर्तीमान होतो जर त्याची प्रजा संतुष्ट असेल व तो त्याच्या प्रजेच्या क्षेमकुशलतेसाठी सतत प्रयत्नशील असेल. कारण असा राजा गुणवान असतो. २०९

शहाणा राजा त्या सर्वांना आपले प्रतिस्पर्धी मानतो जे शहाणे आहेत, उच्च कुलीन आहेत, शूर आहेत, चतुर आहेत, स्वतंत्र बुद्धीने काम करतात, रुबाबदार आहेत आणि आपल्या मताशी प्रामाणिक आहेत. २१०
तटस्थ राजा जर आर्य असेल (सज्जन असेल) ज्ञानी असेल, शूर असेल, दयाळू असेल, समजूतदार असेल तर ती त्या राजाची लक्षणे समजून त्याच्याशी चांगले संबंध प्रस्थापित करावेत. २११

अशा तटस्थ राजाच्या मैत्रीसाठी समृद्ध, सुपीक, भरपूर गुरंदोर असलेली जमीन सुद्धा राजाने स्वखुषीने सोडण्यास हरकत नाही. २१२

प्रसंगी राजाने स्वताच्या प्रकृतीसाठी संपत्तीचा त्याग करावा, संपत्तीसाठी पत्नीचा त्याग करावा, कोठल्याही कठीण परिस्थितीत स्वतासाठी संपत्ती व पत्नीचा त्याग करण्यास हरकत नाही. २१३

राजावर अनेक वाईट प्रसंग येतात तेव्हा त्याने साम, दाम, दंड व भेद ह्या चार युक्त्यांचा उपयोग चतुराईने करून प्रसंगांवर मात करावी. २१४

चार युक्त्यांचा उपयोग करणारा, ज्या उद्देशाने ते वापरावयाचे, त्याशिवाय ह्या सर्वांचा एकत्रितपणे होणारा परिणाम अशा सर्व बाबी राजाने विचारात घेऊन अंतिम ध्येयाकडे वाटचाल करावयाची असते. २१५

अशारितीने सर्व कामकाजाचा विचार मंत्रीमंडळा बरोबर केल्यानंतर तो स्नान करील व त्यानंतर अंतःपुरात (राणी कक्षात) भोजना प्रित्यर्थ प्रवेश करील. २१६

तेथे तो जेवण घेईल जे विश्वासू आचार्याने तयार केलेले असेल. असे स्वयंपाकी ज्याना राजाच्या जेवणाच्या वेळा माहित आहेत. राजाचे जेवण विशिष्ट मंत्राने शुद्ध केलेले असेल तसेच पवित्र वाचनाने ते वीषहीन सुद्धा केलेले असेल. २१७

वीष नष्ट करणाऱ्या औषधात मिसळून नंतर तो ते अन्न खाईल. तसेच वीषाचा प्रभाव कमी करणाऱ्या रत्नांचा तो आपल्या दागिन्यात नेहमी वापर करील. २१८

पूर्ण विश्वसनीय स्त्रीया ज्यांच्या अंगावरील दागिन्यांची तपासणी केली आहे, त्या राजाची सेवा पंखा, अन्तर आणि पाण्याने तेथे करतील. २१९

त्याच प्रमाणे राजा त्याच्या वापरातील सर्वच गोष्टी जसे, वाहन, बिछाना, बैठक, स्नानगृह, साबण, दागिने इत्यादी तपासून घेईल. २२०

भोजन झाल्यावर तो आपल्या राण्यांबरोबर राणी गृहात रमू शकतो परंतु, तेथेसुद्धा तो त्याच्या राजकीय जबाबदाऱ्या विसरणार नाही. २२१

राजा त्याचा शाही पोषख घालून प्रवेश करेल व सैन्याची पहाणी करील. तसेच त्याचे रथ, प्राणी, शस्त्रे इत्यादी गोष्टींची पहाणी करून त्या सज्ज आहेत किंवा कसे ते पाहिल. २२२

संध्याकाळची प्रार्थना केल्यावर तो आतील कक्षात गुप्त बैठका घेईल. तेथे तो त्याच्या गुप्तचरांशी वाटाघाटी करील. २२३

त्यानंतर तो दुसऱ्या गुप्त खान्यात जाऊन तेथील काम आटोपेल. त्यानंतर तो पुन्हा अंतःपुरात राण्यांच्या व स्त्री सेविकांच्या सहवासात जाईल तेथे तो पुन्हा जेवण आपल्या राण्यांच्या सहवासात घेईल. २२४

राणीवासात जेवल्यानंतर तो संगीत, नृत्य ह्याचा आस्वाद घेईल. त्यानंतर तो झोपेल. पुन्हा दुसऱ्या दिवशी तो पहाटे उठेल त्यावेळी तो थकलेला नसेल. २२५
राजा जोवर उत्तम प्रकृतीत आहे तोवर तो अशारितीने काम पाहिल व जर तो आजारी असेल तर त्याचा कारभार तो त्याच्या निकटच्या विश्वसनीय सेवकाच्या हातात सर्व काम सोपवून देईल. २२६

भाग सातवा संपला -

एकंदर भाग बारा आहेत.

- १) पहिल्या भागात विश्वाची निर्मिती, द्विजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- २) नंतरच्या पांच भागांत दैनंदिन कामे, विधि, विवाह आदिचे जीवन, कुटूंब जीवन, गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये व नंतरच्या वानप्रस्थाश्रमातील जीवन
- ३) सातवा व आठवा भाग सैनिकाची कर्तव्ये व राजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- ४) नववा भाग कायदा कानु बाबतची माहिती देतो.
- ५) दहावा भाग जाती व्यवस्था व समाज व्यवस्था आणि राज्य व्यवस्थे बाबतची माहिती दिली आहे.
- ६) अकरावा व बारावा भाग समाजाची व व्यक्तिची नैतिक मुल्ये सांगितली आहेत, तत्वज्ञान व अध्यात्म ह्यांची माहिती दिली आहे. त्यात सत्य, पाप, पुण्य, संन्यास, तपस्या, तत्वशिलता, पश्चान्ताप ह्यांचा विचार केला आहे.
- ७) बाराव्या भागात पवित्र नियम काळानुसार बदलण्याची पद्धत दिली आहे त्याचा अर्थ मनुस्मृती उत्क्रांतवादी असून जडवादी नाही हे स्पष्ट होते. त्यात हे नवीन नियम कोणी करावेत व कोणी करू नयेत ह्याबद्दलचे आदेश दिले आहेत.

हिंदू मान्यता उत्क्रांत होतात म्हणजे कालाच्या अनुसराने बदलतात. तसे ईस्लाम मध्ये होत नाही. म्हणून शंभर वर्षांपूर्वीचा हिंदू धर्म आज पाळला जात नाही. हिंदू परंपरा एकाद्या वृक्षा प्रमाणे असतात व इस्लामच्या परंपरा एकाद्या पुतळ्याप्रमाणे असतात. म्हणजे वृक्ष जरी अनेक वर्षांचा जुना असला तरी त्याची प्रत्येक डाहळी नवीन व ताजी असते. तसेच पुतळा जुना असेल तर त्याचा प्रत्येक भाग तितकाच जुना असतो. पुतळा तुटला तर तो पुन्हा तयार होत नाही त्या उलट वृक्ष मोडला तर तो पुन्हा वाढून तयार होत असतो. हिंदू परंपरा सतत पुनरुज्जीवित होत (उत्क्रांतवादी) असतात, बदलत असतात तसे इस्लाम अथवा ख्रिश्चन धर्मात होत (जडवादी) नाहीत. हिंदूमध्ये अनेक विचार प्रवाह आढळतात तसे इस्लाम व इतर धर्मात नसते. तेथे एकच विचार प्रवाह असतो. त्यांना संस्थापक असतो. त्यांचा एकच देव असतो. त्यात कोणी बदल सुचवला तर तो अधर्म समजला जातो व त्याविरुद्ध कारवाई होते. हे सर्व असल्याने ते पुरस्कृत धर्म ठरतात तसे हिंदू मध्ये नाही. हा महत्वाचा फरक आहे. म्हणून हिंदू हा प्रचलित अर्थाने धर्म ठरत नाही. ती एक विचार प्रणाली आहे जी सदैव अद्ययावत होत रहाते आहे.

उपलब्ध माहितीप्रमाणे मनुस्मृती इसवी सन पूर्व १५०० वर्षे लिहीली गेली.

मनुस्मृती – आठवा भाग {१-४२०}

न्यायदानाचे काम करण्यासाठी राजा न्यायालयात पूर्ण ऐश्वर्याने प्रवेश करील. त्याच्या बरोबर ज्ञानी ब्राह्मण आणि अनुभवी सल्लागार असतील. १

स्वताच्या वस्त्राचा देखावा न करतां तो त्याचा उजवा हात उंच करून उभ्या उभ्याच अथवा बसून त्या दिवशीच्या कामाचा आढावा घेईल. २

दररोज एका मागोमाग एक खटले जे अठरा कायद्याच्या अखत्यारात येतात व स्थानिक परंपरांनुसार योग्य ठरतात व पवित्र नियमात बसतात ते, ३

अठरा कायदे आहेत, १) कर्जाची परतफेड न करण्याबाबतचा, २) ठेवी व गहाणवट, ३) मालकी नसतांना विक्री करणे, ४) भागीदारीतील वाद, ५) दाना (बक्षिस, भेटवस्तु) बाबत, ४

६) पगार न देण्याबाबत, ७) करार मोडण्याबाबत, ८) विक्री व खरेदी मोडण्या बाबत, ९) मालक व नोकर ह्यांतील झगडे, ५

१०) सीमेबाबतचे वाद, ११) हल्ला, मारामरी, १२) बदनामी करण्या बाबत, १३) चोरी, १४) दरोडा व दंगाधोपा ह्यांबद्दलचे, १५) भेसळ, ६

१६) पति-पत्नीतील मतभेद, १७) वारसा बाबतचे, १८) जुगार व सड्डा असे हे अठरा मुद्दे विचारात घेतले जातात. ७ टीप: अनैतिक नातेसंबंधा बाबतचे गुन्हे ह्यात नोंदलेले नाहीत.

नैसर्गिक न्यायाच्या प्रमाणे तो ह्या प्रकारच्या खटल्यात गुंतलेल्या व्यक्तीवर खटला चालवेल. ८

जर काही कारणाने राजा न्यायदानाचे काम करणार नसेल तर तो त्यासाठी ज्ञानी ब्राह्मणास नियुक्त करील. ९ वकील त्याच्या तीन सहाय्यकांसह न्यायालयात प्रवेश करील आणि राजापुढे सर्व आलेल्या खटल्यांचा विचार बसून अथवा उभ्याच करील. १०

तेथे तीन वेद संपन्न ब्राह्मण आणि एक राजाने नेमलेला न्याय शास्त्रात पारंगत असा न्यायाधीश असेल, त्यालाच चार ब्राह्मणांचे न्यायालय असे म्हणतात. ११

जेथे अन्यायाच्या बाणाने न्याय व्यवस्थाच जखमी झाली आहे तेथे जर न्यायाधीशाने ती जखम भरून काढली नाही तर सर्वच अन्यायाने जखमी होतील. १२

एकतर न्यायालयात जाऊ नये किंवा सत्य बोलवे, काहीच न बोलणारा व खोटे बोलणारा असे दोघेही पापी असतात. १३

जेथे न्यायाचा नाश अन्यायाने होतो व सत्य खोटेपणाने संपते आणि असे होत असतांना न्यायाधीश तोंड बघत बसतो तेथे अखेरीस त्याचासुद्धा नाश होतो. १४

न्यायाचे उल्लंघन केल्याने न्याय नष्ट होतो, न्याय राखल्यास राखला जातो. म्हणून, न्यायाचे उल्लंघन होता कामा नये. कारण त्यामुळे पसरणारा अन्याय सर्वांना नष्ट करतो. १५

दैविक न्यायाला वृष म्हणतात, जो माणूस त्याला मारतो त्याला देव वृषल म्हणजे शुद्र म्हणतात. १६

माणसाचा खरा मित्र असतो न्याय, जो त्याला मरणानंतर सुद्धा साथ देत असतो. जेव्हा सर्वस्व लयाला गेलेले असते. १७

जेव्हा अन्याय होतो तेव्हा त्या अन्यायातील पापाचा चौथा भाग अन्याय करणाऱ्याचा असतो, चौथा भाग ते पहाणाऱ्याचा (साक्षीदार) असतो, चौथा भाग त्या कडे डोळे झाक करणाऱ्या न्यायाधीशाचा असतो व उरलेला चौथा भाग राजाचा असतो. १८

परंतु, जेव्हा गुन्हेगाराला योग्य शिक्षा होते तेव्हा इतर तीन पापमुक्त होतात. कारण, सर्व पाप त्या गुन्हेगारास भोगावे लागते. १९

ब्राह्मण जाती पुरता असेल किंवा, तो स्वताला ब्राह्मण म्हणवून घेत असेल जरी त्याची खरी जात कोणालाही माहित नाही तर असा माणूस राजाच्या कृपेने न्यायालयात स्वताचा खटला स्वता लढवू शकेल पण शुद्र कधीही स्वताचा खटला स्वता लढवू शकत नाही. २०

ज्या राज्यात शुद्र न्यायालय चालवतात व राजा बघत बसतो ते राज्य गाय जशी चिखलात फसते तसे फसून जाते. २१

ज्या राज्यास शुद्रांची संख्या जास्त आहे, नास्तीक आणि ब्राह्मणांचा अभाव आहे ते राष्ट्र भूकबळी व रोगाने नष्ट होते. २२

न्यायासनावर बसल्यावर ती वस्त्रे घातलेला आणि पालक दैवताची प्रर्थना केलेला असा न्यायाधीश एक चिन्ताने खटल्यांचे कामकाज पाहिल. २३

योग्य व अयोग्य जाणून तसेच न्याय्य व अन्याय्य ह्याचे तारतम्य सांभाळून तो अशिलाची बाजू त्याच्या वर्णाच्या क्रमाने ऐकून घेईल. २४

बाह्य लक्षणावरून न्यायाधीश माणसाच्या मनातील डाव समजून जसे त्याचा आवाज, त्यांचे वर्ण, रूप, हावभाव, त्यांच्या नजरेची चळवळ, हालचाल, बोलण्याची पद्धत, उभं रहाण्याची ढब ह्यावरून अंदाज करील. २५ – २६
राजा लहान मुलांचे मालमन्तेचे अधिकार स्वतः संरक्षित करील जो पर्यंत तो गुरुकुलातून बाहेर पडत नाही अथवा वयात येत नाही. २७

त्याच प्रमाणे अविवाहित, निपुत्रिक, दिवंगत पतिच्या प्रामाणिक विधवा, जिचे कोणीही नातेवाईक नाहीत आणि रोगजर्जर महिला ह्यांच्या हक्काचे संरक्षणसुद्धा राजा करील. २८

न्यायी राजा स्त्रीच्या मालमन्तेचे अपहरण करणाऱ्याला चोर ठरवून त्या प्रमाणे शिक्षा करील. २९

जर एकाद्या जमीनाचा मालक गैरहजर असेल तर राजा ती जमीन तीन वर्षे सुरक्षित ठेवेल व जर तो तीन वर्षात आला तर ती जमीन त्याला देईल पण त्या सुमारास नाही आला तर ताब्यात घेऊन वापरेल अथवा कोणाला देईल. ३०

जर एकादा इसम म्हणाला किं, ही वस्तु माझी आहे तर त्याची चौकशी करावी व त्याने जर त्याची सविस्तर माहिती दिली तर तो खरा मालक आहे असे समजून ती वस्तु त्याला द्यावी. ३१

परंतु, जर त्याला त्या वस्तुचे वर्णन करता आले नाही जसे, रंग, आकार, हरवली ती जागा इत्यादी, तर त्याला त्या वस्तुच्या किमती एवढा दंड मारून मग ती वस्तु द्यावी. ३२

राजा प्रामाणिक माणसांचा मान राखण्यासाठी ज्याला ती वस्तु मिळाली त्याला त्या वस्तुच्या किमतीच्या बारावा अथवा दहावा किंवा सहावा भाग म्हणून बक्षिस देईल. ३३ टीप: हे रक्कम वस्तुच्या मालकाच्या कडून वसूल केली जाईल.

जर वस्तु राजाच्या सेवकास मिळाली तर ती वस्तु राजाच्या खास अधिकाऱ्याच्या निगराणीत सुरक्षित प्रकारे ठेवली जाईल. परंतु, जर त्या सेवकाने ती वस्तु स्वता कडे ठेवली तर त्या सेवकांस चोरी केल्याच्या आरोपाखाली शिक्षा म्हणून हत्तीच्या पायाखाली चिरडले जाईल. ३४

जर एकाद्याने शपथेवर सांगितले की, ही वस्तु माझी आहे तर राजा त्याला त्या वस्तुच्या किमतीच्या सहावा अथवा बारावा भाग दंड मारू शकतो. ३५ टीप: ह्याचा अर्थ आपली वस्तु हरवणे हा दंड पात्र गुन्हा असे मनुस्मृती मानते.

जर मालकी बाबत खोटा दावा केला तर त्याच्या मालमन्तेच्या आठवा हिस्सा एवढा दंड त्याला भरावा लागेल. ३६

जर ज्ञानी ब्राह्मणास एकादी वस्तु मिळाली तर तो ती राजाच्या खजिन्यात ती देऊ शकतो अथवा स्वता ठेवू शकतो कारण, सर्व काही ब्राह्मणांचेच तर असते. ३७

जेव्हा राजाला गुप्त खजिना मिळतो तेव्हा तो त्यातील अर्धा भाग ब्राह्मणाला देतो व उरलेला भाग स्वताच्या खजिन्यात जमा करतो. ३८

राज्याचे संरक्षण करीत असतांना जर राजाला मातीत प्राचीन संपत्ती मिळाली (सोने वगैरे) तर त्यातील अर्धा भाग तो त्याच्या खजिन्यात जमा करावा. राजा सर्व राज्यातील मातीचा धनी असतो. ३९

चोराने पळवलेली मालमन्ता राजाने त्या गोष्टीच्या मालकास (तो कोणत्याही जातीचा असो) द्यावी जर ती राजाने स्वतः कडे ठेवली तर तो राजा चोरीचा दोषी ठरतो. ४०

जो राजा पवित्र नियम जाणतो तो त्या त्या इसमाची जात विचारून, प्रांताची रुढी पाहून, कुळ पाहून, खटले सोडवेल. ४१

माणसाचे काम, कर्तव्ये, ह्यावरून तो ओळखला जातो. मग तो कोठेही रहात असला तरी. ४२

राजा व राजाचे सेवक कोणाही प्रजाजनावर स्वताहून खटला करू शकत नाहीत. तसेच कोणताही खटला दाबून टाकू शकत नाहीत. ४३

जखमी हरणाच्या जमिनीवर पडलेल्या रक्ताच्या थेंबांचा मागोवा घेऊन जसे सिंह त्याला शोधून काढतो तसेच राजा साक्षी, पुराव्यावरून खरे काय व खोटे काय ते शोधून काढतो. ४४

न्यायदानाच्या कामात तो काम करतांना सत्य काय ते, वादाचा मुद्दा, तो स्वतः, नंतर साक्षीदार, पुरावे, गुन्ह्याची जागा, वेळ, असे सर्व दृष्टीकोन लक्षात घेईल. ४५

देशाच्या चालीरीती, कुटूंबाच्या परंपरा, जातीच्या परंपरा ह्यांना विरोध न करता असे जे नियम असतील ते तयार करण्याचा अधिकार सद्गुणी, ज्ञानी द्विज ह्यांना आहे. ४६

राजा कडे जेव्हा धनको ऋणको कडून दिलेल्या रकमेच्या वसुलीची मागणी करील तेव्हा, जर ती मागणी योग्य आहे किंवा कसे ते पाहून, ऋणकोला ती रकम धनकोस परत करण्याचा तो आदेश देईल. ४७

असा आदेश मिळाल्यावर धनको त्या ऋणको कडून त्याची रकम कोणत्याही मार्गाने वसूल करू शकतो. ४८ त्यासाठी अशा मार्गांचा तो उपयोग करील जसे, साम (समजावून), कायद्याची भिती दाखवून, चतुराईने, धाक दडपशाही करून पण हे सर्व नैतिक मार्ग अपयशी ठरले तर मात्र जबरदस्तीने दुष्टपणे. ४९

धनको त्याची रास्त मालमत्ता मिळविण्यासाठी जे करेल ते सर्व राजा धनकोला माफ करील. ५०

पण जर ऋणकोने तो धनकोला काही देणे लागत नाही असे सांगत राहिला, जरी पुरावे तो देणे लागतो हे दाखवणारे असतील, तर त्या ऋणकोला रकम देण्याबरोबर दंड सुद्धा भरावा लागेल. ५१

ऋणकोने जर रकम घेतल्याचे साफ नाकारले तर धनकोला साक्षीदार आणावे लागतील ज्याच्या समोर तो व्यवहार झाला आहे. अथवा दुसरा योग्य पुरावा सादर करावा लागेल. ५२

दावेदाराने योग्य साक्षीदार, पुरावे (कागदपत्राच्या स्वरूपात) सादर केले नाहीत तर किंवा, त्याची विधाने परस्पर विरोधी असतील तर किंवा एकदा बोललेले शब्द फिरवतो, स्वताचेच विधान खोटे ठरवतो, साक्षीदाराशी अयोग्य जागी बोलणी करतो, विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर द्यायला टाळतो, राजाने उत्तर देण्याचे आदेश दिल्यानंतर सुद्धा गप्प बसतो, केलेले दावे सप्रमाण सिद्ध करण्यात कमी पडतो, न्यायालयात काय बोलावे व काय बोलू नये ते समजत नाही असा दावेदार त्याचा खटला हरतो. ५३ -५४- ५५ - ५६

जर दावेदार न्यायालयात साक्षीदार आणतो असे बोलून सुद्धा साक्षीदार आणू शकला नाही तर तो त्याचा खटला हरतो. ५७

दावेदार जर न्यायालयात बोलला नाही तर त्याला नियमानुसार दंड अथवा फाशीची शिक्षा होईल. प्रतिवादी जर त्याची बाजू मांडण्यास तीन पंधरवड्यात आला नाही तर तो हरला असे समजले जाऊन त्या प्रमाणे कारवाई होईल. ५८

खोटा खटला दाखल करणाऱ्यास रकमेच्या दुप्पट दंड आकारला जाईल. तसेच आरोप नाकारण्यास जेव्हा तो आरोप योग्य असतो तर त्या आरोपाच्या रकमेच्या दुप्पट रकम दंड म्हणून भरावा लागेल. राजाची फसवणूक करण्याचा गुन्हा केला म्हणून तो दंड असेल. ५९

दावेदार जेव्हा आरोपीला न्यायालयात खेचतो तेव्हा तो जर न्यायालयात खोटे बोलेल तर त्याच्या (दावेदाराच्या) समर्थनार्थ तो (दावेदार) तीन साक्षीदार न्यायालयातील ब्राह्मणा पुढे आणेल. ६०

आता मी (भृगु) तुम्हाला सांगतो, कोणत्या प्रकारचे साक्षीदार धनको न्यायालयात त्याच्या समर्थनार्थ आणू शकतो व त्या साक्षीदारानी त्यांचे म्हणणे मांडावयाचे असते. ६१

गृहस्थ, माणसे पुरुषाच्या दाव्यात, त्या देशाचे मुळ रहिवासी, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र हे सर्व वैध साक्षीदार मानले जातात. आण्णबाणीच्या परिस्थितीत वेगळे (परदेशी, दास्यु, स्त्रीया वगैरे) लोकसुद्धा साक्षीदार बनू शकतात. ६२

६२

विश्वसनीय पुरुष चारही वर्णातील साक्षीदार म्हणून स्वीकारले जातील. ज्यांना त्यांची निजी कर्तव्ये माहित आहेत, व लोभी प्रवृत्तिचे नाहीत असे ते असले पाहिजेत. परंतु त्यापेक्षा वेगळे वळण असलेले चालणार नाहीत. ६३

ज्या लोकांना त्या खटल्यातून कोणत्याही प्रकारे फायदा अथवा नुकसान होणार आहे असे लोक साक्षीदार होऊ शकणार नाहीत. तसेच दावेदार आणि प्रतिवादी ह्यांचे मित्र, सहकारी, शत्रू, आधी गुन्हा केलेले, आजारी, व्यभिचारी, मनस्थिती व्यवस्थित नसलेले असे साक्षीदार म्हणून घेता येणार नाहीत. ६४

राजा, मांत्रिक, कलाकार, स्रोत्रीय ब्राह्मण, वेद शिकणारा विद्यार्थी, संन्यासी, जोगी ज्याचा ऐहीक जगाशी संबंध उरलेला नाही असे लोक साक्षीदार होऊ शकत नाहीत. ६५

परावलंबी, कुप्रसिद्ध, दास्यु, बेकायदोशीर व्यवहार करणारा, फार वृद्ध, लहान मुल, एकटा जगणारा, नीच जातीचा, अपंग अशा व्यक्ती साक्षीदार होऊ शकत नाहीत. ६६

व्यसनी, अतिदुःखी, वेडा, लालशी, उपाशी, थकलेला, रागीट आणि चोर असे लोकसुद्धा साक्षीदार होणार नाहीत. ६७

स्त्रीसाठी दुसरी स्त्री साक्ष देऊ शकते. द्विजासाठी द्विज साक्ष देऊ शकतो. शुद्र शुद्राला, क्षत्रिय क्षत्रियाला, असे सम वर्णातील लोक साक्ष देऊ शकतात. ६८

त्याशिवाय असे लोक जे त्या कृत्याचे प्रत्यक्ष दर्शी आहेत, मग ते घरातील असतील, वनातील, खुनाचा गुन्हा असेल तर ते साक्षीदार म्हणून घेता येतील. ६९

जर दिलेल्या प्रकारचे इसम साक्षीदार म्हणून मिळणे दुरापास्त असेल तर अयोग्य म्हणून सांगितलेले जसे, स्त्रीया, मुलं, विद्यार्थी, गुलाम, नातेवाईक, पगारदार नोकर, वृद्ध, आजारी असे कोणीही जे शपथेवर साक्ष देण्यास तयार आहेत ते चालतील. ७०

अशावेळी न्यायाधीशाने एक गोष्ट लक्षात घेऊन त्यांच्या साक्षी ग्राह्य मानाव्यात कारण असे लोक, लहान मुलं, आजारी, प्रसंगी खोटी साक्ष देऊ शकतात. ७१

हत्येचा, चोरीचा, व्यभिचाराचा, बदनामीचा, मारामारीचा असे गुन्हे असतील तर साक्षीदाराच्या योग्यतेची फारशी दखल न घेता त्याला स्वीकारावे. ७२

साक्षीदारांच्या साक्षीत फरक आढळून आला तर बहुसंख्यांचा कला काय आहे ते पाहून निर्णय घ्यावा. जर परस्पर विरोधी मतांचे प्रमाण समसमान झाले तर जास्त प्रतिष्ठीत साक्षीदारांच्या मताला झुकते माप द्यावे. प्रतिष्ठीतांत मते समसमान झाली तर द्विजांचे मत विशेष ग्राह्य मानून न्याय करावा. ७३

प्रत्यक्ष दर्शी आणि प्रत्यक्ष ऐकीव अशा साक्षी विशेष समजाव्यात. जो साक्षीदार खरी साक्ष देतो तो आध्यात्मिक व सांपत्तिक दृष्ट्या फायद्यात रहातो. ७४

जो साक्षीदार सन्माननीय न्यायाधीश व इतर आर्यांच्या पुढे खोटे बोलतो तो त्याच्या मृत्यु नंतर नरकात खितपत पडतो. त्याला स्वर्गाची दारे बंद होतात. ७५ टीप: साक्षीदाराला शपथ घ्यावी लागते, त्यावेळी हे त्याला न्यायाधीश सांगतो.

साक्षीदार म्हणून न घेतलेला इसम अचानकपणे उपस्थित झाला व काही सांगू लागला तर त्याची साक्ष स्वीकारता येईल. त्याने सर्व काही सगळे खरे सांगितले पाहिजे. ७६

निस्वार्थी एका माणसाची साक्ष अनेक चांगल्या बायकांच्या साक्षी पेक्षा जास्त मोलाची समजावी कारण, स्त्रीयांची मनस्थिती नेहमीच अस्थिर असते. तरी सुद्धा ती अनैतिक जीवन जगणाऱ्या पेक्षा ती जास्त विश्वसनीय असते. ७७

जे साक्षीदार सहाजपणे सांगतो, ते खटल्यात महत्वाचे मानावे, जे अस्वस्थपणे सांगितले जाते ते न्यायदानाच्या दृष्टीने निरर्थक समजावे. ७८

खटल्यात साक्षीदार, दावेदार व प्रतिवादी असे सर्व न्यायालयात जमल्यावर त्यांची साक्ष कशी घ्यावी व कोणत्या क्रमाने घ्यावी ते आता, सांगतो. ७९

साक्षीदारांना न्यायाधीश आवाहन करील, "तुम्ही सर्व येथे ह्या दोघांच्या मध्ये जे काही झाले त्या बाबत सांगणार अहात, ते सर्व खरे खरे आणि न्यायदानाच्या दृष्टीने सार्थकी होईल असे असले पाहिजे." पुढे बोलेल, ८०

"जे साक्षीदार खरी साक्ष देतील ते येथे ह्या जगात व मेल्यानंतर अत्यानंदाचा अनुभव घेतील आणि त्यांचा सन्मान ब्राह्मण करतील". ८१

"जे खोटी साक्ष देतील ते वरूणाच्या तावडीत सापडून शेकडो जन्म तडफडत रहातील. म्हणून हे होऊ नये ह्यासाठी खरी साक्ष द्या". ८२

सत्य वचनानुळे साक्षीदाराची शुद्धी होईल, त्याचे पुण्यबळ वाढेल, हे सर्व वर्णांच्या लोकांबाबत सारखेच योग्य असते. ८३

न्यायाधीश पुढे साक्षीदाराना आवाहन करील, "आत्म्याचा साक्षीदार आत्मा असतो. स्वताच्या आत्म्याची प्रतारणा करू नका ज्यामुळे तुमचा आत्मा दुःखी होईल. आत्मा तुमच्या बऱ्या वाईट कृत्याचा साक्षीदार आहे हे लक्षात ठेवून काय ते खरे सांगा". ८४

"दुर्जन असे नमजतात किं, त्यांना कोणीही पहात नाही. परंतु, देव सर्व काही पहात असतात तेसुद्धा तुमच्या आत्म्याच्या द्वारा". ८५

"हे आकाश, ही पृथ्वी, हे पाणी, सर्व पुरुष त्यांच्या हृदयात, हा चंद्र, हा सूर्य, अग्नी, यमदेव, वारा, रात्र, संधीप्रकाश आणि न्यायदेवता असे सर्व मर्त्य लोकांच्या प्रवृत्ती चांगल्या ओळखत असतात". ८६

असे बोलून झाल्यावर न्यायाधीश स्वताचे शुद्धीकरण करून दुपारच्या प्रहरी द्विज साक्षीदार जे सुद्धा शुद्ध झाले आहेत, उत्तरेकडे अथवा पुर्वेकडे तोंड करून देवदेवतांच्या साक्षीने, साक्षीच्या कामास सुरुवात होईल. ८७ पहिली साक्ष ब्राह्मणाची होईल, न्यायाधीश विचारेल, "बोला", जर क्षत्रिय साक्षीदार असेल तर बोलेल, "खरे बोल", वैश्य साक्षीदार असेल तर त्याला दटावण्याच्या अविर्भावात आज्ञा करेल, "तुझ्या धनाची, मालमन्तेची शपथ घेऊन सांग", आणि जर शुद्र असेल तर त्याला ताकीद देऊन धमकावणीच्या सुरात आज्ञा करील, "खरे सांगून टाक नाहीतर तुझा नाश होईल". ८८

न्यायाधीश शुद्राला ताकीद देईल, ब्राह्मणाची हत्या केल्यास ऋषीमुनीनी जे शिक्षेचे स्थान निश्चित केले आहे, स्त्रीया व मुले ह्यांची हत्या केल्यास, विश्वासघात केल्यास, निमकहराम माणसास जी शिक्षा होते ती तुला होईल जर तु येथे खोटे बोललास तर. ८९

चांगल्या लोकांस चांगले काम केल्याने जी फळ मिळतात ती तुम्हाला मिळतील व खोटे बोललात तर मात्र कुत्र्याच्या मोलाने तुमची अवस्था होईल. ९०

तुम्हाला असे वाटत असेल किं, तुम्ही एकटे अहात तर तो तुमचा गैरसमज आहे कारण, एक गोष्ट लक्षात असू द्या किं, तुमच्या सगळ्या चांगल्या वाईट कामाचा साक्षीदार तुमच्या हृदयात बसलेला आहे. ९१

यम जो विवस्वताचा मुलगा आहे, जो तुमच्या हृदयात बसलेला आहे. त्याच्याशी तुमची मती जुळत नाही म्हणूनच तुम्हाला गंगेच्या स्नानाची गरज भासते व कुरुक्षेत्री यात्रा करावी लागते. ९२

खोटी साक्ष देणारा माणूस नागडा होऊन, भुके कंगाल असा होऊन तुटव्या खापराच्या मदतीने स्वताच्या दुष्मनाकडे अन्नासाठी भीक मागत फिरेल. ९३

न्यायालयात एका प्रश्नाला जरी खोटे उत्तर दिले तर असा पापी माणूस आंधळा होऊन सरळ थेट नरकात कोसळेल. ९४

न्यायालयात साक्षीदार असत्य विधान करील व आग्रह पूर्वक खोटी साक्ष देईल, ते एका हाडा सकट मांसे खाणाऱ्या आंधळ्या सारखा होईल. ९५

सद्बुद्धीने जो खरी साक्ष देईल तो देवांच्या परिचयात श्रेष्ठ ठरेल. ९६

अनेक खटल्यात खोटी साक्ष देणाऱ्याचे त्यामुळे किती आप्तजन नष्ट झाले आहेत त्याची गणती नाही. ९७

खोटी साक्ष गाईच्या चोरी बदल देण्यामुळे पांच मारल्याचे पाप लागेल, नातेवाईकांच्या बदल खोटी साक्ष देण्यामुळे दहा खून, घोड्याबदल दिल्यास शंभर खून व माणसा बदल दिल्यास हजार खूनाचे पाप लागेल.

सोन्याच्या व्यवहारात खोटे बोलल्यास लहान मुलांची हत्या केल्याचे पाप लागते. जमिनीच्या बाबत खोटे सांगितल्यास तो सर्व नाशास कारणीभूत ठरतो. म्हणून खोटी साक्ष देण्या आधी सावध व्हावे. ९९

जमिनी बाबत खोटी साक्ष देणे हे इतर गुन्हे जसे, पाण्याचा तंट्या, बाईच्या बाबत, मोत्याची चोरी, हिरे माणकांची चोरी ह्यांच्या सारखेच वाईट आहे, हे सर्व साक्षीदाराने लक्षात ठेवून साक्ष द्यावी. असे न्यायाधिकारी बजावेल.

१००

खोट्या शपथेवर जे काही दुष्कृत्य घडले त्या सर्वांची पुर्ण माहिती जी तुला आहे, जे दिसले व जे ऐकलेस ते सांगून टाक. १०१

जे ब्राह्मण गुरं पाळतात, जे व्यापार करतात, जे कारागीरी करतात, जे अभिनयाचे काम करतात, जे गातात, जे नोकऱ्या करतात, जे सावकारी करतात त्या सर्वांना न्यायाधीश शुद्र समजून त्यांची साक्ष घेईल. १०२

जर एकादा माणूस हिताचा मुद्दा लक्षात घेऊन चांगल्या उद्देशाने खोटे बोलले तर तो देवासाठी तसे बोलला म्हणून त्याला पाप लागणार नाही. त्याचा स्वर्ग मृत्युनंतर त्याला मिळेल. १०३ टीप: सत्यापेक्षा हित जास्त श्रेष्ठ असते असे मानले आहे.

१०३

खरे बोलण्यामुळे जर कोण्या निरपराध शुद्राचा, वैश्याचा, क्षत्रियाचा अथवा ब्राह्मणाचा मृत्यु ओढवणार असेल तर त्या सत्यापेक्षा हितकारक खोटे बरे असते. म्हणून त्या प्रमाणे साक्ष द्यावयास मान्यता आहे. १०४

अशारितीने हितासाठी खोटी साक्ष देणाऱ्यांनी नंतर सरस्वतीला भाताचा पिंड (कारु) अर्पण करून प्रायश्चित्त करावयाचे (सरस्वतीदेवीची माफी मागावयाची) असते. असे केल्याने त्या खोटे बोलण्यामुळे जे पाप लागले असेल ते धुतले जाईल. १०५

पवित्र नियमांप्रमाणे, असा साक्षीदार साजूक तूप पवित्र अग्नीस प्रसाद देईल व कुशमांड वाचेल किंवा, ऋचा ज्या वरुणाला लिहिलेल्या आहेत त्या वाचेल (अहो वरुणा, तुझ्या बंधातून मला मुक्त कर) अथवा पाण्याला वाहिलेली कडवी गाईल. म्हणजे तो त्या पापातून मुक्त होईल. १०६

जो माणूस आजारी असल्याचे सोंग घेऊन साक्ष देण्यास येण्याचे टाळतो व जर असे तो तीन पंधरवड्यात साक्ष देण्यास आला नाही तर तो त्या गुन्ह्यात सामील आहे असा अर्थ करून त्याला सुद्धा कर्जाची परतफेड करावी लागेल अथवा कर्जाच्या दहावा भाग एवढा दंड राजाच्या खजिन्यात भरावा लागेल. १०७

साक्षीदाराने साक्ष दिल्याच्या आठवड्यात तो आजारी झाला अथवा त्याच्या घरात मृत्यू झाला, त्याच्या घराला आग लागली, असे घडले तर त्याने खोटी साक्ष दिली असे समजून त्याला कर्जाची परतफेड करावी लागेल. १०८ दोघातील वादास कोणी साक्षीदार नसेल व त्यात खरा कोण व खोटा कोण ते समजणे अशक्य झाले तर अशा परिस्थितीत शपथेवर बोलण्यास सांगून खरे काय ते ओळखावे. १०९

थोर ऋषीमुनी सुद्धा शपथेवर खरे शोधत होते. वसिष्ठ ऋषींनी पिग्वनाचा मुलगा राजा सुदासा पुढे अशीच शपथ घेऊन त्याचे शंका समाधान केले होते. ११०

शहाण्या माणसाने कधीही खोटी शपथ घेऊ नये कारण, असे केल्यास त्याचा नाश ह्या जन्मात होतोच परंतु, पुढील जन्मात सुद्धा होतो. १११

ब्राह्मणाला मदत करण्यासाठी, गाईसाठी गवत मिळविण्यासाठी, घरात जळण पाहिजे म्हणून, स्त्रीशी लग्न करण्याच्या उद्देशाने आपला वर्ण लपवण्यासाठी, भूक लागल्यास खाण्यासाठी अशा कारणाने जर खोटे बोलले तर ते माफ असते. ११२

गंभीर गुन्ह्याच्या तपासासाठी, न्यायाधीश ब्राह्मणाला त्याच्या वर्णाची शपथ घ्यावयास लावेल, क्षत्रियास त्याच्या रथाची, शस्त्राची, घोड्याची शपथ घ्यावयास लावेल, वैश्यास त्याच्या खजिन्याची, धान्याची, सोन्याची शपथ घ्यावयास लावेल व शुद्रास त्याच्या डोक्याची शपथ घ्यावयास लावेल. ११३

तेवढ्याने नाही झाले तर न्यायाधीश त्या साक्षीदारांस अग्नी परीक्षा, जलपरीक्षा घ्यावयास लावू शकतो. शेवटी त्यांना त्यांच्या बायका मुलांची शपथ लावू शकतो. चुकीचा वर्ण धरून चुकीची शपथ घ्यावयास न्यायाधीशाने सांगितली तर तो न्यायाधीश नरकात जाईल. ११४

अग्नीपरीक्षेत ज्याला आग जाळत नाही, जो पाण्यास राहू शकतो, ज्याला काही इजा होत नाही तो निष्पाप समजावा. ११५

उदाहरणार्थ, जेव्हा वत्सावर त्याच्या भावाने आरोप केला होता तेव्हा अग्नी (हा देवांचा हेर आहे) परीक्षेत त्याच्या केसालाही आगीने स्पर्श केला नव्हता. कारण तो निरपराध होता. ११६

जेव्हा खोटी साक्ष दिली आहे असे दिसेल तेव्हा न्यायाधीश निकाल उलटेल व जो काही निकाल ठरला होता तो खोटा ठरवेल. ११७

लोभीपणाने, अस्वस्थ मनाने, भिऊन, दोस्तीमुळे, वासनेपायी, रागात, अज्ञानामुळे, पोरकटपणामुळे जी साक्ष दिली जाते ती अग्राह्य ठरते. ११८

मी आता सांगतो, जर वरील कारणामुळे खोटी साक्ष दिली तर त्या साक्षीदारास कोणती सजा द्यावयाची. ११९

लोभामुळे जो खोटी साक्ष देतो त्यास एक हजार पना (त्या काळातील मुद्रा) दंड करावा. जो अस्वस्थ मनाने खोटी साक्ष देतो त्यास सर्वात कमी (अमर्समण) दंड करावा, भिऊन दिल्यास त्या पेक्षा जास्त करावा, दोस्ती व वासनेपोटी खोटी साक्ष दिल्यास चौपट (अमर्समण) दंड करावा. १२० टीप: अमर्समण हे त्या काळातील नाणे आहे.

वासनेच्या आहारी जाऊन खोटी साक्ष दिली तर त्याला हजारपट दंड पडेल. रागाने खोटी साक्ष दिल्यास तिप्पट, अज्ञानामुळे दिल्यास दोनशे अमर्समण पोरकटपणामुळे शंभर अमर्समण (एक रकम) असे दंड असावेत. १२१

न्याय व्यवस्थेबाबत जरब रहाण्यासाठी व तिची गरीमा राखण्यासाठी असे दंड खोटी साक्ष देणाऱ्यास आवश्यक आहेत असे मनु सांगतो. नाहीतर न्याय देणे केवळ अशक्य होईल. १२२

चांगला न्यायी राजा खोटी साक्ष देणाऱ्या ब्राह्मणास फक्त बहिष्कृत (देश सोडण्यास सांगेल) करील परंतु, इतर तीन वर्णांतील खोटी साक्ष देणाऱ्यांस दंड व बहिष्कृती अशा दोन सजा देईल. १२३

स्वयंभूचा मुलगा मनु असे सांगतो किं, दहा जागा आहेत जेथे खोटी साक्ष देणाऱ्या इतर तीन वर्णांतील माणसांस शिक्षा व्हावी, ब्राह्मण फक्त देश सोडून जाईल. १२४

त्या जागा आहेत, पोट, जिव्हा, दोनही हात, दोनही पाय, डोळा, नाक, दोनही कान आणि सर्व शरीर. १२५

राजा गुन्ह्याचे गांभिर्य, उद्देश, काळ वेळ, गुन्ह्याची जागा अशा सर्व गोष्टींचा साकल्याने विचार करून शिक्षेचे स्वरूप व कोणत्या अवयवावर करावयाची ते ठरवेल. १२६

अन्यायकारी निकाल झाला तर राजाची प्रजेत नाचककी होईल, त्याचा सन्मान रहाणार नाही, मृत्यूनंतर त्याला अधोगती प्राप्त होईल म्हणून असे होणार नाही ह्याची दक्षता राजाने व न्यायाधीशाने, न्यायालयातील ब्राह्मणाने अशा सर्वांनी घ्यावयाची असते. १२७

जो राजा निरपराध माणसांना अविचारामुळे शिक्षा करतो व दुर्बुद्धिमुळे गुन्हेगारांस मोकळे सोडतो तो राजा ह्या जगात कायम बदनाम होतो व मृत्यू पश्चात रसातळाला जातो. १२८

पहिला गुन्हा असेल (पैशाच्या फसवणूकी बाबत) तर त्याला ताकीद देऊन सोडावे, पुन्हा केल्यास दम द्यावा व सोडून द्यावे, त्यानंतर पुन्हा केला तर मात्र दंड करावा व त्यानंतर पुन्हा तो तोच गुन्हा करित राहीला तर त्याला कठोर शिक्षा करावी. १२९

एवढे करूनही तो गुन्हेगार सुधारला नाही तर त्याला ह्या सर्व शिक्षा एकत्रितपणे द्याव्यात. (!) १३० टीप: ह्यासर्व शिक्षा एकत्रितपणे कशा द्यावयाच्या ते दिलेले नाही.

तांबे, सोने, चांदी ह्यांचा उपयोग चलनात होत असतो नेहमी, त्यासाठी त्यांची परिमाणे आता सांगतो. १३१

जाळीच्या पडद्यातून सूर्य किरण येतात त्याचे सुक्ष्म बिंदू हवेच्या कणावर परावर्तित होणारे दिसतात, ते सर्वात लहान असतात असे समजून ते सर्वात सुक्ष्म मुल्य समजावे त्याला त्रसारेणू (धुळीचा काण) असे म्हणावे. १३२

आठ त्रसारेणू हे एका लिक्षा (लिखा, ऊचे अंडे) एवढे समजावेत. अशा तीन लिक्षा बरोबर एक बीज काळ्या मोहरीची बी (रगसर्शप) असे समजावे, तीन रगसर्शपाचा एक पांढऱ्या मोहरीचे बी समजावे. १३३

सहा पांढऱ्या मोहरीच्या बी बरोबर जवाचे बी असे समजावे, तीन जव बी बरोबर एक गुंजा (क्रिशला) समजावे, पांच गुंजा बरोबर एक मासा (वटाण्याचे बी) समजावे, आणि अशा सोळा मासाचे एक सुवर्ण मुल्य धरावे. १३४

चार सुवर्णाचा एक पल, दहा पलाचे एक धर्न, दोन क्रिशलाचे (चांदीच्या) एक मशक (चांदीच्या) असे समजावे. १३५

सोळा मशकाचे धर्न किंवा पुरन समजावे, आणि एक गोष्ट लक्षात असु द्यावी की, एक कर्श तांब्याचा असेल तर त्याला कर्शपना किंवा पना समजावे. १३६

दहा धर्नांचा (चांदीच्या) एक सत्मण बनतो, चार सुवर्णांचा एक निष्क असतो हे ध्यानात ठेवावे. १३७

दोनशे पन्नास पनांचे पहिले सर्वात लहान माप अमर्समण असते, त्याचे पाचाशे म्हणजे मधील अमर्समण व एक हजार असल्यास वरील अमर्समण असे समजावे. १३८

कर्ज फेड न केल्याची कबुली दिल्यावर त्याला पांचशे मुद्रा दंड करावा पण नाकारल्यास आणि ते सिद्ध झाले तर दुप्पट दंड करावा. अशी मनुची शिकवण आहे. १३९

सावकार आपल्या कर्जाचे व्याज स्वता ठरवू शकेल, त्याच्या मुद्दलाच्या ते (कमाल), महिना अठरावा भाग शंभर भागाच्या, (अठरा टक्के) असे वशिष्ठाने सुचविले आहे. १४०

परंतु, मनु सांगतो किं, चांगल्या माणसांसाठी तो व्याजाचा दर महिना दोन टक्के असावा. असा घेतल्याने तो (सावकार) पापी ठरत नाही. १४१

वर्णानुसार तो व्याजाचा दर दोन, तीन, चार आणि पांच असा असावा. १४२ टीप: ब्राह्मणास दोन व शुद्रास पांच असे सुचविले आहे.

गहाण पत्र चांगले असेल तर तो सावकार बिनव्याज कर्ज देऊ शकतो व कालांतराने तो गहाण विकून कर्ज वसूल करू शकतो. १४३

सावकाराने गहाण ठेवलेली वस्तु वापरता कामा नये. जर त्याने ती वापरली तर त्याची चोरी त्यानी केली असा अर्थ लावला जाईल. किंवा, त्या वस्तुची रास्त किंमत सावकाराला ऋणकोस द्यावी लागेल. त्याशिवाय कर्ज माफ होईल. १४४

काळ कितीही गेला तरी गहाणवट अथवा रकम संपली असे धरता येणार नाही. त्याची वसुली करता येईल, सावकारा कडून. १४५

मित्रत्वाच्या नात्याने जर ती गहाणवट (गाय, उंट, घोडा, इतर जनावर) वापरली गेली तर ती मालकाला परत करावी लागेल. १४६

परंतु, जर असा वापर होत असतांना मालकांने त्यास हरकत घेतली नाही तर त्या (गहाण) वस्तु मालकास परत मागता येणार नाही. १४७ टीप: मालकांने (ऋणकोने) हरकत घेऊन आपला हक्क दाखवला पाहिजे.

जर मालक (ऋणको) मूर्ख (वयाने लहान) अथवा वेडा नसेल तर वरील नियम लागू होतो. मालक मूर्ख असेल तर वरील नियम लागू होत नाही. वापरणाऱ्याला त्या चीजा परत कराव्या लागतात. १४८

गहाणपत्र, सीमा, लहान मुलाची मालमन्ता, व्याज लावलेली रकम, बंद लखोटा, बाई, राजाची मालमन्ता आणि श्रोत्रीय ह्यांची मालमन्ता इतराने कितीही वापरली तरी त्याची मालकी होत नाही. १४९

जर सावकाराने मूर्खपणाने ऋणकोची चीजवस्तु त्याच्या परवानगी शिवाय वापरली तर त्याने आक्षेप घेतल्यास त्याला (ऋणकोला) भरपाई म्हणून, अर्धे व्याज माफ करावे लागेल. १५० टीप: सावकाराकडे ठेवलेली गहाणवट सुरक्षित आहे कां नाही ते तपासण्याचा अधिकार ऋणकोला असतो.

कर्जावरील व्याज (पैशाने) एकावेळी भरल्यास ते मुद्दलाच्या दुप्पट असणार नाही. परंतु, धान्य, फळं, लोकर, केस, जनावरे ह्यांच्या स्वरूपात भरल्यास ते पांचपटीपेक्षा जास्त नसेल. १५१

नियमाने आखून दिलेल्या प्रमाणापेक्षा जास्त व्याज आकारले तर त्या व्याजाला लुटमार व्याज समजले जाते व ते वसूल करता येणार नाही. पांच टक्क्यापेक्षा जास्त व्याज आकारता येणार नाही. १५२

एक वर्षापेक्षा जास्त काळाचे व्याज एका वेळी घेता येणार नाही. अवैध पद्धतीची कर्जे जसे, चक्रवाढ व्याज, मर्यादित काळाची, ठरलेल्या व्याजाची आणि शरीर श्रमाने वसूल करण्याची अशी कर्जे देणे गुन्हा आहे. १५३

जर ऋणको व्याज देण्यास समर्थ नाही असे सिद्ध झाले तर त्याला नवीन करार करून ते कर्ज पुढे चालवता येईल परंतु, त्याआधी थकलेले व्याज त्याला भरावेलागेल. १५४

जर तसे देणे त्याला शक्य नसेल तर ते व्याज नवीन करारात मुद्दलात समाविष्ट करून घेता येईल. पण ते व्याज त्याला द्यावेच लागेल. १५५

चाकाच्या वाहानाने सामान विशिष्ट ठिकाणी विशिष्ट वेळात पोहोचवण्याचा करार केला व त्या ठिकाणी व त्या वेळात तो ते सामान पोहोचवू शकला नाही तर त्याला ठरलेले पैसे मागता येणार नाहीत. १५६

पाण्यातून वाहतुक करणाऱ्याला कोठे, किती वेळात काय प्रकारचे सामान न्यावयाचे व त्यासाठी किती पैसे घ्यावयाचे ते चांगलेच माहित असते त्याप्रमाणे, तो तसा आकार घेऊ शकतो. ते वैध ठरते. १५७

ऋणकोसाठी जो हमी रहातो त्याला ऋणकोचे कर्ज फेडावे लागते जर ऋणकोने ते फेडले नाही तर. १५८
हमीदारा कडून हमी पूर्ण झाली नाही अथवा तोच दिवाळखोर ठरला पण तो जीवंत आहे असे असेल तर त्याचे कर्ज व इतर भरपाई त्याचा मुलगा देण्यास बांधलेला नाही. १५९

परंतु, जर हमीदार मेला तर मात्र त्या सर्व बाकीची भरपाई मुला कडून वसुल करावयाची कां नाही ते न्यायाधीश ठरवेल त्या प्रमाणे होईल. १६०

हमीदार मेला आहे व सर्व इतर गोष्टी माहित आहेत अशा परिस्थितीत धनको कर्ज काढणाऱ्याच्या मुलांकडून वसुली करण्याचे अधिकार मिळवू शकतो. १६१

जर हमीदाराने ऋणको कडून सर्व रकम वसुल केली आहे आणि त्याच्याकडे परतफेड करण्याची पुरेशी ताकद आहे असे असेल तर, त्याच्या वारसाने ते कर्ज व त्यावरील व्याज फेडले पाहिजे असा सर्वमान्य नियम आहे. १६२

व्यसनी, वेडा (भ्रमिष्ट), दुर्धर रोगाने पिडलेला, परावलंबी, लहान मुलगा, अतिवृद्ध माणूस, आणि अनधिकृत माणसे अशानी केलेला करार मान्य होणार नाही. १६३

सर्वमान्य मुल्ये व प्रस्थापित नियम ह्यांच्या विरुद्ध असे नियम अटी असलेला करार (सिद्ध झाला तरी) अवैध समजला जाईल व त्याची अंमलबजावणी होणार नाही. १६४

फसवणूक आहे असे गहाणपत्र, खोटी भेटवस्तु, किंवा कोणतेही करार अवैध प्रकारचे केलेले न्यायालया पुढे सिद्ध झाले तर तो सर्व व्यवहार बाद ठरतो. १६५

ऋणको मेला आहे परंतु त्याने काढलेल्या कर्जाचा उपभोग त्याच्या नातेवाईकांनी घेतला आहे असे स्पष्टपणे सिद्ध झाले तर ते कर्ज व्याजासकट फेडण्याची जबाबदारी त्या नातेवाईकांवर पडते. १६६

(कुटूंबावर) अवलंबून असलेल्या माणसाने जर कुटूंबासाठी कर्ज काढले असेल तर त्याची भरपाई त्या कुटूंबाच्या प्रमुखास जरी तो परदेशी असला तरी घ्यावयाची असते. १६७

जबरदस्तीने केलेले करारनामे, व्यवहार, मनुने सर्वस्वी अवैध ठरविलेले आहेत, १६८

तीन जणांचे नुकसान एका माणसाच्या चुकीमुळे होत असते, साक्षीदार, हमीदार व न्यायाधीश. तसेच त्यामुळे फायदा होत असतो चार जणांचा ते आहेत, ब्राह्मण, सावकर, व्यापारी आणि राजा! १६९

राजा जे त्याने प्रजे कडून घेऊ नये ते त्याने कधीही घेऊ नये व जे त्याने घेतली पाहिजे ते त्याने घेतलेच पाहिजे. मग त्या गोष्टी किती मोठ्या आहेत अथवा लहान आहेत ते महत्वाचे नाही. १७०

परिणामतः जर राजाने जे करू (घेऊ) नये ते केले (घेतले) व जे करावयास (घ्यावयास) पाहिजे ते केले (घेतले) नाही तर तो कमजोर समजला जाईल व ह्या जगात आणि नंतरच्या जगात सुद्धा नष्ट होईल. १७१

राजाने आपला हक्क घेऊन वर्णातील भेदाचे स्तोम न वाजवता सर्वांचे संरक्षण केले, तर तो समृद्ध होईल आणि मृत्यू नंतरही सुखात राहिल. १७२

यमदेवा प्रमाणे राजाने आपल्या आवडी नावडीची विशेष दखल न घेता क्रोधावर नियंत्रण ठेवून काम केले पाहिजे. १७३

परंतु, जो राजा दुष्ट बुद्धीने चुकीचे निर्णय घेतो आणि अन्याय पसरवतो तो शत्रू कडून लवकरच हरवला जातो. १७४

प्रेम आणि हेवा ह्यांच्या मध्ये न फसता जो राजा न्यायबुद्धीने राज कारभार चालवतो तो त्याच्या प्रजेचे मन जिंकतो ती त्याच्या जवळ जाते जसे नदी समुद्राकडे जाते. १७५

ऋणकोने राजाकडे तक्रार केली किं, त्याचा धनको राजाच्या आज्ञे बाहेर जाऊन वसुली करतो तर राजा त्या ऋणकोला मुद्दलाच्या चौथा भाग एवढा दंड करील आणि धनकोस त्याचे मुद्दल परत करील. १७६

ऋणको जर धनकोच्या वर्णाचा अथवा खालच्या वर्णाचा असेल तर तो कर्जाची परतफेड मेहनत देऊन करू शकतो परंतु, उच्च वर्णातील असेल तर मात्र सावकाशपणे तो ती परतफेड पैशानेच करील. १७७
नियमानुसार राजा समबुद्धीने लोकांतील वाद मिटवण्याचा प्रयत्न साक्षी पुराव्यांच्या मदतीने करील. १७८
शहाणा माणूस आपली ठेव चांगल्या कुटूंबातील, चांगली वर्तणूक असलेल्या, कायदे जाणणाऱ्या, सज्जन, चांगला परिवार असलेल्या, प्रतिष्ठीत (आर्य) माणसाकडेच ठेवेल. १७९
ज्या स्वरूपात ठेव दिली असेल त्याच स्वरूपात ती परत केली गेली पाहिजे. १८० टीप: पैसे असतील तर पैसे, गाय असेल तर गाय असे परतफेडीचे असले पाहिजे.

ठेव देणाऱ्यास त्याची ठेव त्याने मागितल्यावर ठेव घेणाऱ्याने दिली नाही तर न्यायालयात ठेव घेणाऱ्यावर देणाऱ्याच्या गैरहाजेरीत खटला चालवता येईल. १८१

साक्षीदारांच्या जबाब्याने जर न्यायाधीशाचे समाधान झाले नाही तर ठेव घेणाऱ्याचा प्रामाणिकपणा तपासण्यासाठी न्यायाधीश त्याच्याकडे सोने ठेव म्हणून अशारितीने (गुपचरांच्या मदतीने) ठेवेल की, ठेवीदाराला संशय येणार नाही. कालांतराने जर त्याने ते सोने योग्य प्रकारे परत केले तर त्याचा प्रामाणिकपणा सिद्ध होईल. १८२

अशारितीने त्याचा प्रामाणिकपणा सिद्ध झाल्यावर त्यावरील खटला काढून टाकला जाईल. १८३

परंतु जर त्याने ते सोने त्या गुप्तचरास परत केले नाही व बहाणे करू लागला तर त्याच्यावरील आरोप सिद्ध होईल व त्याला सर्व ठेव व हे सोने दंडा सकट परत करावे लागेल. हा ठरलेला नियम आहे. १८४

बंद लखोट्यात असलेली ठेव ठेवीदाराच्या नातेवाईकास परतफेड म्हणून देऊ नये कारण, जर तो नातेवाईक मेला तर ती ठेव कायमची हरवली असे होते पण जर तो मेला नाही तर मात्र ती मिळवता येते.

१८५

जर ठेवी घेणारा स्वतःच ती ठेव, ठेवीदाराच्या मृत्यू नंतर त्याच्या एका नातेवाईकास देईल तर त्याला त्याबद्दल राजा ठेवीदाराच्या इतर नातेवाईकांचे गाऱ्हाणे ऐकून त्रास देणार नाही. १८६

जर राजाला त्या व्यवहारात काही काळेबेरे आहे असा संशय (ठेव घेणाऱ्याच्या वर्तणूकीतून) आला तर तो (राजा) गोड बोलून सामंजस्याने ती ठेव त्या नातेवाईका कडून काढून घेईल. १८७

हे झाले उघड असलेल्या ठेवी बद्दल, जर त्याने तो बंद लखोटा उघडून त्यातील काही काढले असेल तरच बंद लखोट्यात असलेल्या ठेवी बाबत ठेव घेणाऱ्यास दोष लागेल. १८८

ठेव चोरीला गेली असेल, पाण्यात वाहून गेली असेल, आगीत भस्म झाली असेल तर ठेव घेणारा निर्दोष समजला जाईल व त्याला त्याची भरपाई करण्याची गरज नाही. पण जर त्याने ठेव वापरली असेल (असे होण्या आधी) तर मात्र त्याला भरपाई करावी लागेल. १८९

ठेव घेणाऱ्याने माझी ठेव खाल्ली असा आरोप ठेवीदाराने केला व त्याने कधी ठेव ठेवलीच नव्हती असे ठेव घेणाऱ्याने सांगितले तर खरेखोटे ठरविण्यासाठी वेदात दिलेली शपथ त्यांना घेण्यास सांगून त्या प्रमाणे निर्णय घ्यावा. १९०

जर काही निश्चित ठरविणे शक्य झाले नाही तर ठेव दिल्याची ग्वाही करणारा व ती कधी दिलीच नव्हती असे सांगणारा अशा देघांना त्या मुल्याच्या एवढ्या रकमेचा दंड करावा. १९१

उघडी ठेव न परत करणारा व बंद ठेव नाकारणारा अशा दोघांना राजा (न्यायाधीश) त्या मुल्या इतका दंड करील. १९२

जो माणूस दुसऱ्याची वस्तु खोटे बोलून हडप करतो त्याला व त्याच्या साथीदारांस शारिरीक शिक्षा (फटके मारणे, चटके देणे, काट्यावरून चालावयास लावणे इत्यादी) द्यावी. १९३

अनेक साक्षीदारांच्या साक्षीने एकादी गोष्ट दिली आहे तर त्याचे वर्णन सर्व साक्षीदार एकच करतील. त्याबद्दल जर कोणी खोटे सांगितले तर त्याला दंड होईल. १९४

परंतु जर एकादी गोष्ट खाजगीत दिली असेल तर ती परत करतांनासुद्धा खाजगीतच केली पाहिजे. १९५

अशारितीने, राजा विशेष दक्षता न बाळगता अशा मैत्री पूर्ण ठेवीच्या बाबतचे निर्णय घेईल. १९६

दुसऱ्याची मालमत्ता मालकाच्या परवानगी शिवाय विकणाऱ्या इस्मास, न्यायाधीश चोर ठरविल व जरी तो स्वताला निर्दोष मानत असला तरी, त्याला इतर खटल्यात साक्षीदार म्हणून मान्यता देणार नाही. १९७

असा चोर जर मालकाचा जवळचा नातेवाईक असेल तर त्याला राजा दंड करील परंतु, जर तो मालकाशी संबंधित नसेल तर त्याला चोर ठरवून त्याप्रकारची शिक्षा करेल. १९८

न्यायाच्या रिवाजानुसार जर एकाद्याने मालकाच्या परवानगी शिवाय त्याची चीजवस्तु दुसऱ्यास भेट केली अथवा विकली तर तो व्यवहार अवैध ठरून त्याप्रमाणे त्यावरील कारवाई होईल. १९९

जेथे कब्जा सिद्ध होतो परंतु, मालकी हक्क सिद्ध होत नाही, आणि जेथे मालकी हक्क सिद्ध होते परंतु, कब्जा नाही अशा परिस्थितीत मालकी हक्क जास्त महत्वाचा ठरेल. हा ठरलेला नियम आहे. २००

जेव्हा अनेक साक्षीदारांच्या समक्ष एकादी गोष्ट (जंगम, हलवता येण्यासारखी वस्तु) खरेदी होते तेव्हा तो व्यवहार वैध समजला जातो. २०१

जर मुळ विक्रेता हजर करणे शक्य नसेल तर खरीददार निर्दोष ठरेल व राजा त्याला सोडून देईल. परंतु, मुळ मालक ज्याची वस्तु हरवली त्याला खरीददारा कडून ती परत दिली जाईल. २०२

एक चीज दुसरीत मिसळून विकू नये. वाईट चीज चांगली म्हणून विकू नये. वजनात, मापात खोटेपणा करू नये. खोटे दावे करून विक्री करू नये. २०३

जर एक मुलगी दाखवून दुसरी लग्नाच्या वेळी उभी केली तर मनु सांगतो, त्या दोनही मूली नवरदेवाला द्याव्या लागतील. २०४

जर वधूचे सर्व दोष जे असतील ते प्रथम सांगून मग तिचे लग्न लावले तर त्यात गुन्हा नाही. २०५

जर मुख्य पुरोहीत यज्ञ मध्येच सोडून गेला तर त्याने जेवढे काम केले तेवढ्याचा पैसा त्याला इतर पुरोहीतांनी द्यावा. २०६

परंतु, जर यज्ञाची दक्षिणा अगोदरच दिली गेली असेल तर त्याला सोडून इतरांना तो यज्ञ पूर्ण करावा लागेल. २०७

जेव्हा एकाद्या यज्ञाच्या अनेक अंगाचे वेगळे दर दक्षिणेचे ठरले आहेत तर जो ज्या भागाचे काम करील त्याला त्या कामाचे पैसे मिळतील असे योग्य कां, सगळ्या यज्ञाची एकंदर दक्षिणा एकत्र करून त्याची समान वाटणी करणे योग्य? २०८ टीप: मनुस्मृतीत हा प्रश्न विचारलेला आहे. त्याचे उत्तर पुढे दिलेले आहे.

अध्वर्यु पुरोहीत रथाचा मालक होईल. ब्राह्मण जो अग्नी तयार करील तो घोडा घेईल. होत्री पुरोहीत सुद्धा घोडा घेईल. आणि उद्रत्री, गाडी घेईल जो सोम आणण्यासाठी वापरला गेला होता. २०९

सोळा पुरोहीतांपैकी चारजण जे अर्धा हिस्सा घेण्याचे अधिकारी आहेत ते दक्षिणा पैशाच्या स्वरूपात घेतील. त्या नंतरचे चारजण उरलेल्या रकमेचा चौथा भाग घेतील, त्या नंतरचे चारजण त्याच्या चौथा भाग घेतील, उरलेल्या चारात उरलेली दक्षिणा वाटली जाईल. २१०

ह्या प्रमाणे हिस्से करण्याचा नियम आहे जेव्हा हे पुरोहीत एकत्रितपणे काम करतील. २११

पुण्य कर्मासाठी जर एका माणसाने दुसऱ्या माणसास पैसे दिले पण ते पैसे त्या कामासाठी वापरले गेले नाहीत तर ते दान खोटे ठरते. असे पैसे घेणारा चोर ठरतो व त्याप्रमाणे त्याला शिक्षा होईल. २१२

जर असा चोर खोटे सोंग घेऊन पुण्याच्या कामाचा बाऊ करून फसवणूक करण्याचा प्रयत्न करील तर राजा त्याला एक सुवर्ण इतका दंड करील. २१३

आता पर्यंत कायदेशीर व्यवहार दाना बाबतचा व दक्षिणे बदलचा कसा असावा ते सांगितले. पुढे पाहू, वेतन न देण्या बदलचे नियम २१४

काम करण्याचे आश्वासन देऊन जो सेवक कामावर विनाकारण हजर रहात नाही त्याला आठ क्रिश्नला इतका दंड राजा मारेल व त्याला वेतन मिळणार नाही. २१५

परंतु, जर तो सकारण गैरहजर राहिला व नंतर कामावर येऊन सर्व काम केले तर त्याला सर्व कितीही काळ गेला ती वेतन मिळेल. २१६

जर तो नोकर सकारण अथवा विनाकारण आपले काम अर्धवट सोडून गेला व ते दुसऱ्याला करावे लागले तर त्याला वेतन मिळणार नाही. केलेल्या अर्धवट कामाचेसुद्धा पैसे मिळणार नाहीत. २१७

अशारितीने वेतन कसे व का द्यावे त्याबद्दलचे नियम पाहिले. आता करार मोडण्या बाबतचे नियम काय ते पहावयाचे आहेत. २१८

राज्यात रहाणारा इसम जेव्हा एकादा करार शपथेवर करतो व नंतर तो पाळत नाही त्या इसमास राजाने राज्यातून घालवून द्यावे. २१९

नाहीतर त्याला कैद करून नंतर त्याला सहा निष्क, चार सुवर्ण आणि एक सत्मण इतका दंड करावा त्या नंतर त्याला सोडावे. २२०

प्रजादक्ष राजा ह्या दंडाच्या नियमानुसार राज्यात सर्वत्र सर्व जातीच्या लोकांत अंमल करील. म्हणजे कोणीही बेजबाबदारपणे काम करणार नाही. २२१

जर कोणी माणूस व्यवहार केल्यानंतर तो व्यवहार तोडू इच्छित असेल तर ते तो दहा दिवसाच्या आत करू शकेल, त्यानंतर तो व्यवहार कायम होतो. २२२

जर दहा दिवसा नंतर तो व्यवहार जरी दोघानी मिळून सर्व संमतिने तोडला तर राजा त्या दोघांना सहाशे पना दंड करील. २२३

जर सदोष कन्या तिचे दोष लपवून कोणाला लग्नात देईल तर त्याला राजा शहाण्णव पना दंड करील. २२४ तसेंच जर कोणी माणूस एकाद्या स्त्रीस म्हणाला किं, "तू कुमारिका नाहीस", तर ते त्याला सिद्ध करावे लागेल नाहीतर राजा त्याला शंभर पना दंड करील. २२५

वेदातील वैवाहिक रचना फक्त खऱ्या कुमारिकांना वापरावयाचे असते. इतर स्त्रीयांनी, ज्यांचे कौमार्य विवाहीत नसूनही ढळले आहे, त्यांना कोणत्याही धार्मिक विधीत भाग घ्यावयाचा नसतो. २२६

वेदातील वैवाहिक रचना ह्याचा पुरावा समजावयाचा असतो किं, ती मुलगी कुमारिकाच आहे. जी एकाद्याची लग्नाची बायको होऊ शकते. जाणकार समजून आहेत किं, प्रत्यक्ष लग्न विधी पूर्ण होण्यास पवित्र अग्नी कुंडा भोवतीच्या सप्तपर्दीची आवश्यकता असते. २२७

जर कोणाला पूर्ण झालेल्या व्यवहाराबाबत असमाधान असेल तर राजा त्याला सत्याचा मार्ग (जाऊ दे, झाल ते झालं, असे सांगेल) समजावून देईल व शांत करील. २२८

खऱ्या नियमानुसार जे आहे ते मी आता सांगणार आहे अशा गोष्टी बद्दल किं, जेव्हा जनावराचा मालक व गुराखी ह्यांत मतभेद होईल. २२९

दिवसाच्या काळात जनावरांची जबाबदारी गुराख्यावर असते, रात्रीची मालकावर असते जर ती जनावरं गोठ्यात गुराख्यानी आणून सोडली असतील तर, नाहीतर रात्रीची जबाबदारीसुद्धा गुराख्याचीच असेल. २३०

जर गुराख्याचे वेतन दुधाचे असेल तर तो दहातील सर्वोत्तम गाईचे दुध काढून घेईल. असे वेतन असेल जेव्हा दुसरे काही वेतन नसेल. २३१

जनावर हरवल्यास, जखमा झाल्याने किडीने खाल्यास, कुत्र्याने मारल्यास, खड्ड्यात पडल्यास, चोरले गेल्यास त्याची भरपाई गुराखी मालकास करील. कारण, ह्या गोष्टी न होण्याची जबाबदारी त्याच्यावर असते. २३२ परंतु जर, चोरी होण्या बद्दलची आगाऊ सुचना त्याने मालकास दिली असून तेथे मालकाने दुर्लक्ष केले असेल अथवा आरडा ओरड करूनही मालक आला नसेल तर गुराखी निर्दोष ठरतो. २३३

जर जनावर मेले तर गुराखी त्या जनावराचा कान, चामडी, शेपुट, आचळं, पिप्ताशय असे देऊन जनावराची ओळख देईल. २३४

परंतु जर शेळी, बकऱ्या व मेंढी ह्यांना कोल्ह्याने, लांडग्याने घेरले आणि त्यांने काही केले नाही तर त्याची जबाबदारी त्याच्यावर राहिल.

जेव्हा व्यवस्थितपणे सर्व जनावरं वनात चरत आहेत आणि अचानक एक लांडगा एकादी शेळी मारून घेऊन गेला तर त्याची जबाबदारी गुराख्यावर नसेल. तो अपघात समजला जाईल. २३६

गांवाच्या चौफेर शंभर धानु अथवा बाणाच्या फेकीच्या तिप्पट एवढी जागा चराई म्हणून राखली जाईल. नगराच्या भोवती त्याच्या तिप्पट जागा चराई म्हणून राखली जाईल. २३७

शेता भोवती कुंपण नसेल तर त्या शेतात जनावरं शिरून जे नुकसान होईल त्याची जबाबदारी राजा गुराख्यावर टाकणार नाही. २३८

शेतकरी त्याच्या शेता भोवती उंट डोकावून शेतात पाहू शकणार नाही इतके उंच व कुत्री घुसू शकणार नाहीत इतकी दाट झाडीची वई (कुंपण) करील. २३९

गाईगुरं कधीतरी हूडपणा करून शेतात घुसतात त्या बदल त्यांच्या गुराख्यास शंभर पना दंड होईल. जर गुरं गुराख्या शिवाय असतील तर शेताची राखण करणाऱ्याने ती गुरं बाहेर पिटाळावयाची असतात.

शेतातील जे नुकसान गुरांमुळे होईल ते सर्व गुरांचा मालक भरून देईल. एका गुरामागे सव्वा पना दंड पडेल. तो राजा घेईल. हा सर्वमान्य नियम आहे. २४१

परंतु, मनु असे सांगतो किं, ज्या गाईने नुकतेच वासराला जन्म दिला आहे त्या गाईने त्यानंतरच्या दहा दिवसात जर काही नुकसान केले तर त्याची भरपाई देण्याची गाईच्या मालकाला गरज नाही. तसेच देवाला भिऊन जर बैल बिथरले व त्यामुळे नुकसान झाले तर, जरी गुराखी असले अथवा नसले तरी, सुद्धा नुकसान देण्याची आवश्यकता नसते. २४२

जर शेतकऱ्याच्या निष्काळजीपणामुळे पिकाचे नुकसान झाले तर राजाच्या हिश्या एवढा दंड त्याला राजाला द्यावा लागेल. जर शेतकऱ्याच्या अथवा त्याच्या सेवकाच्या हाता बाहेरचे कारण असेल तरी अर्धा दंड भरावा लागेल.

२४३

गुराचे मालक, गुराखी व शेतकरी हे सर्व जण आपापल्या जबाबदाऱ्या सांभाळून कामे करतील ह्यासाठी हे नियम आहेत हे लक्षात घेऊन चांगला राजा त्यांची अंमलबजावणी करील. कोणताही जाचकपणा करणार नाही. २४४
जर दोन गांवांच्या सीमेचा प्रश्न असेल तर ज्येष्ठ महिन्यात त्याचा निवाडा करील. कारण, त्या महिन्यात सर्व सीमारेषा सहजपणे दिसून येतात. २४५

राजा गांवांच्या सीमा स्पष्ट दिसाव्यात म्हणून त्या सीमेवर दुधी चीक असणारे वृक्ष लावील. त्यात न्याग्रोध, अस्वथ, किमसुक, कापुस (शेवरी), सालस, पालमेरी ताड, वगैरे झाडे येतात. २४६
त्याशिवाय झुडपे, बांबू, समी, अनेक प्रकारचे वेली, मातीचे बंधारे, वेताची बेटे, असे सीमेवर वाढवून तो गांवांच्या सीमा स्पष्ट करील. २४७

गांवांच्या सीमा जेथे मिळतात तेथे तलाव, विहीरी, झरे असावीत तसेच सीमेवर देवळे बांधावीत. २४८
राजा हे जाणून आहे किं, लोकांच्या हलगर्जीपणामुळे सीमा धुरकट होतात. त्यासाठी तो राजा इतर अधिक स्पष्ट दिसणाऱ्या खुपांची (सीमेचे खांब वगैरे) व्यवस्था करतो. २४९

त्याशिवाय, दगड, हाडे, गाईचे केस, चोथा, राख, मडक्यांचे तुकडे, गाईचे सुकलेले शेण, वीटा, जळलेला कोळसा, दगडाचे गोटे, आणि वाळू २५०

अशा बराच काळ खराब न होता रहाण्याच्या गोष्टी राजा गांवांच्या सीमेवर पुरेल. त्यामुळे सीमा शोधणे सोपे होईल. २५१

ह्या अशा अनेक गोष्टींच्या मदतीने राजा गांवांच्या सीमांचा प्रश्न सोडवू शकतो. त्याशिवाय, बराच काळ रहाणारे लोक सीमा दाखवू शकतात. नदीचे पात्र सुद्धा सीमा ठरवण्यास मदत करते. २५२

जर अशा सीमा दर्शक खूणाच्या बाबत खात्री वाटत नसेल तर त्या भागातील जुन्या लोकांच्या सल्ल्याने ते करावे. २५३

गांवातील लोकांच्या साक्षीत जाणकारांची जबानी घ्यावी. त्यात तक्रार दाखल करणारे निदान दोन असावेत.

२५४

सर्वांच्या समक्ष जबानी घेतल्यावर सर्वसंमत सीमेबाबतचा निर्णय घेतला जाईल व त्याची लेखी नोंद त्यांच्या नांवांनिशी ठेवली जाईल, २५५

लाल फुलाच्या माळा गळ्यात घालून, लाल वस्त्र परिधान करून, शपथा घेऊन, खरेपणाला धरून सीमा प्रश्न सोडवल्याचा आनंद त्यांनी व्यक्त करावा. २५६

अशारितीने सर्वांच्या समक्ष सीमा ठरवल्या तर ते निर्दोष ठरेल परंतु, जर तसे नाही करता सीमा ठरवल्याचे जाहिर केले तर तो गुन्हा ठरेल व त्यासाठी राजा त्यांना दोनशे पना दंड करील. २५७

जर त्या दोन गांवातील लोक साक्षीसाठी आले नाहीत तर आजुबाजूच्या चार गांवातील चांगले लोक राजाने बोलावून स्वसमक्ष सीमा निश्चित कराव्यात. २५८

जर तेसुद्धा जमले नाही तर राजाने त्या जवळील वनात रहाणाऱ्या मुळ लोकांच्या (वनवासी) साक्षीने सीमा ठरवाव्यात. २५९

वनात शिकार करणारे, पक्षी पकडणारे, गुराखी, मासे पकडणारे, मुळं काढणारे, साप पकडणारे, लाकुडफाटा गोळा करणारे, असे लोक वनवासी असतात त्यांची साक्ष घेऊन सीमा ठरवाव्यात. २६०

अशारितीने राजा नियमित करील दोन गांवातील सीमा आणि त्याच्या खूणा मारील. २६१

विहीरी, टाक्या, तळी, बगीचे आणि घरे ह्यांच्या सीमासुद्धा अशारितीने जुन्या शेजारपाजाऱ्यांच्या साक्षीदाराच्या समोर ठरविल्या जातात. २६२

जर शेजारचे लोक खोटे बोलतात असे सिद्ध झाले तर राजा त्यांना मधील अमर्समण दंड करील. २६३

जर कोणी धाक दडपशाही करून घर, टाकी, बगीचा वगैरेच्या खोट्या सीमा बनवत असेल तर त्याला पांचशे पना दंड होईल व जर निष्ठापणे तो चुकीच्या सीमा ठरवत असेल तरी त्याला दोनशे पना दंड होईल. २६४ एवढे करूनही सीमा ठरवणे शक्य होत नसेल तर चांगला राजा स्वताची जमीन देऊन त्याद्वारा सीमा निश्चित करील. तो अंतिम निर्णय असेल. २६५

अशारितीने सीमेचे नियम आहेत. ह्यापुढे बदनामीच्या दाव्याचे नियम पहावयाचे आहेत. २६६

क्षत्रियाने जर ब्राह्मणाची बदनामी केली तर त्याला शंभर पना दंड होईल. वैश्याने ब्राह्मणाची बदनामी केली तर त्याला एकशेपन्नास पना दंड होईल. शुद्राने ब्राह्मणाची बदनामी केली तर त्याला शारिरीक छळाची शिक्षा होईल. २६७

ब्राह्मणाने क्षत्रियाची बदनामी केली तर त्या ब्राह्मणाला पन्नास पना दंड होईल. ब्राह्मणानी वैश्याचा अपमान केला तर त्या ब्राह्मणाला पंचवीस पना दंड होईल. ब्राह्मणाने जर शुद्राची बदनामी केली तर त्या ब्राह्मणाला बारा पना एवढा दंड होईल. २६८

एका द्विजाने दुसऱ्या द्विजाची बदनामी केली तर त्याला बारा पना दंड होईल. तसेच समान वर्णाच्या व्यक्तींनी बदनामी केली तर बारा पना दंड होईल. जर शिवीगाळी केली तर दुप्पट (चोवीस) दंड होईल. २६९

एकज अथवा एकदाच जन्मणारा म्हणजे शुद्र जर द्विजाचा (ह्यात ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य असे तिघेही येतात) अपमान केला तर त्याची जिह्वा कापण्याची शिक्षा आहे. २७०

जर शुद्र द्विजाबद्दल अपमानकारक शब्द बोलले तर, लोखंडाचा खीळा दहा अंगुले इतका लांब असा लाल करून त्याच्या तोंडात खुपसण्याची, शिक्षा आहे. २७१

जर शुद्र द्विजाला त्याचे कार्य काय ते सांगण्याचा उद्घटपणा करील तर राजा त्याच्या तोंडात व कानांत गरम तेल ओतेल. २७२

जर कोणी उद्घटपणे खोटी निर्भत्सना एकाद्याच्या जातीची, कुळाची, त्याच्या हक्काची, करील तर त्याला दोनशे पना दंड भरावा लागेल. २७३

जर कोणी दुसऱ्याला जरी खरे असले तरी दुखवण्याच्या उद्देशाने काण्या, लुळ्या, लंगड्या, असे हिणवण्याने बोलले तर तो गुन्हा आहे व त्यासाठी त्या बोलणाऱ्याला एक कर्षपना दंड होईल. २७४

जो स्वताच्या माता, पिता, बंधू, बहिण, मुलगा, शिक्षक ह्यांचा अपमान करतो त्याला शंभर पना दंड करावा. २७५

जर ब्राह्मण व क्षत्रिय ह्यांत भांडण झाले व त्यात त्या दोघांनी एकमेकांस शिवीगाळी केली तर त्यातील ब्राह्मणाला खालचा अमर्समण दंड होईल व क्षत्रियास मधला अमर्समण दंड होईल. २७६

वैश्य व शुद्र ह्यांच्या शिक्षा त्यांच्या वर्णानुसार त्या प्रमाणात असतील. अशा परिस्थितीत शुद्राची जिभ कापली जाणार नाही हे निश्चित. २७७

अशारितीने बदनामीचे नियम पाहिले. आता हल्ला झाला तर काय निर्णय घ्यावयाचा ते पहावयाचे आहे. २७८

जर हलक्या जातीच्या माणसांने पायाने इतर वरच्या जातीच्या माणसांस लाथ मारली तर त्याचा तो पाय छटून टाकावा. असे मनु सांगतो. २७९

जर हाताने हल्ला केला (काठी वगैरे घेऊन) तर तो हात कापून टाकावा. जर रागाच्या भरात त्याने लाथ मारली तर तर त्याचे पाउल छटून टाकावे. २८०

हलक्या कुळातील माणूस जर वरच्या कुळातील माणसाच्या जागी बसण्याचा प्रयत्न करील तर त्याच्या कुल्यावर तापलेल्या सळीने चटका द्यावा. तसेच राजा त्याच्या मागच्या भागावर तो बहिष्कृत झाला आहे असे डागवून त्याला हाकलून लावेल. २८१

उद्धटपणे जर शुद्ध मोठ्या लोकांवर थुकला तर त्याचे दोनही ओठ छोटून टाकावेत. जर त्याने लघवी केली तर त्याचा तो अवयव छोटून टाकला जाईल. जर तो पादला तर त्याचे गुदद्वार कापून टाकावे. २८२

जर त्याने उच्च कुळातील माणसाचे केस पकडले तर राजा त्याचे हात छोटेल. असेच ज्या अवयवाने तो उपमर्द करील तो अवयव कापून टाकावा. २८३

जर सम जातीच्या माणसास त्वचेस इजा केली, रक्त काढले, तर त्याला शंभर पना दंड होईल. स्नायू कापला तर त्यासाठी दंड आहे सहा निष्क, परंतु, जर हाड मोडले तर त्याला बहिष्कृत करावे. २८४

निरनिराळ्या वृक्षांच्या उपयुक्ततेनुसार त्यांना इजा करणाऱ्यांस दंड सुचवले आहेत ते ठरलेले आहे. २८५

जर कोणी दुसऱ्याला अथवा प्राण्याला फटका मारला तर त्यामुळे किती वेदना झाली त्यानुसार त्या मारणाऱ्याला शासन करावे. २८६

जर अवयव दुखावला, जखम झाली, रक्तस्राव झाला, तर तसे करणाऱ्यास ज्याला त्रास दिला त्याला नुकसान भरपाई द्यावी लागेल व त्याचे प्रमाण त्या इजेच्या प्रमाणात असेल. त्याशिवाय राजाचा दंड भरावा लागेल. २८७
जर कोणी दुसऱ्याच्या वस्तुंचे नुकसान केले तर त्याची भरपाई तो करील व त्याशिवाय त्या नुकसानी एवढा दंड राजाच्या खजिन्यात भरेल. २८८

चामड्याच्या वस्तुचे नुकसान झाले असेल तर त्या वस्तुच्या किमतीच्या पांचपट एवढा दंड भरावा लागेल व तसेच ती वस्तु भरून द्यावी लागेल. हाच नियम चामड्याबाबत, लाकडाच्या वस्तुंबाबत, मातीच्या वस्तुंबाबत, फुलं, फळं, आणि कंदमुळांना लागतो. २८९

वाहन, सारथी व मालक ह्यांबाबतच्या नुकसानी बदल काही दहा अशा गोष्टी आहेत किं, त्यासाठी कोणतीही भरपाई करावी लागणार नाही. इतर बाबत दंड सांगितला आहे. २९०

नाकातील वेसण तुटली, जोखड, जोखदंड, जू मोडले, वाहन उलटून पडले, जर आंस मोडला अशा वेळी जो अपघात होतो, २९१

जर चामड्याची वादी, दोर माने भोवतीची बांगडी तुटली, आणि सारथ्याने जोराने ओरडून सावध केले असेल, आणि असे करूनही अपघात झाला तर त्यासाठी कोणालाही दंड नाही मारावयाचा असे मनु सांगतो. २९२

जर सारथ्याच्या चुकीमुळे रथ उलटा झाला अथवा रस्त्याबाहेर गेला आणि त्यामुळे नुकसान झाले तर रथच्या मालकास दोनशे पना दंड भरावा लागेल. २९३

जर सारथी अनुभवी आहे असे दिसले व त्याने हलगर्जीपणा केला म्हणून अपघात झाला असे सिद्ध झाले तर सारथ्याला दंड बसेल. जर सारथी नवखा असेल तर त्याबरोबर रथातून प्रवास करणाऱ्यास सुद्धा दंड भरावा लागेल. २९४

रस्त्याने जाणाऱ्या जनावरांमुळे अथवा दुसरा रथ आडवा आला व म्हणून त्याचा रथ थांबला असेल व त्याच्यामुळे मृत्यू ओढवला असेल तर त्या सारथ्याला निश्चितच दंड भरावा लागेल. २९५

जर माणूस मेला तर त्या सारथ्यास चोरी केल्याप्रमाणे दंड व्हावा, तसेच जर त्याच्या कडून मोठे जनावर, गाय, हत्ती, उंट, घोडा मारला गेला तर त्याच्या अर्धी शिक्षा होईल. २९६

लहान प्राण्यास इजा झाली तर दोनशे पना दंड आहे. सुंदर जंगली पक्षांस मारले व चतुष्पाद्यास मारले तर पन्नास पना दंड पडेल. २९७

गाढव, खेचर, शेळी, मेंढी मारले गेले तर पांच मशल दंड पडेल. कुत्रा, डुक्कर मारले तर एक मशल दंड आहे. २९८

पत्नी, मुलगा, गुलाम, विद्यार्थी, लहान भाऊ, असे रक्ताचे नातेवाईक त्यात सामील असतील तर त्यांना दोराने अथवा फाटक्या बांबूने फटके मारावेत. २९९

फटके पाठीवर मारावेत पण जर पुढे मारले तर मारणारा सुद्धा त्याच शिक्षेस (चोरीची शिक्षा) पात्र होतो. ३००

अशीरतीने सर्व हल्ल्या बद्दलचे व मारामारीचे गुन्हे व त्याच्या शिक्षा पाहिल्या. आता मी सांगतो, चोरीच्या गुन्हावरील नियम काय आहेत. ३०१

राजाने सर्व प्रकारच्या चोरांवर शिक्षा देऊन आपली ख्याती वाढवावी कारण, त्यामुळे त्याचे नांव सर्वत्र पसरते व त्या राज्याचा विकास होण्यास मदत होते. कारण जेथे चोऱ्या होत नाहीत ते राज्य समृद्ध होते. ३०२

जो राजा त्याच्या प्रजेच्या मालमन्तेची राखण करतो तो यज्ञ केल्याप्रमाणे मोठा होतो कारण प्रजेचे संरक्षण हा एक प्रकारचा यज्ञच आहे. ३०३

जो राजा प्रजेच्या मालमन्तेचे संरक्षण करतो तो त्यामुळे प्रजेच्या आध्यात्मिक सामर्थ्याचा सहावा भाग प्राप्त करतो. आणि जर त्याने त्यांचे संरक्षण नाही केले तर प्रजेच्या पापाचा सहावा भाग त्याला मिळतो व त्याचे नुकसान होते. ३०४

प्रजेतील लोक वेद वाचनामुळे, यज्ञ केल्यामुळे, दाने केल्यामुळे, गुरु, देव ह्यांची पुजा केल्यामुळे, असे जे पुण्य मिळवत असतात, त्याचा सहावा हिस्सा राजाला मिळतो जर तो प्रजेचे चोरांपासून संरक्षण करील. ३०५

जो राजा पवित्र नियमांप्रमाणे चांगल्यांचे संरक्षण करतो व वाईटांना शिक्षा करतो तो दररोज यज्ञ केल्यासारखे असून त्याची दक्षिणा त्यास एक लक्ष वेळा मिळते. ३०६

जो राजा त्याचे कार्य करीत नाही परंतु, कर गोळा करतो, अनेक प्रकारे प्रजे कडून पैसे काढतो, जमल्यास निरपराध लोकांना दंड करतो तो राजा मृत्यूनंतर नरकात जातो. ३०७

जो राजा दिलेली आश्वासने पाळत नाही परंतु, उत्पन्नाचा सहावा भाग बळजबरीने घेतो तो राजा प्रजेच्या सर्व पापाचा धनी होईल. ३०८

जो राजा पवित्र नियमांचे पालन करीत नाही व नास्तीक आहे, तसेच अत्याचारी आहे, आपल्या अधिकाराचा गैर फायदा घेतो, प्रजेचे कुकर्मांपासून संरक्षण करीत नाही, तो मृत्यूनंतर सर्वात खालच्या कुंभ नरकात जातो. ३०९

गुन्हेगारांचे नियंत्रण तीन प्रकारे करता येईल. कैदेत टाकून, बहिष्कृत करून व शारिरीक शिक्षा करून. ३१०

सज्जनांचे संरक्षण करून व दुर्जनांचे निर्दालन करून राजाचे शुद्धीकरण होत असते जसे द्विजाचे यज्ञामुळे होत असते. ३११

जो राजा स्वताचे भले साधू इच्छितो त्याने नेहमी अर्जदारांचे, लहानांचे, वृद्धांचे, आजारी लोकांचे विशेष लक्ष देऊन संरक्षण केले पाहिजे, नाही तर त्याला त्याच्या विरोधकांस तोंड द्यावे लागेल. ३१२

जो शक्तीमान माणूस (राजा) अडचणीत असलेल्या व म्हणून वेदनामय जीवन जगतात त्यांच्या टीकेवर न रागावता त्यांना उलट मदत करतो तो स्वर्गात मोठ्या मानात रहातो. परंतु, जो शक्तीच्या घर्मेडीत त्यांच्यावर राग काढून त्यांना त्रास देतो, शिक्षा करतो तो अखेरीस नरकात खितपत पडतो. ३१३

जर एकादा चोर राजाकडे धावत आला आणि त्याने चोरी केल्याची कबुली दिली व म्हणाला, "राजा, मी चोरी केली आहे, मला शिक्षा कर". ३१४

तो चोर खांद्यावर दांडुका, किंवा लोखंडी भाला हातात धरून असेल. ३१५

अशारितीने राजाला भेटणाऱ्या चोरास सजा हो अथवा त्याला राजा क्षमा करो, तो चोर पापमुक्त झाला असे समजावे. पण जर राजाने त्या चोराला सजा नाही केली तर तो राजा त्या चोरीचा भागीदार ठरून त्या पापाचा धनी होईल. ३१६

ब्राह्मणाची हत्या करणाऱ्याच्या पापाचे धनी होतात जे त्या खुन्या बरोबर जेवतात, व्यभिचारी स्त्रीच्या पापाचा धनी होतो तीचा नवरा, विद्यार्थ्यांच्या पापाचा धनी होतो त्याचा शिक्षक, चोराच्या पापाचा धनी होतो तो राजा जो त्याला माफ करतो. ३१७

ज्या गुन्हेगारास राजाने त्याच्या गुन्हासाठी सजा केली व ती सजा त्या गुन्हेगाराने भोगली असा गुन्हेगार मरणानंतर स्वर्गात जातो, जसे काही त्याने मोठे कार्य केले आहे. ३१८

जर कोणी विहीरीचा दोर (पाणी काढण्याचा) पळवला अथवा त्याचे मडके चोरले, मोडले तर त्याला एक मसा दंड राजा करील. त्याशिवाय त्याला त्याची भरपाई करावी लागेल. ३१९

जो धान्याने भरलेले दहा कुंभ चोरले त्याला शारिरीक शिक्षा होईल. इतर प्रकारच्या गुन्हात त्याला दहापट दंड होईल व चोरलेल्या वस्तुची भरपाई करावी लागेल. ३२०

त्याच प्रकारची शारिरीक शिक्षा त्या चोराला होईल जो शंभर (पलास) वस्तु चोरेल जे वजनाने आहे आणि त्या गोष्टी काहीही असू शकतात, जसे, सोने, चांदी, तांबे इत्यादी तसेच महागडे वस्त्र सुद्धा ह्यात येते. ३२१
पन्नास पलास वजनाची चोरी करणाऱ्याचे हात छाटून टाकावेत. दुसऱ्या प्रकारच्या चोरीस त्या वस्तुच्या किमतीच्या अकरापट दंड करावा. ३२२

खानदानी माणसाचे विशेषकरून स्त्रीचे अपहरण करणाऱ्यास तसेच जडजवाहिरे चोरणाऱ्यास देहदंड द्यावा. ३२३
मोठी जनावरे, शस्त्रास्त्रे, औषधी वनस्पती, ह्यांच्या चोरीबद्दल राजा काय शिक्षा द्यावयाची ते ती चोरी कां झाली व त्या गोष्टी कोठे नेल्या जात होत्या ते पाहून ठरवेल. ३२४

ब्राह्मणाची गाय चोरणे, भाकड गाईला वेसण घालण्यासाठी नाकात भोक करणे, आणि ती चोरणे, अशासाठी गुन्हेगाराचा एक पाय छाटला जाईल. ३२५

दोर, रूई (कापूस), मद्य बनवण्यासाठी वापरतात ती औषधे. शेण, काकवी, ताक, दही, दूध, पाणी, आणि गवत, ३२६

बांबूची अथवा वेताची भांडी, वेगवेगळ्या प्रकारची लवण (मीठ, क्षार), मातीची भांडी, राख, ३२७

मासे, पक्षी, तेले, साजूक तुप, लोणी, मांस, मद्य, वगैरे पदार्थ जे प्राण्यांपासून बनतात. ३२८

असे समान प्रकारचे पदार्थ चोरल्यास त्याच्या मुल्याच्या दुप्पट दंड करावा. ३२९

फुले, फळं, हिरव्या भाज्या, झुडपे, वेल, झाडे, असे वनस्पतीचे पदार्थ चोरल्यास पांच क्रिष्णाल दंड होईल. ३३०

न सडलेले धान्य (कणसे), मुळं, पालेभाज्या, सुकवलेली फळ. ह्यांसाठी दंड असेल, जर मालक आणि चोर सामील नसतील तर शंभर पना व तसे नसेल तर पन्नास पना दंड होईल. ३३१

जर वर दिलेल्या चोऱ्या मालकाच्या परवानगीने झाल्यातर त्याला दरोडा म्हणावे व त्याच्या नकळत झाल्या तर ती चोरी समजावी. तसेच जर अपहरण करून ते न केल्याचा कांगावा केला तर सुद्धा ती चोरी समजावी. ३३२
चोरल्यानंतर ती वस्तु जर त्याने वापरावयास घेतली तर त्याला राजा खालचा अमर्समण दंड होतो. तोच दंड पवित्र अग्नीची चोरी त्याच्या खोलीतून केली तर होईल. ३३३

ज्या अवयवाने चोरी करण्याचे कृत्य केले तो अवयव छाटून टाकावा म्हणजे असे कृत्य करण्याची हिंमत कोणी करणार नाही. ३३४

आपल्या मर्यादांचे जे कोणी पालन करणार नाहीत त्यांसर्वांना राजाने योग्य ती शिक्षा केली पाहिजे मग ते वडील असोत, शिक्षक असोत, मित्र, आई, पत्नी, मुलगा, घरचा नोकर, घरचा पुरोहित असे कोणीही असोत.

३३५

जर चुकीच्या माणसास राजाने चोर ठरवून दंड केला तर राजाला त्याच्या हजारपट दंड व्हावा. हा नियम आहे.

३३६

चोरी जर शुद्राने केली असेल तर त्याला आठपट दोषी समजावे, वैश्याने केली तर सोळापट, क्षत्रियाने तर तीस पट, ३३७

जर ब्राह्मणाने केली तर त्याचा दोष साठपट समजावा. जर गुन्हा जबर असेल तर त्याच्या चौपट समजावा. हे सर्व गुन्हाच्या तीव्रतेवर अवलंबून असेल. ३३८

यज्ञासाठी फळे, कंदमुळं झाडावरून काढणे, लाकुडफाटा गोळा करणे, गाईसाठी चारा कापणे, ह्या गोष्टी मनुने चोरीत न धरण्याचे सांगितले आहे. ३३९

ब्राह्मणाकडून त्याला समजणार नाही अशारितीने विद्या मिळवणे तसेच अशा माणसाकडून ब्राह्मणाने काही घेणे हे सर्व चोरी समजावे. ३४०

प्रवास करणाऱ्या द्विजाने जर भूक लागली म्हणून शेजारच्या शेतातून ऊसाचे कांड किंवा, कंदमुळं काढून घेतली तर ती चोरी नाही. ३४१

जर कोणी बांधलेला घोडा (जनावरे) सोडला अथवा सुटा घोडा (जनावरे) बांधला तसेच गुलामाबाबत, गाडीबाबत केले तर तो चोरीचा गुन्हा ठरेल. ३४२

जो राजा नियमानुसार चोरांना शिक्षा करेल त्याची ख्याती सर्वत्र पसरेल व मरणानंतर त्याची वाहवा होईल. ३४३

ज्या राजाला इंद्राचे स्थान मिळवायचे आहे तो कधीही हिंसा करणाऱ्यास क्षमा करणार नाही. ३४४
हिंसा करणारा चोरापेक्षा, बदनामी करणाऱ्या पेक्षा, दुसऱ्याला काठीने मारून इजा करणाऱ्या पेक्षा जास्त मोठा गुन्हेगार समजावयाचे असते. ३४५

जो राजा हिंसा करणाऱ्याला क्षमा करतो त्याचा लवकर नाश होतो आणि तो सर्वांच्या द्वेषास पात्र ठरतो. ३४६
राजाने मैत्रीसाठी, पैशासाठी, हिंसा (अत्याचार) करणाऱ्याला क्षमा करून सोडून देता कामा नये. ३४७
जेव्हा द्विजांवर, त्याच्या जातीवर, हिंसक आपत्ति कोसळते, त्याच्या कामात हिंसक विघ्न आणले जाते तेव्हा त्याने त्याच्या जातीच्या संरक्षणासाठी शस्त्र हाती घ्यावयाचे असते. ३४८

स्वसंरक्षणार्थ, बायकांमुलांच्या संरक्षणार्थ, ब्राह्मणांच्या संरक्षणार्थ जर शस्त्र हाती घेतले व हिंसा केली तर त्यात पाप नाही. तो क्षत्रिय ठरतो. ३४९

खून करण्याच्या उद्देशाने जर कोणीही जसे, शिक्षक, मुलगा, वृद्ध किंवा वेदशास्त्रसंपन्न ब्राह्मण, अंगावर आले तर त्याचा वध करणे अहिंसा समजावी. ३५० टीप: कारण त्यात अत्याचार नसतो.

हल्ला करणाऱ्यावर प्रतिहल्ला करणे हा दोष नाही. मग ते सर्वासमक्ष असो अथवा खाजगीत असो. ते क्षत्रियत्व समजावे. ३५१

जे पुरुष परस्त्रीशी लगट करतात त्यांना राजा प्रथम भिती वाटेल अशी शिक्षा करील व तरीही सुधारणा झाली नाही तर त्या पुरुषाला बहिष्कृत करील. ३५२

व्यभिचारामुळे वर्ण व्यवस्था बिघडते. वर्णसंकर होतो, त्यातून पाप बुद्धी, बेजबाबदारपणा उत्पन्न होते. त्यामुळे सर्वनाश होतो. ३५३

जो माणूस एकदा व्यभिचार करतांना पकडला गेला आहे व आता पुन्हा दुसऱ्याच्या बाईशी लगट करतांना पकडला गेल तर अशा माणसास खालचा अमर्षमण इतका दंड करावा. ३५४

पण जो माणूस कोणताही व्यभिचारी उद्देश न ठेवता परस्त्रीशी काही योग्य कारणासाठी बोलेल तो निर्दोषी समजावा. ३५५

जर कोणी पुरुष तीर्थक्षेत्री, गांवाबाहेर, नदीच्या तटावर, जंगलात, अशा जागी परस्त्रीशी बोलण्याचा प्रयत्न करील तर त्याला व्यभिचाराचा (समग्रहण) प्रयत्न केल्याच्या आरोपाखाली शिक्षा होऊ शकते. ३५६

परस्त्रीस भेटवस्तु देण्याचा प्रयत्न करणे, तिला स्पर्श करण्याचा प्रयत्न करणे, तिच्या भोवती पिंगा घालणे, तिच्या अलंकारांची स्तुती करणे, तिच्या बरोबर शय्येवर किंवा जवळ बसणे ही सर्व समग्रहण केल्याची लक्षणां समजली जातात. ३५७

परस्त्रीच्या खाजगी भागांना तिच्या संमतिने (सुद्धा) स्पर्श करणे अथवा तिला आपल्या अंगास स्पर्श करण्यास देणे अशा सर्व गोष्टी समग्रहण ह्या दोषास पात्र ठरतात. ३५८

समग्रहणाचा आरोप असलेला इसम देहदंडास पात्र होतो. त्यासाठी चारही वर्णांच्या स्त्रीयांस फार जपून ठेवावे लागते. ३५९

वैद्य, कवी, वेदाचा अभ्यास करणारा, चित्रकार, सोनार, कासार हे लोक कामा निमित्ताने परस्त्रीशी बोलू शकतात. ३६०

एकदा ताकीद दिली किं, त्याने दुसऱ्याच्या बायकोशी बोलावयाचे नाही तरीसुद्धा जर तो तिच्याशी बोलण्याचा प्रयत्न करतांना आढळला तर त्याला एक सुवर्ण एवढा दंड करावा. ३६१

हा नियम कलाकार, कलावंतीण वर्गातील लोकांना, तेथे व्यभिचार ही जीवन पद्धती आहे, लागू होत नाही. त्याच प्रमाणे जेथे बायकांचेच राज्य असते तेथे लागू होत नाही. ३६२

असे असले तरी त्यातील कोणी माणूस गुपचुप अशा बायकांशी लगट करण्याचा प्रयत्न करित असेल तिच्या परवानगीशिवाय तर तो शिक्षेस पात्र ठरतो. तसेच स्त्री दासी, संन्यासीनी, ह्यांच्या संमति शिवाय प्रयत्न करील तर तो त्या स्त्रीच्या तक्रारीनंतर दंडास पात्र ठरतो. ३६३

जो कुमारीकेस तिच्या इच्छे विरुद्ध बळजबरी करतो त्यास देहदंडाची शिक्षा आहे. परंतु, जर ती कुमारीका राजी असेल तर ती बळजबरी करणारा देहदंडास पात्र ठरत नाही जर ते दोघेही एकाच जातीचे असतील. ३६४

जर कुमारीका तिच्या वरच्या जातीच्या पुरुषावर प्रयत्न करित असेल तर त्या पुरुषास दंड नाही पण जर ती खालच्या जातीच्या पुरुषावर प्रयत्न करील तर तिला (तिच्या) घरातच नजरकैद करून ठेवावे. ३६५
खालच्या जातीचा पुरुष जर वरच्या जातीच्या मुलीशी प्रेम करण्याचा प्रयत्न करील तर त्याला देहदंडाची शिक्षा आहे. पण तो त्याच्या बरोबरीच्या जातीच्या मुलीशी प्रेम करील तर त्याला तिच्याशी लग्न करावे लागेल, अर्थात् मुलीच्या घरच्यांच्या परवानगीने. ३६६

जर कोणा पुरुषाने मुलीवर बलात्कार करून तिला नासवले तर त्याच्या हाताची दोन बोटे ताबडतोब छाटून टाकावीत. त्याशिवाय सहाशे पना दंड करावा. ३६७

जो पुरुष मुलीच्या मर्जीने तिला नासवतो त्याला, समाजात शिस्त रहावी, अशा गोष्टी होऊ नयेत म्हणून, दोनशे पना दंड होईल पण त्याची बोटे छाटली जाणार नाहीत. ३६८

एक कुमारीका दुसऱ्या कुमारीकेस समलिंगी करण्यास भाग पाडेल तर तिला त्या दुसऱ्या मुलीच्या लग्नाचा खर्च द्यावा लागेल व दोनशे पना दंड होईल. त्याशिवाय असे पुन्हा होऊ नये म्हणून तिच्या (गुह्यभागावर) दहा छड्या माराव्यात. समलिंगी संबंध घेणाऱ्यातील मोठा पुरुष देहदंडास पात्र ठरतो. ३६९

जर मोठ्या बाईने लहान मुलीशी समलिंग केले तर मात्र तिचे मुंडण करावे त्याशिवाय हाताची दोन बोटे छाटावीत आणि तिची गांवातून गाढवावरून धिंड काढावी. ३७०

जर एकादी बाई तिच्या नातेवाईकांच्या मोठेपणाच्या घमेंडीत अथवा स्वताच्या तोऱ्यात येऊन नवऱ्याशी नीट न वागेल तर तिला भरचौकात कुत्र्यांना खाण्यास दिले जावे. ३७१

परंतु, जर अशारितीने पुरुष स्त्रीशी वागेल तर त्याला तापलेल्या लोखंडी शय्येवर झोपवून मरे पर्यंत जाळावे. ३७२
एकदा व्यभिचार केलेल्या पुरुषास, पुन्हा दुसऱ्या वर्षी तोच गुन्हा करतांना सापडला तर, दुप्पट दंड करावा. असे तो पुन्हा पुनः करित असला तर दर वेळी दंडाची रकम वाढवत जावे, जर तो उनाड व चांडाळ स्त्रीशी समागम करील. ३७३

शुद्राने द्विजाच्या असुरक्षित स्त्रीवर जबरदस्ती केली तर, त्याचे लिंग छाटावे. जर ती सुरक्षित असेल तर त्याचे सर्वस्व त्याच्या पासून काढून घ्यावे. ३७४

सुरक्षित ब्राह्मणीशी समागम जर वैश्याने केला तर त्याची सर्व संपत्ती काढून घ्यावी व त्याला एक वर्षासाठी कैद करावे. जर क्षत्रियाने असे केले तर त्याला एक हजार पना दंड करावा व गाढवाच्या मुताने त्याचे मुंडण करावे. ३७५

जर एकाद्या ब्राह्मणीशी क्षत्रियाचे व वैश्याचे अनैतिक संबंध असतील तर त्या वैश्य पुरुषास पांचशे पना दंड व्हावा व क्षत्रियास एक हजार पना दंड व्हावा. ३७६

जर अशा क्षत्रियाने आणि वैश्याने एकाद्या उच्च कुलिन ब्राह्मणीशी अनैतिक नाते जोडण्याची हिंमत केली तर त्या दोघांना शुद्राप्रमाणे शिक्षा करावी म्हणजे सुक्या गवताच्या गंजीत त्यांना बसवून जाळून टाकावे. ३७७
ब्राह्मणाने सुरक्षित ब्राह्मणीशी जबरदस्तीने सुत जुळवले तर त्याला एक हजार पना दंड व्हावा. तिच्या संमतीने केले तर त्याला पाचशे पना दंड होईल. ३७८

ब्राह्मणाला फाशी देता येत नाही म्हणून त्याचे फक्त मुंडण करावे ते फाशी सारखेच आहे असे समजावे. इतर वर्णांच्या इसमांस त्याच गुन्ह्यासाठी शिरच्छेद करावा. ३७९

जरी ब्राह्मणाने काहीही गुन्हा केला तरी त्याला मारता येणार नाही कारण तो वेदाचा अपमान केल्यासारखे होते परंतु, त्याला त्याच्या सर्व संपत्ती सह देशातून सहीसलामत हाकलून द्यावे. ३८०

ब्राह्मणाची हत्या करणे हे एक महापातक आहे म्हणून कोणत्याही राजाने ब्राह्मणाची हत्या करण्याचा साधा विचार सुद्धा करू नये. ३८१

जर वैश्याने सुरक्षित क्षत्रिय अथवा वैश्य स्त्रीशी लगट करण्याचा प्रयत्न केला तर त्याला असुरक्षित ब्राह्मणीशी तसे केल्याची शिक्षा करावी. ३८२ टीप: येथे सुरक्षित म्हणजे, लग्न झालेली असा घ्यावयाचा. असुरक्षित म्हणजे, कुमारीका, विधवा, परित्यक्ता, भिकारीण, वृद्धा इत्यादी

जर ब्राह्मणाने सुरक्षित क्षत्रिय अथवा वैश्य स्त्रीशी लगट करण्याचा प्रयत्न केला तर एक हजार पना दंड व्हावा. जर सुरक्षित शुद्र स्त्रीशी क्षत्रिय अथवा वैश्य पुरुषाने तसे केले तर सुद्धा एक हजार पना दंड होईल. ३८३

असुरक्षित क्षत्रिय महिलेशी समागम वैश्य पुरुषाने करण्याची शिक्षा आहे, पाचशे पना दंड आणि क्षत्रिय पुरुषाने असे केले तर त्याची गाढवाच्या मुताने हजामत करावी व तेवढाच दंड करावा. ३८४

जर ब्राह्मणाने असुरक्षित क्षत्रिय, शुद्र अथवा वैश्य स्त्रीशी सलगी केली तर त्याचा दंड आहे पाचशे पना. परंतु, चांडाळ स्त्रीशी संभोग केला तर एक हजार पना दंड होईल. ३८५

ज्या राजाच्या राज्यात कोणी चोरी करीत नाहीत, कोणी व्यभिचारी नाही, कोणी बदनामी करणारे नाहीत कोणी हत्या करीत नाहीत, कोणी हल्ला करीत नाहीत असा राजा इंद्रपदी जातो. ३८६

हे पांच गुन्हे (चोरी, व्यभिचार, बदनामी, हत्या आणि हल्ला) नियंत्रित करण्याने तो राजा सर्व सामर्थ्यवान होतो त्याची ख्याती पसरते व तो सर्व जगात नावाजला जातो. ३८७

यजमान जो पुरोहिताचा त्याग करतो व जो पुरोहित यजमानाचा त्याग करतो ज्यामुळे यज्ञाचे काम बिघडते (हा मोठा गुन्हा आहे) अशा दोघानाही प्रत्येकी शंभर पना दंड करावा. ३८८

जातीच्या नांवाला काळिमा लागेल असे कोणतेही कृत्य केलेले नसतांना जर कोणी आपले आप्त जसे, आई, बाप, मुलगा, पत्नी, मुलगी ह्यांना टाकले तर तो गुन्हा ठरतो त्यासाठी सहाशे पना दंड सांगितला आहे. ३८९
जेव्हा द्विजांमध्ये कोणाचे कर्तव्य काय ह्या मुद्यावरून वाद होतो तेव्हा राजा, जो स्वताचे भले चिंतीतो तो, घाईने निर्णय घेणार नाही. ३९०

अशावेळी शहाणा राजा प्रथम त्या द्विजांना गोड बोलून शांत करील. त्यानंतर ब्राह्मणांना बोलावून त्याच्या मदतीने तो त्या द्विजांना त्यांची कर्तव्ये समजावून देईल. ३९१

जो ब्राह्मण आपल्या शेजारी ब्राह्मणास व तो त्याच्या शेजारी ब्राह्मणास, जरी ते सन्मानासाठी योग्य असले तरी, आमंत्रण देत नाही त्याला एक मशा एवढा दंड होऊ शकतो. ३९२

जो श्रोत्रीय दुसऱ्या योग्य श्रोत्रीस शुभकार्यासाठी बोलावत नाही त्याला तसे वागण्यामुळे त्या दुसऱ्या श्रोत्रीस एक जेवाणाचा खर्च व राजाला तो एक सोन्याचे मासा एवढा दंड देईल. ३९३

आंधळा, मूर्ख, अपंग, काठी घेऊन चालणारा, सन्तरी ओलांडलेला, आणि जो श्रोत्रीस त्याचा वाटा देतो त्यांना राजाला कर भरावा लागणार नाही. ३९४

राजा नेहमी श्रोत्रीस, आजारी माणसे, लहान मुलं, वयस्कर माणसे, उच्च कुलिन, आणि सन्माननीय व्यक्ती ह्यांच्याशी प्रेमाने वागेल. ३९५

परीट सलमली वृक्षाच्या गुळगुळीत फळीवर कपडे आपटून धुण्याचे काम करील. तो ज्याचे वस्त्र त्यालाच देईल व दुसऱ्याला वापरण्यास देणार नाही. ३९६

कोष्ठी दहा पना घेऊन जे कापड बनवेल ते अकरा पनाला विकेल. त्यापेक्षा जास्त किंमत घेतली तर त्याला बारा पना दंड होईल. ३९७

राजा वस्तुच्या किंमतीच्या विसावा भाग एवढा कर घेईल. त्यासाठी जाणकार मंडळी वस्तुच्या किंमती, आणणावळ, इतर पड्या, कच्च्या मालाची किंमत अशा सर्व गोष्टींचा विचार करून ती, ठरवतील. ३९८

जर व्यापाऱ्याने राजाच्या हक्काच्या चीजांची अथवा बंदी घातलेल्या मालाची निर्यात त्याला न विचारता केली तर त्या व्यापाराची सर्व संपत्ती राजा जप्त करू शकतो. ३९९

जर व्यापाऱ्यानी अबकारी न भरता माल विकला, मालाची योग्य किंमत दाखवली नाही, अयोग्य ठिकाणी व अयोग्य वेळी विक्री केली तर त्याला त्याने जेवढा कर बुडवण्याचा प्रयत्न केला त्याच्या आठपट दंड पडेल.

४००

बाजारातील मालाच्या किंमती राजा त्याच्या मंत्र्यांच्या मदतीने ठरवेल, त्यासाठी खरेदीची किंमत, आणणावळ, कोठून आला, कोठे जाणार, किती वेळ साठवून ठेवला, अपेक्षित नफा, इतर खर्च अशा सर्व संबंधित गोष्टींचा विचार करून ती ठरवली जाईल. ४०१

दर पंधरवड्याने अथवा आठवड्याला राजा ह्या किंमती अधिकृत रीत्या ठरवेल. ४०२

सर्व वजनाची मापे व कांटे आणि मापीव भांडी ह्यांची तपासणी करून प्रमाणिकरण दर सहा महिन्यानी तो करील. ४०३

नावेने प्रवास करतांना, रिकामा गाडा एक पना देईल, माणसे असतील तर प्रत्येक माणसाचा अर्धा पना, जनावरे, स्त्रीस पाव पना, चलकाचा अष्टमांश पना असतील. ४०४

गाडी मालाने भरलेली असल्यास त्यातील मालाच्या किंमती प्रमाणे आकार घेतला जाईल. गाडी रिकामी असेल तर काही क्षुल्लुक भार घेतला जाईल. ४०५

नदीने प्रवास असल्यास प्रवासाच्या अंतरावरून वेळेवरून, माणसे किती त्यावरून, माल काय त्यावरून आकार ठरवला जाईल. परंतु, समुद्रातील प्रवासाबाबत राजा काही ठरवणार नाही. ४०६

दोन किंवा जास्त महिन्याची गर्भवती स्त्री, जोगी, संन्यासी, ब्राह्मण जो वेदाचा अभ्यास करतो तो विद्यार्थी ह्यांना नावेतून जाण्यास पैसे देण्याची गरज नाही. ४०७

जर नांवेत सामानाचे नुकसान नांवाड्यांमुळे झाले तर त्याची भरपाई ते नांवडी करतील. ४०८

हे फक्त तेव्हाच योग्य समजले जाईल तेव्हा त्या नुकसनीला नांवडी कारणीभूत असेल. जर नैसर्गिक कारणाने नुकसान झाले तर त्याला दंड होणार नाही. ४०९

राजा वैश्यांना सावकारी करण्याची परवानगी देईल, ते शेती करू शकतील, ते गुरं राखू शकतील, ते व्यापार करू शकतील. शुद्र त्यांना (द्विजांना) मदत करील अशारितीने त्या दोघांचा उदरनिर्वाह चालेल. ४१०

काही श्रीमंत ब्राह्मण गरीब क्षत्रियांना व वैश्यांना सहानुभूतिने अर्थ सहाय्य करू शकतील, किंवा नोकरी देऊ शकतील. त्याद्वारा त्यांचे जीवन बनेल. ४११

परंतु, जर असा ब्राह्मण पैशाच्या घमेंडीत त्या क्षत्रिय व वैश्यांना (द्विजाना) आणि गरीब ब्राह्मणास बळजबरीने गुलाम बनविण्याचा प्रयत्न करील तर त्या ब्राह्मणास, राजा सहाशे पना दंड लावील. ४१२

परंतु, शुद्रास तो ब्राह्मण विकत घेतलेला असो अगर नसो तसे काम करावयास लावू शकतो, कारण स्वयंभूने शुद्र त्यासाठीच (ब्राह्मणाची सेवा करण्यासाठी) निर्माण केलेला आहे. ४१३

शुद्र जरी ब्राह्मणाने मुक्त केला तरी तो खऱ्या अर्थाने मुक्त होत नाही कारण तो ब्राह्मणाची सेवा करण्यासाठीच जन्मत असतो. ४१४

सात प्रकारचे गुलाम असतात, एक असा जो पकडून गुलाम केला जातो, दुसरा जो स्वताच्या पोटासाठी सेवा देतो, तिसरा जो मालकाच्या घरात जन्मला आहे, चौथा जो विकत घेतला आहे, पांचवा जो घराण्याच्या रीतीनुसार परंपरेने सेवा देत आहे, सहावा जो शिक्ष म्हणून सेवा देत, सातवा असा जो दुसऱ्याने भेट म्हणून दिला आहे. ४१५

पत्नी, मुलगा, आणि गुलाम हे संपत्ती समजले जात नाहीत. संपत्ती ती जी त्याच्या मालकीची असते व जी त्याने स्वता कमावलेली असते. ४१६

ब्राह्मण त्याच्या शुद्राचे सामान हक्काने जप्त करू शकतो. कारण, तो शुद्र स्वताची मिळकत ठेवू शकत नाही. म्हणून ती मिळकत सुद्धा त्या मालकाचीच होते. ४१७

राजा त्याच्या राज्यातील वैश्यांस व शुद्रांस काम सांगतांना विशेष दक्षता बाळगेल कारण जर ते दोघे उलटले तर त्याच्या राज्याचा बोजवारा (वाट लागेल) उडेल. ४१८

राजा दररोज त्याच्या राज्याची व्यवस्था नेमाने पाहिल. त्याचे पशु, वाहने, राजस्व, देणी, त्याच्या खाणी व खजिना हे सर्व तो व्यवस्थित आहे कां ते पाहिल. ४१९

जो राजा वर दिलेल्या गोष्टी नीटपणे सांभाळतो व पापमुक्त रहाण्याचा प्रयास करतो तो अंतिम आनंदमय अवस्थेत जातो. ४२०

भाग आठवा संपला -

एकंदर भाग बारा आहेत.

१) पहिल्या भागात विश्वाची निर्मिती, द्विजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.

- २) नंतरच्या पांच भागांत दैनंदिन कामे, विधि, विवाह आदिचे जीवन, कुटूंब जीवन, गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये व नंतरच्या वानप्रस्थाश्रमातील जीवन
- ३) सातवा व आठवा भाग सैनिकाची कर्तव्ये व राजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- ४) नववा भाग कायदा कानु बाबतची माहिती देतो.
- ५) दहावा भाग जाती व्यवस्था व समाज व्यवस्था आणि राज्य व्यवस्थे बाबतची माहिती दिली आहे.
- ६) अकरावा व बारावा भाग समाजाची व व्यक्तीची नैतिक मुल्ये सांगितली आहेत, तत्वज्ञान व अध्यात्म ह्यांची माहिती दिली आहे. त्यात सत्य, पाप, पुण्य, संन्यास, तपस्या, तत्वशिलता, पश्चान्ताप ह्यांचा विचार केला आहे.
- ७) बाराव्या भागात पवित्र नियम काळानुसार बदलण्याची पद्धत दिली आहे त्याचा अर्थ मनुस्मृती उत्क्रांतवादी असून जडवादी नाही हे स्पष्ट होते. त्यात हे नवीन नियम कोणी करावेत व कोणी करू नयेत ह्याबद्दलचे आदेश दिले आहेत.

हिंदू मान्यता उत्क्रांत होतात म्हणजे कालाच्या अनुसराने बदलतात. तसे इस्लाम मध्ये होत नाही. म्हणून शंभर वर्षापूर्वीचा हिंदू धर्म आज पाळला जात नाही. हिंदू परंपरा एकाद्या वृक्षा प्रमाणे असतात व इस्लामच्या परंपरा एकाद्या पुतळ्याप्रमाणे असतात. म्हणजे वृक्ष जरी अनेक वर्षांचा जुना असला तरी त्याची प्रत्येक डाहळी नवीन व ताजी असते. तसेच पुतळा जुना असेल तर त्याचा प्रत्येक भाग तितकाच जुना असतो. पुतळा तुटला तर तो पुन्हा तयार होत नाही त्या उलट वृक्ष मोडला तर तो पुन्हा वाढून तयार होत असतो. हिंदू परंपरा सतत पुनरुज्जीवित होत (उत्क्रांतवादी) असतात, बदलत असतात तसे इस्लाम अथवा ख्रिश्चन धर्मात होत (जडवादी) नाहीत. हिंदूमध्ये अनेक विचार प्रवाह आढळतात तसे इस्लाम व इतर धर्मात नसते. तेथे एकच विचार प्रवाह असतो. त्यांना संस्थापक असतो. त्यांचा एकच देव असतो. त्यात कोणी बदल सुचवला तर तो अधर्म समजला जातो व त्याविरुद्ध कारवाई होते. हे सर्व असल्याने ते पुरस्कृत धर्म ठरतात तसे हिंदू मध्ये नाही. हा महत्वाचा फरक आहे. म्हणून हिंदू हा प्रचलित अर्थाने धर्म ठरत नाही. ती एक विचार प्रणाली आहे जी सदैव अद्ययावत होत रहाते आहे.

उपलब्ध माहितीप्रमाणे मनुस्मृती इसवी सन पूर्व १५०० वर्षे लिहीली गेली.

मनुस्मृती — नववा भाग {१-३३६}

आता मी पति व पत्नी ह्यांची पवित्र कर्तव्ये सांगणार ज्याच्यामुळे त्यांचे एकत्र रहाणे अथवा विभक्त होणे घडत असते. १

सदा सर्वकाळ स्त्री नवऱ्याच्या नजरे समोर असली पाहिजे, ती त्याच्यावर अवलंबून राहिली पाहिजे. जर तिने लैंगिक ओढ वाढवली असेल तर त्याला विशेष खबरदारी बाळगली पाहिजे. २

स्त्रीचे वडील तिला लहानपणी सांभाळतात, तरुणपणी नवरा सांभाळतो, वृद्धत्वी मुलगा सांभाळतो त्याकरतां तिला स्वातंत्र्य देण्याची गरज लागत नाही. असे मनु सांगतो. ३

जो पिता आपल्या मुलीचे वयात आल्याबरोबर लग्न लावत नाही तो दोषी ठरतो, जो पति बायकोचे समाधान करीत नाही तो दोषी ठरतो, जो मुलगा त्याच्या आईची काळजी तिच्या पतिच्या पश्चात घेत नाही तो दोषी ठरतो.

४

स्त्रीयांना (किंचित्सा सुद्धा) मोहमय परिस्थितीत जाण्यापासून रोकावयाचे असते. कारण, जर ते केले नाही तर ती स्त्री त्या कुटूंबास दुःखात ढकलते. ५

सर्व वर्णातील पुरुषांची एक महत्वाची जबाबदारी असते किं, त्याने मग तो कितीही कमजोर असला तरी त्याच्या घरातील स्त्रीयांचे संरक्षण करावे. ६

जो पुरुष त्याच्या घरातील स्त्रीयांचे संरक्षण करतो तो त्याच्या घराण्याची शुद्धता राखतो, सद्गुणांचे (नैतिकतेचे) संरक्षण करतो, आणि समाजात त्याची प्रतिष्ठा वाढवत असतो. ७

पत्नी जेव्हा गर्भवती होते तेव्हा पति तिच्या उदरात गर्भरूपाने पुन्हा प्रवेश करीत असतो आणि अशारितीने तो तिच्यातून पुन्हा जन्म घेत असतो असे समजतात. ८

पत्नी पतिचा भाग असते (अर्धांगिनी) तसेच तिला होणारे मुलसुद्धा तिचा भाग असतो म्हणून पतिने आपल्या पत्नीची विशेष काळजी घ्यावयाची असते. म्हणजे त्यांच्या पोटी होणारी अपत्ये शुद्ध रक्ताचीच होतील. ९

कोणीही पुरुष बळजबरीने आपल्या पत्नीचे संरक्षण करू शकत नाही. म्हणून खाली दिलेल्या युक्त्यांचा त्याने वापर केला पाहिजे. १०

पति आपल्या पत्नीस त्याच्या मालमत्तेच्या व्यवहारात सामील करून घेईल, सर्व गोष्टींवर लक्ष देण्याचे अधिकार तिला देईल, धार्मिक पुजापाठात महत्वाचे स्थान देईल, घरातील स्वयंपाकगृह ती सांभाळेल, घर व मुलं सांभाळेल अशारितीने तो तिला महत्व देऊन सन्मानित करील. ११

ज्या स्त्रीया घराच्या बंदिस्त वातावरणात विश्वासु सेवकांच्या सानिध्यात असतात त्या सुरक्षित आहेत असे समजणे चुकीचे आहे, तर ज्या स्त्रीया स्वताच्या संयमाने स्वताचे संरक्षण करू इच्छितात तरच त्या खऱ्या अर्थाने संरक्षित समजाव्यात. १२

मद्य पिणे, वाह्यात माणसांच्या सहवासात रहाणे, नवऱ्यापासून विभक्त रहाणे, वेळी अवेळी निद्रा करणे, परदेशात भटकणे, दुसऱ्या पुरुषाच्या घरात रहाणे, हे सहा स्त्रीला संरक्षित रहाण्यापासून वंचित करतात. १३

स्त्री केवळ पुरुषाच्या कडे आकर्षित होते, त्यासाठी तो सुंदर असण्याची तिला आवश्यकता नसते. तिला पुरुषाची भूक लागली किं, जो पुरुष जवळ असेल त्याला ती आपलेसे करते. १४

नवऱ्याने जर तिची भूक भागवली नाही तर ती अस्थिर मनस्थितीत जाऊन बेदरकारपणे त्या नवऱ्याशी बेईमान होते आणि मग त्याने तिची इतर कोणत्याही प्रकारे विनवणी केली तरी ती त्याला सोडून दुसऱ्याशी जाऊन मिळते. १५

स्वयंभूने स्त्री निर्माण केली ती अशाच स्वभावाची म्हणून, त्याबद्दल तक्रार न करता तिला काळजीपूर्वक सांभाळणे हा एकच मार्ग पतिकडे असतो. १६

मनु सांगतो, स्वयंभूने स्त्री निर्माण केली ती शय्या सोबतीसाठी, सन्मानासाठी, दागिन्यांसाठी, त्याबरोबर अस्थिर मनस्थिती, क्रोध, अप्रामाणिकपणा, द्वेषीपणा, आणि उन्मादक स्वभाव असे दोष तिच्यात त्याने घातले. १७

त्यासाठी स्त्रीस पवित्र शास्त्रात कोणतेही पुजा विधी सांगितलेले नाहीत. ज्या स्त्रीस गरीबी व अज्ञान (वेदाचे) ह्याने घेरले आहे ती खोटेपणाची साक्षात मूर्ती समजावी. हा नियम आहे. १८

त्याकारणाने, वेदात स्त्रीच्या स्वभावाची कल्पना देण्यासाठी अनेक ऋचा आहेत त्या (येथे देत आहे) पहाव्यात. म्हणजे स्त्रीची पापी प्रवृत्ती व त्या पासून मुक्ती हे समजणे सोपे जाईल. १९

जर माझी आई माझ्या बापाशी अप्रामाणिक झाली व अशुद्ध विचारात अडकली तर त्यापासून माझे संरक्षण बापाने करावे. असे वेदात दिले आहे. २०

जर स्त्रीच्या मनात परपुरुषाबद्दल प्रेमभाव जागृत झाला तर ते तिच्या पतिस वेदना देणारे असते. त्यासाठी अशा परिस्थितीत वरील ऋचा गायिल्याने तो दोष निघून जाईल असे समजले जाते. २१

प्रामाणिकपणा त्या स्त्रीत उत्पन्न होण्यासाठी स्त्रीने आपल्या पतिच्या गुणांचे (जसे असतील तसे) अवलंबन करून त्याप्रमाणे जीवन जगवे. जसे नदी सागरात एकरूप होते. २२

उदाहरणार्थ, अक्षमाला जी हलक्या कुळातील होती ती विश्वामित्राबरोबर राहिली आणि सारंगी जीसुद्धा हलक्या कुळातील असूनही मंडपऋषी बरोबर राहिल्यानंतर उच्च पदाला गेली अशी आहेत. २३

हलक्या कुळातील अनेक स्त्रीया उच्च कुळातील पुरुषांशी लग्न केल्यामुळे उच्च पदाला गेल्याची बरीच इतर उदाहरणे आहेत. २४ टीप: उच्च कुळातील स्त्री हलक्या कुळत लग्न करून गेली तर ती उच्च रहात नाही.

असे काही सर्वमान्य उपाय आहेत ते पाहिले, तसेंच पति व पत्नीतील प्रेमास त्यांच्या अपत्यांचा मोठा हात असतो जो आनंद त्यांना ह्या जीवनात व नंतरच्या जीवनात साथ देतो त्याबद्दल पाहू. २५

(अनेक) बायका ज्या आपल्या पतिच्या घरात राहून त्याचा संसार करतात व मुलांना जन्म देतात त्यांमध्ये (बायकांमध्ये) पतिने भेद न करता राहिले पाहिजे. २६

मुले जन्मणे, त्यांचे पालनपोषण करणे, पतिचे दैनंदिन जीवन, अशा सर्व गोष्टींवर त्या घरातील बायकांचा प्रभाव असतो. २७

अपत्ये होणे, धार्मिक विधी करणे, श्रद्धापूर्ण पतिची सेवा, अत्युत्तम समागमाचे सुख, स्वर्गमय जीवन, आणि पूर्वजांचे स्मरण करून त्यांची सेवा होणे ह्या सर्व गोष्टी पत्नीशिवाय शक्य नसते. २८

जी स्त्री आपल्या मालकाची मनापासून सेवा करते, आपल्या बोलण्यावर नियंत्रण ठेवते, आपल्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळते, ती अखेरीस त्याच्या बरोबर मृत्यूनंतर स्वर्गात रहाते तिला सौभाग्यवती, साध्वी असे म्हणतात. २९

पण जर ती आपल्या पतिशी प्रतारणा करेल व इतर पुरुषांशी संबंध ठेवेल तर ती मेल्यानंतर कोल्हाच्या उदरात जन्म घेईल व अनेक व्याधीने पिडीत असे जीवन व्यतीत करेल, तिच्या अप्रामाणिकपणाची ती शिक्षा असेल. ३०

आता सांगतो ते पवित्र चर्चेचा विषय आहे, सर्व पुरुषांना वाहिलेले आहे, आणि सद्गुणी तपस्व्यांना माहीत असलेले आहे. ते नर अपत्यांच्या संदर्भात आहे. ३१

असे सांगतात की, बाईच्या पोटी जन्मणारा मुलगा हा त्याच्या बापाचा असतो. असे पवित्र ग्रंथात दिले आहे. काही म्हणतात, मुलगाचा बाप त्याचा जन्मदाता असतो तर काही बोलतात की, तो (देशाचा) मातीचा मालक असतो. ३२

पवित्र ग्रंथाप्रमाणे, माता म्हणजे आई ही माती असते. म्हणजे माती ही सर्वांची आई आहे. बापाला त्यात बिज असे समजले आहे. त्यामुळे सर्व ऐहिक गोष्टींची निर्मिती माती व बी ह्यांच्या संयोगाने होत असते. ३३

काहीवेळा बी जास्त महत्वाची असते, इतर काही वेळा बाईचे गर्भ जास्त महत्वाचे असते. परंतु, जेव्हा दोनही समसमान असतात तेव्हा जी संतती जन्मते ती उच्च कोटीची असते. ३४

तुलना करता बी हे गर्भापेक्षा जास्त महत्वाचे असते कारण, जन्मणारा त्या बिजा प्रमाणे असतो. ३५

जे बिज पेराल तेच उगवते. त्या गुणाचेच ते असते. मग माती कोणतीही असो. ३६

पृथ्वी खरोखरीच मुळगर्भ आहे. त्यातूनच सर्व जीवसृष्टी उत्पन्न होते. असे असले तरी, जेव्हा बिजातून रोप उगवते तेव्हा त्यात त्या मातीचा कोणताही गुण उतरत नाही असे दिसते. ३७

ह्या जगात जेव्हा योग्य मोसमात बी मातीत पेरली जाते तेव्हा त्या प्रकारचेच पिक येते. ३८

भात पेरला तर भात येतो, साळ पेरला तर साळ येते, मुग पेरला तर मुग येते, मोहरी पेरली तर मोहरीच येते, जवस पेरले तर जवस, लिंक लावले तर लिंक येणार, वगैरे असे त्या त्या बियाण्यानुसारच पीक येते. ३९ एक प्रकारचे बी पेरले व दुसरेच उगवले असे कधी होत नाही. ज्याप्रकारचे बी त्याच प्रकारचे पीक असणार हा नियम आहे. ४०

ह्या करतां वेदाचे ज्ञान असलेला शहाणा जो सर्व वेदांगे जाणतो तो कधीही दुसऱ्याच्या बायकोबरोबर निजणार नाही. ४१

वायूने गायिलेले कवन आहे त्यात त्याने सांगितले आहे कीं, माणसाने त्याचे बिज जे त्याचे खरे रूप आहे ते दुसऱ्याच्या बायकोत सोडू नये. ४२

जसे आधीच्या जखमेत शिकाऱ्याने मारलेला बाण घुसला तर त्याचा काही उपयोग होत नाही तसेच हे असते. कारण असे बी व्यर्थ जाते. ४३

ऋषी जे भूतकाळ जाणतात ते पृथ्वीला पृथुची पत्नी समजतात. ते सांगतात कीं, जो जमीन साफ करतो त्याची ती असते. आणि हरीण ज्याने प्रथम मारले ते त्याचेच असते. ४४

आदर्श पुरुष तो, जो तीन गोष्टींचे संघटन ओळखतो त्या अशा पत्नी, मुले व तो स्वतः त्यासाठी वेदात सुद्धा सांगितले आहे किं, पुरुष खरा जो त्याच्या पत्नीशी प्रामाणिक असतो. ४५

प्रजापतिने असा नियम प्राचीन काळी केला आहे कीं, पति व पत्नी कधीही वेगळे होऊ शकत नाहीत. ४६ वारसाची वाटणी एकदाच होते, मुलगी एकदाच विवाहात दिली जाते, पुरुष एकदाच बोलतो, "मी कन्यादान करतो", अशा सर्व गोष्टी एकदाच होत असतात. ४७

गाय, घोडी, उंटीण, दासी, म्हैस, बकरी, ह्या सर्व पिलांना जन्म देतात ते काम त्यांचा मालक करू शकत नाही. तसेच दुसऱ्याच्या बायकोचे सुद्धा असते. ४८

जर एकाद्या कडे जमीन नाही पण बी आहे आणि त्याने ते बी दुसऱ्याच्या शेतात पेरले तर येणारे पीक त्याला मिळत नाही, ते त्या जमिनीच्या मालकाला मिळते. असेच हे आहे. ४९

जर एकाद्याच्या बैलाचा संबंध दुसऱ्याच्या अनेक गायांशी आला तर त्यापासून होणारी वासरे त्याची नसतात ती दुसऱ्याची असतात, म्हणजे त्या बैलाची ताकद फुकट गेली असे झाले. ५०

त्याच प्रमाणे, जो दुसऱ्याच्या बायकोशी झोपतो त्यापासून होणारी मुल त्याची नसतात. ती मुल त्याला त्याच्या म्हातारपणी उपयोगी येत नाहीत. ती मुलं त्या बाईच्या मालकाची सेवा करतात. ५१

जर जमिनीच्या मालकाचे व बी पेरणाऱ्याचे जमले नाही तर शेवटी जमिनीच्या मालकाचेच खरे होते कारण, शेत बीपेक्षा जास्त महत्वाचे असते. ५२

परंतु, जर शेत पिकवण्यासाठी बी पेरणाऱ्याला भाड्याने दिले तर त्या दोघांचा हक्क समसमान असेल. ५३

जर पावसाच्या पाण्यामुळे पेरलेले बियाणे वाहून बाजूच्या शेतात गेले आणि तेथे उगवले तर त्यावर त्या शेताच्या मालकाचा हक्क असतो हा ठरलेला नियम आहे. बी पेरणाऱ्याला काहीही मिळत नाही. ५४

हा नियम सर्व प्राण्यांच्या अपत्यांना सुद्धा लागू होतो. मग ती गाय असो, घोडी, दासी, उंटीण, म्हैस, बकरी, हरीणी, तसेच पक्षीण असे कोणीही असो. ५५ टीप: जो पोसतो व वाढवतो त्याचा मालकी हक्क असतो.

असा सर्व कायदा आहे बीज व गर्भाशयाच्या संबंधा बाबतचा. आता ह्यानंतर मी दुर्दैवी महिलेच्या बाबत काय तरतूद आहे ती सांगतो. ५६

मोठ्या भावाची बायको धाकट्या भावाची पत्नी होते जर मोठा भाऊ मेला. गुरु जर मेला तर त्याची बायको मोठ्या शिष्याची पत्नी होते. परंतु, लहान भावाच्या मृत्यू पश्चात त्याची बायको मोठ्या भावाची सून होते. ५७

जर मोठा भाऊ लहान भावाच्या विधवेशी लगट करील अथवा लहान भाऊ मोठ्या भावाच्या विधवेशी तर ते दोघेही जाती बाहेर केले जातील, जरी त्यांचे संबंध नातेवाईकांना मान्य असले तरी. ५८

समजा, पति कडून अपत्य प्राप्ती शक्य नाही हे सिद्ध झाले तर ती स्त्री दीराशी संभोग करून अपत्य प्राप्त करू शकते. तसे नसेल तर ती पतिच्या कुटूंबी असलेल्या कोणत्याही पुरुषाकडून मातृत्व प्राप्त करू शकते. ते ठरलेले आहे त्यात काही दोष नाही. ५९

जो विधवेशी संभोग घेण्यास मान्य ठरला असेल तो तिला रात्री भेटेल. रीतसर संभोग घेईल त्यासाठी (लिंगाला) लोणी लावून मगच ते करील असे फक्त एका पुत्रासाठी आहे. त्यानंतर तो तिला पुन्हा भेटणार नाही. ६०
काही ऋषी समजतात की, एक पुत्र होऊन ते पुरेसे नाही म्हणून तो पुरुष तिला पुन्हा पुनः भेटू शकतो. आणि ते सर्व वैध आहे. ६१ टीप: जर अशा संबंधा पासून मुलगी झाली तर हा नियम उपयोगाचा आहे.

शेवटी अशा संबंधाचा उद्देश साध्य झाल्यानंतर त्या दोघांचे एकमेकाशी नाते सासरा व सून असे असेल. ६२
परंतु, जर वासनेच्या आहारी जाऊन ते पुन्हा एकमेकांस भेटत राहिले तर त्यांना जाती बाहेर काढले जाईल. जसे सून बरोबर संबंध घेणारा सासरा अथवा शिष्याच्या पत्नीबरोबर झोपणाऱ्या गुरुचे होते. ६३

द्विजांनी जर एकाद्या विधवेला दुसऱ्या पुरुषाशी संभोग घेण्यास सांगितले तर ते नित्य नियमाच्या विरुद्ध होईल. ६४

पवित्र नियमात कोठेही विधवेच्या लग्नाचा उल्लेखसुद्धा नाही. किंवा तिने इतर पुरुषांशी समागम करण्याबाबत दिलेले नाही. ६५

असे करण्या विरुद्ध द्विजांच्या समाजात सांगितले आहे. हा नियम वेणाच्या राज्यात गाईला सुद्धा लागू होता असे दिले आहे. ६६

वेणा, जो सर्व क्षत्रिय ऋषींचा मुख्य होता आणि सर्व जगावर त्याची सत्ता होती त्याने वर्ण व्यवस्थे बद्दल गोंधळ केल्यामुळे तो बुद्धीहीन झाला होता. ६७

त्यावेळे पासून शहाणे लोक विधवेला दुसऱ्या पुरुषाकडे अपत्य प्राप्त करण्यासाठी पाठवत नाहीत. ६८

जर मांगणी विधी झालेल्या मुलीचा वाडदन्त नवरा मेला तर त्याच्या भावाशी तिचे लग्न करण्याचा परिपाठ सुरू झाला हे लक्षात घ्यावे. ६९

त्या नियमांप्रमाणे ती तरुण विधवा नेहमी शुभ्र वस्त्र परिधान करेल आणि शुद्धता पाळेल. तो पुरुष तिला पुत्र प्राप्त होई पर्यंत नियमितपणे योग्य समयी रात्री मिळत जाईल. ७०

कोणत्याही शहाण्या माणसाने त्याची मुलगी एकदा एका पुरुषाला दिल्यानंतर तो मेला तर दुसऱ्याला देण्याचा साधा विचारसुद्धा करू नये. तसे केल्यास खोटे बोलल्याचे पाप त्याला लागेल. ७१

जरी एकाद्या माणसाने मुलीशी लग्न केले असले तरी जर त्याला असे समजले किं, ती सवोष आहे, तिला रोग झाला आहे, ती भ्रष्ट झाली आहे, तर तो तिला टाकून देऊ शकतो. ७२

वरास खोटी माहिती देऊन जर एकादे लग्न केले गेले तर ते लग्न तो वर नाकारू शकतो. त्यासाठी दोष मुलीच्या कडच्यांच्यावर जाईल. ७३

पुरुष परदेशात व्यवसाया निमित्ताने जातांना बायकोची सर्व व्यवस्था करील. तरी त्या स्त्रीच्या नैसर्गिक गरजेमुळे ती कितीही संयमी असली तरी भ्रष्ट होऊ शकते त्याचा त्याने विचार केला पाहिजे. अशा परिस्थितीत ती दोषी ठरत नाही. ७४

जर अचानकपणे पतीला परदेशी जावे लागले व त्यासाठी त्याने पत्नीची सर्व व्यवस्था केली तर ती मोठ्या संयमाने त्याची वाट पहात राहील. परंतु, जर त्याने पुरेशी व्यवस्था केली नाही तर मात्र ती स्त्री मोलमजूरी करून उदरनिर्वाह करील. ७५

जर पति पुण्यकर्मासाठी परदेशी गेला तर त्याच्या बायकोने आठ वर्षे त्याची वाट पाहिली पाहिजे, जर तो परदेशात शिकण्यासाठी अथवा पराक्रम करण्यासाठी गेला असेल तर सहा वर्षे वाट पहावी, जर तो मजा करण्यासाठी गेलाअसेल तर तीन वर्षे वाट पहावी. ७६

जर पति पत्नीत बेबनाव झाला असेल तर त्याने एक वर्ष वाट पहावी. त्यात परिस्थिती सुधारली तर चांगले पण नाही सुधारली तर त्याने तिच्याशी संभोग घेणे बंद करून त्याग करावा व तिला दिलेली संपत्ती काढून घ्यावी. ७७

नवरा व्यसनी, रोगट, दुराचारी आहे म्हणून जर तिने त्याचा त्याग केला तर त्याने तीन महिने वाट पहावी व तरी ती परत आली नाही तर तो तिला दिलेली संपत्ती, ऐवज काढून घेऊन तिचा त्याग करू शकतो. ७८

परंतु, जर तो पति वेडा, नपुसक, वीर्यहीन, बहिष्कृत, अथवा असाध्य व्याधीने पिडलेला असेल, गुन्हेगार शाबीत झाला असेल तर तीला तिची संपत्ती, सामान ठेवण्याचा हक्क आहे. ७९

एक पत्नी जर दारु पिणारी असेल, वाईट वळणाची असेल, दाणगट असेल, रोगट असेल, वात्रटपणा करणारी असेल, उधळपट्टी करणारी असेल तर पती दुसरे लग्न करू शकतो. तिचा त्याग न करता. ८०

वांझ बायकोला आठ वर्षे द्यावयाची असतात, जिची मुल मरतात तिला दहा वर्षे द्यावयाची असतात, जिला फक्त मुली होतात तिला अकरा वर्षे परंतु भांडखोर असेल तर ताबडतोब काडीमोड करता येते. ८१

जर पत्नी आजारी झाली व ती नवऱ्याशी प्रामाणिक आहे अशा स्त्रीचा कधीही त्याग करता येणार नाही. पण तो पुरुष दुसरे लग्न करू शकतो. ८२

जी बायको रागांने नवऱ्याचे घर सोडते तिला ताबडतोब काडीमोड द्यावा. तिला घरात बंद करून ठेवावे नाहीतर तिला कुटुंबातून काढून टाकावे. ८३

जी स्त्री नको करू असे सांगूनही दारु पिते, सार्वजनिक ठिकाणी भटकत फिरते, लोकांत मिसळते, तिला सहा क्रिष्णाल दंड राजाकडे भरावा लागेल. ८४

जर द्विजाने एक स्वजातीतील, नंतर त्या खालच्या जातीतील अशी लग्न केली तर त्या बायकांचे अधिकार त्यांच्या जातीच्या श्रेणीनुसार ठरतील. ८५

द्विजांच्या घरातील सर्व कारभार, धार्मिक कार्ये वगैरे त्याची त्याच्या जातीची बायको पाहिल. आणि दुसऱ्या बायका तिला कामात मदत करतील. ८६

जर असे न करता तो त्याच्या हलक्या जातीच्या बायकोस महत्व देईल जरी त्याची त्याच्या जातीची बायको जीवंत आहे, असे असेल तर प्राचीन परंपरेनुसार तो तुच्छ ठरतो, त्याची तुलना (ब्राह्मणातून निर्माण झालेल्या) चांडाळाशी होईल. ८७

मुलीच्या बापाने आपली मुलगी सन्माननीय, तरुण, सजातीय, देखणा अशा वरास रीतीभातीने नियमानुसार द्यावी मग जरी ती मुलगी अजून वयात आलेली नाही. ८८

नालायक माणसास देण्यापेक्षा त्याने आपली मुलगी घरात न लग्न करता मरेपर्यंत तशीच ठेवणे केव्हाही चांगले असते. ८९

लग्नाचे वय झाल्यानंतर मुलीने तीन वर्षे थांबावे, त्यानंतर तिने स्वतः स्वताचा नवरा योग्य जातीतून निवडावा आणि लग्न करावे. ९०

बापाने तिचे लग्न लावले नाही तर ती स्वतः तिचा नवरा शोधू शकते. त्यात काहीही दोष नाही. किंवा तिने ज्याला निवडले त्याचाही दोष नाही. ९१

जेव्हा मुलगी अशारितीने स्वताचे लग्न स्वतः ठरवते तेव्हा ती बापाच्या, आईच्या, भावाच्या कोणत्याही गोष्टी जसे दागिने, ऐवज वगैरे नेऊ शकत नाही आणि जर असे केले तर ती चोरी ठरेल. ९२

अशारितीने जो पुरुष आपली पत्नी करेल तो तिच्या बापास काहीही देणे लागत नाही. कारण अशा लग्नात बापाचा त्याच्या मुलीवरील अधिकार संपुष्टात आलेला असतो. बापाची मुलीचे संक्षण करण्याची जबाबदारीसुद्धा संपलेली असते. ९३

तीस वर्षांच्या पुरुषाने बारा वर्षांच्या मुलीशी लग्न करावे, चौवीस वर्षांच्या पुरुषाने आठ वर्षांच्या मुलीशी लग्न करावे. जर त्याच्या कामाला हरकत नसेल तर त्याही पेक्षा लवकर करावे. ९४

लग्न देवाच्या मर्जीने होतात. तो जर असे समजत असेल की तो लग्न करतोय तर तो त्याचा गैरसमज आहे. देवाच्या साक्षीने ते होते म्हणून, आपल्या प्रामाणिक पत्नीची काळजी त्याने ईश्वर पुजे समान घेतली पाहिजे. ९५

माता होण्यासाठी स्त्री जन्मते व बाप होण्यासाठी पुरुष जन्मतो ही देवाची रचना आहे म्हणून सर्व धार्मिक विधी त्या दोघांनी मिळून करावयाचे असतात. ९६

जर लग्नाची दक्षिणा (मांगणी विधीत द्यावयाची) दिल्यानंतर जर तो पुरुष मेला तर त्याच्या भावाला त्या मुलीशी तिच्या परवानगीने लग्न करावे लागेल. ९७

शुद्र आपली मुलगी लग्नात देतांना वधू दक्षिणा घेणार नाही. कारण जर त्याने तसे केले तर त्याचा अर्थ असा लावला जाईल की, त्याने त्याची मुलगी विकली आहे. ९८ टीप: वधू दक्षिणा ही हुंड्याच्या उलट असते.

प्राचीन म्हणा अथवा आधुनिक म्हणा, एका कडून वधू दक्षिणा घेऊन दुसऱ्याला देणे असे करणे चांगल्या माणसाचे लक्षण नाही. ९९

आता पर्यंत आम्ही असे कोठेही ऐकलेले नाही की, वधू दक्षिणा (एक निश्चित किंमत) सांगून मुलगी विकली जाते. १००

मरेपर्यंत ते दोघे एकमेकांच्या प्रामाणिक सांनिध्यात रहावेत असा पति पत्नी बदलचा उच्चतम नियम आहे. १०१
लग्न करून एकत्र आलेले पति पत्नी दोघेही आपले प्रेमाचे व आपुलकीचे नाते सांभाळण्यासाठी सतत प्रयत्न करतील. ते कोणत्याही परिस्थितीत एकमेकांशी सदैव प्रामाणिकच रहातील. १०२

असा पति पत्नीच्या बाबतचा कायदा मी तुम्हाला सांगितला आहे. ते संबंध सर्वस्वी लैंगिक समाधानावर विसंबून असतात व अपत्य प्राप्ती हा त्याचा मुख्य उद्देश असतो ते विसरता येणार नाही. ह्यापुढे वारशाच्या वाटण्या कशा कराव्यात त्या बदलचे नियम सांगतो ते ऐका. १०३

आईवडीलांच्या मृत्यू नंतर सर्व मुलं एकत्र येऊन वडील व आई ह्यांच्या संपत्तीची समसमान वाटणी करतील. तसे ते त्यांच्या हयतीत करू शकणार नाहीत. १०४

अथवा, जो मोठा आहे तो सर्व संपत्ती त्याच्याकडे ठेवील व इतर जण त्याच्या आज्ञेने (जसे वडीलांच्या, आईच्या आज्ञेत होते) रहातील. १०५

पहिल्या मुलाच्या जन्मामुळे बाप पितरांच्या कर्जातून मुक्त होतो म्हणून त्या मुलाचा हक्क सर्वात जास्त असतो. १०६

पहिला मुलगा विशेष महत्वाचा असतो कारण, त्याच्या जन्माने तो पितरांच्या ऋणातून मुक्त होत असतो. त्याने केलिली घेणी परत फेडण्याची जबाबदारी सुद्धा त्या पहिल्या मुलावर असते. आणि नंतर जन्मलेली सर्व अपत्ये केवळ विषय वासनेचे फळ असते. १०७

जसे बाप मुलांची काळजी घेतो त्याचप्रमाणे त्या वडील भावाने आपल्या लहान भावांची काळजी घ्यावयाची असते. १०८

मोठ्या मुलामुळे कुटूंबाला भरभराट येते अथवा बरबादी येते. तो सर्वात महत्वाचा असतो. समाजातील समजदार लोक त्याला मानाने वागवतात. १०९

मोठा भाऊ जर परंपरे प्रमाणे त्याच्या लहान भावांशी बहिर्णीशी योग्यरित्या वागला म्हणजे आई व बापाचे काम केले तर त्याला आई बापाचा मान द्यावा. पण जर त्याने त्याचे ते कर्तव्य बजावले नाही तर त्याला फक्त एक भाऊ म्हणून जो मान मिळावा तेवढाच द्यावा. ११०

सर्व भावंडे एकत्र किंवा विभक्त राहू शकतात. त्यांच्या सोयी नुसार ते असावे. परंतु, विभक्त राहणे चांगले असते कारण, त्यात कर्तृत्व सिद्ध होते. १११

वारशाची वाटणी करतांना सर्वात जास्त वाटा मोठ्या भावाचा असेल. त्यासाठी प्रथम सारख्या वाटण्या केल्यावर त्या मालमन्तेचा विसावा भाग मोठ्या भावाच्या वाट्यात घालून त्याचा वाटा निश्चित करावा. मधल्यास चाळीसावा भाग घालून त्याचा वाटा ठरवावा. शेवटच्या भावास उरलेला मिळेल. त्याशिवाय सर्वात उत्तम भाग मोठ्याच्या वाट्यात घ्यावा लागेल. ११२

अशारितीने सर्वात मोठा व धाकटा ह्यांच्या वाटण्या ठरल्यानंतर उरलेला भाग मधील सर्व भावंडात सारखा वाटला जाईल. ११३

सामानातील सर्वात चांगले सामान मोठा घेईल. आणि जनावरातील सर्वोत्तम त्याला मिळतील. ११४

भावंडात जे सर्वजण एक सारखेच आपापल्या कामात निष्णात आहेत, इतर कोणतीही वाटणी होणार नाही. तरी काही भाग मोठ्या भावास त्याचा मान म्हणून द्यावा. ११५

जर आणखीन काही हिस्सा कापला गेला तर त्यानंतर उरलेली मालमन्ता सर्वात सारखी वाटली गेली पाहिजे. जर असा कोणताही हिस्सा कापला गेला नाही तर वाटणी कशी करावे ते आता पाहू. ११६

मोठा भाऊ वाटण्यातील एक हिस्सा जास्त घेईल. त्याच्या मागोमाग जन्मलेला भाऊ त्याच्यापेक्षा अर्धा हिस्सा जास्त घेईल व उरलेली सर्व भावंडे उरलेल्या हिश्याची सारखी वाटणी करतील. असा नियम सांगितलेला आहे. ११७

अविवाहीत बहिर्णीसाठी सर्व भाऊ त्यांच्या हिश्यातील भाग देतील. प्रत्येक जण त्याच्या हिश्यातील चौथा भाग देतील आणि जे भाऊ तसे देणार नाहीत त्यांना जाती बाहेर काढले जाईल. ११८

जर एकच प्राणी सर्व वाटणी झाल्यावर उरला तर त्याची वाटणी होत नाही म्हणून तो मोठ्या भावाचा होतो. ११९
जर लहान भावाला मोठ्या भावाच्या बायको पासून मुलगा झाला तर त्याचा वाटा समसमान करावा लागेल. असा
ठरलेला प्रघात आहे. १२०

मोठ्या भावाच्या पत्नीला धाकट्या भावापासून झालेल्या मुलाला जरी मोठ्या भावाचे अधिकार नसले तरी त्याला
मोठ्या भावाचा वाटा मिळतो. असा नियम आहे. १२१

मोठ्या भावाच्या बायकोस लहान भावा पासून मुलगा झाला व लहान भावाच्या बायकोस मोठ्या भावा पासून
मुलगा झाला तर वाटण्या कशा कराव्यात हे ठरविणे अवघड असते. १२२

मोठ्या भावाच्या तशा मुलास त्यातल्या त्यात उत्तम बैल मिळेल. इतर मुलांस उरलेले मिळतील त्यांच्या मातांच्या
दर्जाप्रमाणे ते असेल. १२३

मोठ्या भावाचा त्याच्या पहिल्या बायकोपासून झालेला मुलगा पंधरा गाई घेईल. दुसरे मुलगे उरलेला हिस्सा
सारखा वाटून घेतील. १२४

एकाच जातीतील पत्न्या असतील तर त्यामध्ये उच्चतेचा प्रश्न न करता त्या मुलांच्या जन्मावरून त्यांचे ज्येष्ठत्व
बघितले जाईल. १२५

सुब्रमण्यम् भाष्याप्रमाणे पाहिले तर, इंद्राला आवाहन करण्याचा हक्क सर्वात मोठ्या मुलाचा आहे. जुळी असतील
तर त्यात जो पहिला बाहेर आला तो मोठा समजला जाईल. १२६

ज्याला मुलगे झालेच नाहीत तो त्याच्या मुलींची नेमणूक करील व मोठ्या मुलीचा मोठा मुलगा आजोबाचे श्राद्ध
करील. १२७

ह्या नियमानुसार दक्षाने स्वतः त्याच्या सर्व मुलींच्या नेमणुका अशाप्रकारे करून प्रजा वाढवली होती. १२८

दक्षाने त्याच्या मुली दहा धर्माळा, तेरा काश्यपाला व सन्तावीस सोमाला मोठ्या प्रेमाने दिल्या होत्या. १२९

मुलगा व मुलगी ह्यांत त्याने फरक केला नव्हता. जोवर मुली जीवंत आहेत तोवर त्या मालमन्तेवर त्यांचाच
हक्क असतो हा ठरलेला नियम आहे. १३०

परंतु, मातांच्या मालमन्तेवर फक्त मुलींचाच हक्क असतो. त्यात अविवाहीत मुलींचा मोठा हक्क व म्हणून
हिस्सा असतो. वारस म्हणून जाहिर झालेल्या मुलीचा मोठा मुलगा निपुत्रिक आजोबाच्या मालमन्तेचा पूर्ण मालक
होईल. १३१

असा मुलगा त्याच्या बापाचा सुद्धा वारस ठरतो (नियमानुसार) त्यासाठी त्याला त्या दोघांची श्राद्ध करावी
लागतील. १३२

मुलाचा मुलगा व वारस म्हणून नेमलेल्या मुलीचा मुलगा ह्यांच्या हक्कात ऐहीक तसेच आध्यात्मिक कामात
फरक नसतो. कारण, त्यांचे पूर्वज एकाच बीजापासून उत्पन्न झाले आहेत. १३३

समजा मुलगी झाल्यावर तिला वारस जाहिर केले व त्यानंतर मुलगा झाला तर त्यांचे हक्क समान असतात.

कारण मुलीला वंशाच्या ज्येष्ठत्वाचे हक्क नसतात. १३४

पण जर वारस म्हणून नेमलेली मुलगी वारली तर तिचा नवरा त्या संपत्तीचा मालक म्हणून बेलाशकपणे दावा
करू शकतो. १३५

जरी एकाद्याला मुलाचा मुलगा (नातु) असला तरी, जर त्याच्या मुलीच्या मुलाने जो सजातीय नवऱ्या पासून झाला
आहे, श्राद्ध केले त्याचे (मातोबाचे, आईचा बापाचे) तर तो मुलीकडून असलेला नातु मालमन्तेवर हक्क सांगू
शकतो. १३६ टीप: जो प्रथम श्राद्ध करील त्याचा मालमन्तेवर हक्क लागतो. असा नियम आहे.

मुलामुळे तो जग जिंकतो, नातुमुळे (नातु झाल्यामुळे) तो अमरत्व मिळवतो आणि मुलाच्या नातुमुळे (पणतु
झाल्यामुळे) तो सूर्याला जिंकतो. १३७

मुलाकडून अशाप्रकारे तिहेरी फायदा माणसाचा होतो म्हणून त्या माणसाचे पुत्र नरकापासून संरक्षण होत असते.
ह्याकारणाने, त्या मुलास पुत्र म्हणून पुत्र असे स्वयंभूने म्हणले आहे. १३८

ह्या जगात मुलाचा मुलगा व मुलीचा मुलगा ह्यात काही फरक करावयाचा नसतो. कारण मुलीचे मुलगेसुद्धा
त्याला पुत्र नरकापासून वाचवतात. १३९

वारस म्हणून नेमलेल्या मुलीच्या मुलाने त्याच्या आईसाठी प्रथम पिंड दान करावे. दुसरे पिंड दान बापासाठी करावे, आणि आजोबाचे श्राद्ध करावे. हे सर्व मान्य आहे. १४०
एकाद्याने दत्तक मुलगा दुसऱ्या घराण्याचा जरी घेतला असला तरी तो दत्तक मुलगा त्याचा वारस होऊ शकतो. १४१

दत्तक दिलेला मुलगा त्याच्या खऱ्या बापाचे श्राद्ध करू शकत नाही. ते नांव वापरू शकत नाही व त्या बाजूच्या मालमन्तेवर हक्क सांगू शकत नाही. १४२

बाईचा मुलगा जो नेमणूक न (तिच्या दीराशी समागम करण्याची परवानगी कुटूंबाने द्यावयाची असते तशी नसल्यास) करता झालेला आहे तो वासनेचे फळ असते म्हणून त्याची वारस म्हणून नेमणूक होऊ शकत नाही. १४३

वारस म्हणून नेमणूक झालेल्या बाईचा मुलगा जर अवैधपणे झाला असेल तर तो मुलगा जरी तिच्या दीराचा असला तरी तो बहिष्कृताचा मुलगा असे समजावयाचे असते. त्याला वारसात भाग घेता येत नाही. १४४
परंतु, जर अशा महिलेस अधिकृतपणे पुत्र झाला तर तो तिची वारस पुढे चालवू शकतो. हे नियमात आहे. हे असे असते किं, जमीन व बी एकाच्याच मालकीचे आहे. १४५

ज्याने आपल्या मेलेल्या भावाची जायजाद सांभाळली व त्याचा (मेलेल्या भावाचा) मुलगा मोठा झाला की, ती त्याच्या ताब्यात देली पाहिजे. १४६

वारस म्हणून नेमलेली स्त्री जर तिच्या दीराशी पाट लावेल किंवा इतर सपिंड पुरुषाबरोबर झोपेल तर त्या पासून जन्मलेला मुलगा अवैध ठरतो. कारण, अशा व्यवहारास कुटूंबाची परवानगी नव्हती. १४७

वर दिलेले नियम हे सजातीय बायकांच्या मुलांबाबतचे आहेत. आता नियम, जेव्हा पुरुष विजातीय स्त्रीयांशी लग्न करतो अथवा पाट लावतो तेव्हा वारशाचे काय आहेत, ते पहा. १४८

समजा, ब्राह्मणास चार वर्णांच्या चार बायका आहेत. तर त्याचे (मालमन्तेचे) विभाजन कसे करावयाचे ते बघा. १४९

शेती करणारा गुलाम, गाईवर चढण्यासाठी ठेवलेला वडू, गाडी, दागिने, आणि घर हे ब्राह्मण स्त्रीच्या मुलास द्यावेत. त्याशिवाय इतर भागातील सर्वात मौल्यवान वस्तु त्याला मिळेल. १५०

ब्राह्मण बायकोचा मुलगा उरलेल्या मालमन्तेतील तिसरा हिस्सा घेईल. क्षत्रिय बायकोचा मुलगा दोन हिशे ठेवेल, वैश्य स्त्रीचा मुलगा दीड हिस्सा ठेवेल, शुद्र स्त्रीचा मुलगा एकच हिस्सा ठेवेल. १५१

दुसरा पर्याय असा आहे किं, एकंदर मालमन्तेचे दहा हिस्से करावयाचे व त्याची वाटणी खाली दिली आहे त्या प्रमाणे करावी. १५२

ब्राह्मणीचा मुलगा त्यातील चार हिस्से घेईल, क्षत्रियचा मुलगा तीन हिस्से घेईल, वैश्यचा दोन हिस्से घेईल आणि उरलेला हिस्सा शुद्र स्त्रीचा मुलगा घेईल. १५३

ब्राह्मणी पासून मुल हो अथवा न हो कोणत्याही परिस्थितीत शुद्र स्त्रीच्या मुलाला एकच हिस्सा द्यावा. असा नियम आहे. १५४

ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य बापापासून शुद्र स्त्रीस जो मुलगा होईल त्याला वारसा हक्क नसतो पण जर त्याच्या बापाने त्याला काही दिले अथवा सगळे दिले तर ते त्याचे होते. त्यावर इतर वर्णांच्या बायकांच्या मुलांचा हक्क रहात नाही. १५५

सजातीय बायकांपासून झालेले सर्व मुलगे त्या संपन्तीची सारखी वाटणी करतील. त्यानंतर ते त्यांच्या सर्वात मोठ्या भावाला आणखीन एक हिस्सा त्यांच्या प्रत्येकाच्या हिश्यातून देतील. १५६

शुद्र फक्त त्याच्या जातीच्याच स्त्रीशी लग्न करू शकतो. ती मुल बापाची मिळकत सारखी वाटून घेतील. मग ती किततीही असली तरी तसेच होईल. १५७

मनुपासून जे बारा मुलगे स्वयंभूच्या मधून उत्पन्न झाले त्यातील सहा जण मनुचे वारस समजले जातात आणि दुसरे सहा वारस नाहीत पण हे सर्व नातलग आहेत. १५८

वैध मार्गे झालेला पुत्र, पत्नीकडून झालेला पुत्र, दन्तक घेतलेला पुत्र, मानलेला पुत्र, गुप्तपणे जन्मलेला पुत्र, टाकलेला पुत्र असे सहा प्रकारचे पुत्र असू शकतात. ते सगळे नातलग समजावेत व ते सर्व सहा वारस होऊ शकतात. १५९

कुमारीमातेचा मुलगा, पत्नीने जन्म दिलेला मुलगा, विकत घेतलेला मुलगा, पुनर्लग्न केलेल्या विधवे पासून झालेला मुलगा, जो स्वता त्याच्या कडे मुलगा बनून आला आहे असा, शुद्र स्त्री पासून झालेला मुलगा, हे सहा नातलग समजावेत पण ते वारस होत नाहीत. १६०

चुकीच्या मुलाला वारस करण्यामुळे त्याचे भवितव्य अंधकारमय होते जसे पुराच्या पाण्यात बिनसुकाणूची नाव घेऊन जाणाऱ्याचे होते. १६१

एकाद्या माणसास स्वताच्या रक्ताचा मुलगा आहे आणि दुसरा मुलगा आहे त्याच्या पत्नीपासून झालेला तर त्या दोघांना त्याची मिळकत वाटून घेता येईल. १६२

स्वताच्या रक्ताचा मुलगा केवळ मिळकतीचा मालक होऊ शकतो परंतु, कटकट नको म्हणून दुसऱ्याला त्याच्या खर्चाची सोय करावी. १६३

त्यासाठी जेव्हा वैध पुत्र त्या मिळकतीची वाटणी करील तेव्हा तो दुसऱ्या वारसाला (दन्तक, कृत्रिम, गुधोत्पन्न, अपाविद्ध, कनीन, सहोद्ध, क्रितीक, पौर्नभव पुत्र, स्वयंदन्त) त्या मिळकतीचा सहावा अथवा पांचवा भाग देऊन टाकील १६४

अशारितीने बापाच्या मिळकतीची वाटणी होत असतांना, दुसरे सदस्य त्यांच्या दर्जा प्रमाणे क्रमशः अशा प्रकारे त्यांचा वाटा घेऊ शकतात. १६५

पहिल्या पत्नीपासून झालेला तो वैध पुत्र समजावा व त्यानंतरच्या बायकोस अथवा बायकांस झालेले पुत्र ह्यांच्यासाठी "पत्नीपासून झालेला", असे शब्द वापरलेले आहेत ते समजून घ्यावे. आणि असे वारस परंतु वैध नसलेले पूत्र समजावेत. १६६ टीप: हे सर्व पुत्र वैध असले तरी मिळकतीच्या वाटणीच्या संदर्भात असा फरक केला जात असे.

नियोगच्या विशिष्ट नियमाप्रमाणे जे पुत्र मृत अथवा नपुसक, रोगजर्जर, अशा माणसाच्या बायकोस झालेली असतात त्यांना सुद्धा "क्षेत्रगा" ची मुले म्हणून ओळखले जाते. १६७

सजातीय मुलास ज्याला आपद्काळी पुत्राचा दर्जा दिला जाऊन स्वीकारले जाते त्याला "दन्तक पुत्र" असे म्हणतात. १६८

एकाद्या (सजातीय) मुलास ब्राह्मण त्याच्या गुणवत्तेकडे पाहून (चांगले वाईट ह्याची समज असणे) स्वतःचा पुत्र म्हणून स्वीकारतो त्याला "कृत्रिम पुत्र" असे संबोधतात. १६९

जर एकादे मुल गुप्तपणे घरात जन्मले पण त्याच्या खऱ्या बापाचा पत्ता नाही असा मुलगा "गुधोत्पन्न" मुलगा समजावा. १७०

त्याच्या आई बापाने टाकलेल्या मुलास एकाद्याने पुत्र म्हणून स्वीकारले तर त्याला "अपाविद्ध पुत्र" असे म्हणतात. १७१

समजा, कुमारीकेला तिच्या बापाच्या घरातच मुलगा झाला व त्यानंतर तिचे कोणाशी लग्न झाले आणि त्या नवऱ्याने त्या मुलास स्वताचा मुलगा असे स्वीकारले तर त्या मुलास "कनीन" असे म्हणतात. १७२

समजा एकजण एका मुलीशी जाणीवपूर्वक अथवा अजाणता लग्न करतो व त्या मुलास स्वीकारतो तर तो मुलगा त्याचा "सहोद्ध" असे समजतात. १७३

जर एकाद्याने सजातीय अथवा विजातीय अशा पालकांकडून त्यांचा मुलगा विकत घेतला व त्याला स्वताचा पुत्र म्हणू लागला तर तो त्याचा क्रितीक पुत्र होतो. १७४

जर एकाद्या परित्यक्ता अथवा विधवा बाईने दुसऱ्यापुरुषाशी पाट लावला व त्या पासून तिला मुलगा झाला तर तो मुलगा तिचा "पौर्नभव पुत्र" असे समजतात. १७५

समजा, एकादी स्त्री कुमारिका आहे व अशा स्थितीत तिने नवरा सोडला आणि नंतर पुन्हा त्याच्याशी किंवा दुसऱ्या एकाशी संसार करावयास आली तर तसे करण्यास तिला पूर्ण अधिकार आहे. १७६

समजा एका मुलाने त्याच्या जन्मदात्या मातापित्यास सोडून (काहीही कारण असो) तो दुसऱ्या माणसाकडे त्याच्या मुला सारखा राहू लागला तर तो त्या माणसाचा "स्वयंदन्त" पुत्र ठरतो. १७७

जो मुलगा ब्राह्मणाच्या वासनेमुळे शुद्र स्त्रीस होतो त्याला "पराशव" असे म्हणावे कारण जरी तो जीवंत (परायण) असला तरी शव असल्या सारखाच असतो. १७८

शुद्र पुरुषास गुलाम स्त्रीपासून मुलगा झाला व त्याला त्या बापाने सांभाळला तर तो त्याच्या त्या बापाच्या मिळकतीचा वारसदार होतो, असा नियम आहे. १७९

असे हे अकरा पुत्र प्रकार असून ते जर वैध पुत्र हजर नसेल तर श्राद्ध करण्यास उपयोगी असतात व त्या प्रमाणे त्यांचे वारसाचे हक्क असतात. ह्या व्यवस्थेमुळे त्या ब्राह्मणाचे श्राद्ध अडून रहाणार नाही. १८०

हे सर्व पुत्र जरी त्याचे (सांभाळणाऱ्या बापाचे) श्राद्ध करणारे व त्याच्या वारशाचे अधिकारी असले तरी त्यांचे बीज त्या माणसाचे नसते. ते त्यांच्या खऱ्या बापाचेच असते. १८१

एका बापाच्या अनेक मुलांपैकी एकासच पुत्र झाला तर त्याचे काका त्याच्या वारशास आपला वारस म्हणू शकतात असे मनु सांगतो. १८२

जर एका माणसाच्या अनेक बायकांपैकी एकीलाच पुत्र झाला तर त्या इतर सावत्र आयासुद्धा त्या मुलास त्यांचा मुलगा समजण्यास हरकत नाही. १८३

पहिल्या मुलाच्या पश्चात त्यानंतरचा वारसाचा अधिकारी होतो आणि जर असे अनेक असतील तर ते सर्व समान अधिकारी ठरतील. १८४

मुलास वारस नसेल व तो मेला तर त्याचा बाप त्याच्या मिळकतीचा मालक समजू शकतो. १८५

तीन पूर्वजांस अर्ध पाण्याने द्यावयाचे असते, त्या तिघांस पिंडदान करावयाचे असते, चौथा म्हणजे वंशज हे सर्व करतो आणि पांचवा (जो जन्मलेला नसेलही) त्याचा ह्यासर्व गोष्टींशी काहीही संबंध नसतो. १८६

मृताच्या अगदीजवळचा वंशज जो ह्या तीन पिढ्यातील सर्वात लहान तो मृताच्या मिळकतीचा वारस ठरतो.

त्यानंतर सकुल्य त्या घराण्याचा आध्यात्मिक शिक्षक अथवा विद्यार्थी होईल. १८७

जर एकाद्या ब्राह्मणाच्या बाबत सर्व प्रकारचे वर उल्लेख केलेले वारस शक्य नसतील तर शेवटी त्याच्या जवळचे वेदशास्त्र संपन्न असा कोणी पुण्यवान संयमी पाहून त्यास ती मिळकत द्यावी असा नियम आहे. १८८

ब्राह्मणाची मालमन्ता कधीही राजाने जप्त करावयाची नाही असा ठरलेला नियम आहे. इतर वर्णांच्या लोकांची मालमन्ता जर तेथे वारसा बदल वाद उत्पन्न झाला तर मात्र तो जप्त करू शकतो. १८९

समजा, मृत माणसाच्या विधवेने त्यांच्या सगोत्र (कुटूंबी) मुलास वाढवले असेल तर ती विधवा त्या मुलास त्याची (तिच्या मृत नवऱ्याची) मिळकत देऊ शकते. १९०

एकाच आईच्या दोन मुलांनी दोन मुलं वाढवली असतील तर ती दोघे त्यांच्या वडीलांची वाटणीची मालमन्ता त्या आईकडून घेऊ शकतात. १९१

परंतु, आई मेल्यावर तिची सहोदर मुलं व मुली तिची मालमन्ता सारखी वाटून घेतील. १९२

त्या मृत मातेच्या मुलींच्या मुलींनासुद्धा काही वाटा मिळणे आवश्यक असते, प्रेमापोटी हे लक्षात ठेवावे. १९३

लग्ना आधी दिलेली वस्तु, लग्नात अग्नीसाक्ष दिलेल्या वस्तु, प्रेमापोटी दिलेल्या वस्तु, तिच्या भावंडांने दिलेली, आईने दिलेली, बापाने दिलेली, ह्या सर्व सहा मालमन्ता स्त्रीधन म्हणून समजावयाच्या असतात व त्यांवर केवळ तिचाच हक्क असतो. १९४

तिच्या पतिने दिलेल्या गोष्टी तिच्या पश्चात तिच्या अपत्यांना मिळतात, जरी ती नवऱ्याच्या हयातीत मेली. १९५

असा आदेश आहे की, जर मुलीचे लग्न ब्रह्म, दैव, अर्श अथवा प्राजापत्य आणि विवाह गंधर्व पद्धतीने झाले असतील तर तिची मिळकत फक्त तिच्या नवऱ्यालाच मिळेल जर ती स्त्री विना अपत्य वारली. १९६

परंतु, जर इतर प्रकारे जसे असुर, राक्षस, पैशाची अशा सदोष पद्धतीने लग्न झाले असेल तर तिच्या पश्चात तिची मिळकत तिच्या आईस किंवा बापास मिळेल जर ती विना अपत्य वारली. १९७

ब्राह्मण बापाच्या समजा चारही वर्णांच्या बायका आहेत तर त्यातील ब्राह्मण बायकोच्या मुलीस त्या आईची मिळकत मिळेल. त्याप्रमाणे त्या त्या बायकांच्या मुलींच्या बदल वाटणी होईल. १९८

स्त्री तिच्या कुटूंबाची मिळकत जी सर्वांची समान आहे, अथवा तिच्या नवऱ्याची मिळकत, स्वतासाठी साठवून ठेवू शकत नाही. तसे करण्यासाठी तिने कुटूंबाची आगाऊ परवानगी घ्यावयाची असते. १९९
नवऱ्याच्या जीवन काळात जे दागिने तिने वापरले आहेत त्याची वाटणी होत नाही. ते तिचेच रहातात. जर कोणी असे केले तर त्याला जातीबाहेर काढले जाईल. २००

नपुसक, जाती बाहेर टाकलेले, अंध, बहिरा, मुका, वेडा, मूर्ख अशांना वारशात वाटा नसतो. २०१
परंतु, तसे असले तरी त्या सर्वांच्या पोटापाण्याची सोय पवित्र नियमाचे ज्ञान असलेला न चुकता करील. तसे जर त्यांने नाही केले तर तो जातीबाहेर केला जाईल. हे न्यायाधीशाला लागू होते जो निवाडा देत असेल. २०२
समजा, नपुसक व इतर प्रकारचे लोक जे येथे सांगितले आहेत त्यांची लग्न करण्याची इच्छा असेल व त्यांना मुल झाली तर त्यांचा (मुलांचा) वारसा हक्क सिद्ध होतो. २०३

वडीलांच्या मृत्यू नंतर जर सर्वांत मोठ्या भावाने स्वकष्टाने काही मिळकत केली असेल तर त्यावर त्याच्या धाकट्या भावंडांचा हक्क असतो जर ते अभ्यासात चांगली प्रगति करित असतील तर. २०४
समजा त्या भावंडांनी ज्ञानार्जन केले नाही परंतु, स्वकष्टाने मिळकत वाढवली तर त्या मिळकतीची सारखी वाटणी करावी असा ठरलेला नियम आहे. २०५

ज्ञानमार्गाने जी मिळकत केली जाते ती त्यांचीच असते. मित्राने दिलेली बक्षिस गोष्ट, लग्नात मिळालेले आंदण, चांदला, त्याचेच असते. त्यावर दुसरा कोणीही हक्क सांगू शकत नाही. २०६

जर कुटूंबातील एक जण स्वकष्टाने जगू पहात असेल व तो कुटूंबातून विभक्त झाला तर त्याच्या वाटेला एरवी जो हिस्सा आला असता त्याचा एक क्षुल्लक भाग येईल. २०७

जर कुटूंबातील एक जण स्वकष्टाने मिळकत वाढवून असेल तर त्या मिळकतीवर कुटूंबातील इतरांचा हक्क नसेल परंतु, जर तो स्वखुषीने काही देणे करित असेल तर तेवढेच (इतरांनी) घ्यावे. २०८

समजा एकाद्याने वाडवडीलांची हरवलेली संपत्ती शोधून काढून मिळवली तर ती त्याची मिळकत असे समजले जाईल व त्यावर इतर कोणाचाही हक्क नसेल. २०९

समजा, भावंड एकदा विभक्त होऊन मग पुन्हा एकत्र झाली तर त्यांच्या कमाईची वाटणी समान होईल व ज्येष्ठत्वाचा मुद्दा काम करणार नाही. २१० टीप: एरवी मोठ्या भावाचा जास्त वाटा वगैरे ज्या तरतुदी आहेत त्या अशा परिस्थितीत बाद ठरतात.

जर मोठा भाऊ अथवा सर्वात धकटा भाऊ ह्यांचा हिस्सा त्यांना दिला नाही किंवा, ते लवकर मेले तर त्यांचा वाटा त्यांच्या वारशाला मिळतो. २११

सहोदर भावंडे (भाऊ व बहिणी) एकत्र जमून वडीलांची मिळकत सारखी वाटून घेतील. २१२

वडील भाऊ लोभाने आपल्या लहान मुलांचा वाटा खार्डिल तर तो त्या कुटूंबाचा वडीलधारी म्हणून रहाण्यास नालायक ठरेल. आणि त्याला राजा विश्वासघाताच्या आरोपाखाली शिक्षा करू शकतो. २१३

जे भाऊ नेहमी गुन्हे करतात ते मिळकतीचा वाटा घेण्यास लायक मानले जात नाहीत. त्यातील मोठा भाऊ वडील भावाचा हक्क राखू शकणार नाही. त्याला सर्व वाटण्या सारख्याच कराव्या लागतील. २१४

जर वडीलांबरोबर रहाणारी भावंडे स्वतःच्या बळावर काही उद्योग करून मिळकत करित असतील तर त्यांचा बाप त्यांना संपत्तीची वाटणी करतांना भेदभाव करून कमी जास्त वाटणी करू शकणार नाही. २१५

जर वाटण्या झाल्यानंतर आणखीन एक मुलगा झाला तर त्याला बापाचा सर्व वाटा मिळतो. तसेच जर विभक्त झालेला मुलगा पुन्हा बापाला येऊन मिळाला तर त्याला बापाच्या वाट्यात हिस्सा मिळेल. २१६

आईचा मुलगा विना अपत्य मेला तर त्याची जायदाद त्या आईला मिळेल. जर आईसुद्धा मेली तर त्याच्या आजीला मिळेल. २१७

नियमानुसार सर्व वाटण्या झाल्यावर अचानकपणे आणखीन मालमत्ता असल्याचे आढळून आले तर त्या मिळकतीची वाटणी समान करावी. २१८

कपडे, वाहन, दागिने, शिजवलेले खाद्य पदार्थ, स्त्री गुलाम, पवित्र कामासाठी असलेली जमीन ह्यांच्या वाटण्या करतांना विभाजन करता येणार नाही. २१९

आतापर्यंत मालमत्तेची विभागणी कशी करावी व कोणाचा हक्क काय ते सर्व पाहिले आता द्युतातील व्यवहाराची माहिती पहावयाची आहे. २२०

द्युत व सद्दा बाजार हे दोनही राज्याला घातक असल्यामुळे चांगला राजा त्यांवर बंदी घालील. २२१

द्युत व सद्दा बाजार हे एक प्रकारचे खुले चोरीचे प्रकार ठरतात. म्हणून राजा त्यांना नियंत्रणाखाली ठेवण्याचा नेहमी प्रयत्न करील. २२२

निर्जीव वस्तुवर जेव्हा सद्दा खेळला जातो तेव्हा त्याला द्युत असे म्हणावयाचे असते. सजीव गोष्टींवर खेळले जाते तेव्हा त्या सद्द्याला "समहवय" म्हणतात. उदाहरणार्थ, घोड्यांची, बैलांची शर्यत २२३

राजा अशा सर्व गोष्टींवर सक्त नजर ठेवील व जे लोक असे खेळतांना त्यात रस घेणारे आढळतील त्यांना सजा करील. त्याशिवाय एकाद्या ब्राह्मणाचे सोंग घेणाऱ्या शुद्रास पकडेल. २२४

जुगारी, नाचेपोरे, गाणीबजावणी करणारे, दुष्ट माणसे, अश्रद्ध पंथी, जे बेकायदा कामे करतात, नशापाणी ह्यांचा व्यापार करणारे व त्यात रमणारे, असे सर्व लोक राजाला आढळले तर तो त्यांना ताबडतोब राज्या बाहेर हाकलून लावील. २२५

जर गुप्तपणे चोऱ्या करणारे, त्यांच्या हालचालीने लोकांना त्रास देणारे असे लोक राज्यात आले आहेत कां, ते त्याने पहावे. २२६

कारण, आधीच्या कल्पात आपण पाहिले आहे किं, त्या लोकांनी मोठे शत्रुत्व उत्पन्न केले होते. त्याकरतां शहाण्या लोकांनी गंमत म्हणून सुद्धा त्यांना उत्तेजन देऊ नये. २२७

म्हणून जर असे आढळले किं, अशा गोष्टींचे व्यसन लागलेले लोक राज्यात आहेत तर त्यांचा बंदोबस्त त्यांनी त्याच्या बुद्धीनुसार केला पाहिजे. २२८

क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र जर दंड भरू शकले नाहीत तर त्यांना मोलमजूरी करून दंड भरण्याची परवानगी आहे. परंतु, ब्राह्मणाला दंड झाल्यास तो दंडाची रकम हप्त्याने देऊ शकतो. २२९

स्त्री, लहान मुल, वेडे, गरीब, आजारी, अशा गन्हेगारांस राजा फटक्यांची शिक्षा देऊ शकतो ते फटके चाबकाने, वेताने, दोराने अशा कोणत्याही प्रकारे करता येईल. २३०

जर संपत्तीचा कैफ चढलेले, माजलेले (न्यायाधीशाला खरेदी करण्याचा प्रयत्न करणारे) लोक गुन्हेगार असतील तर राजा त्यांची संपत्ती जप्त करून त्यांना शिक्षा करील. २३१

राजाने काढलेले फर्मान त्यात फेरबदल करण्याचा प्रयत्न करणारा, मंत्र्याला पैसे चारणारा, बायकांची, लहान मुलांची, ब्राह्मणाची, हत्या करणारा, शत्रूला मिळालेला अशांना राजाने देहदंडाची शिक्षा द्यावी. २३२

जर न्यायाधीशाने पूर्ण विवेकाने सजा करण्याचा निवाडा केला असेल तर त्यात राजाने बदल करू नये. २३३

जर राजाला असे आढळून आले किं, मंत्रीमंडळ चुकीचे निर्णय घेत आहे तर त्यात राजा स्वतः हस्तक्षेप करील व चुक करणाऱ्या मंत्र्याला एक हजार पना दंड करील. २३४

ब्राह्मणाची हत्या करणारा, सुरा पिणारा, ब्राह्मणाचे सोने चोरणारा, जो गुरुच्या शय्येवर झोपतो, हे सर्व महापातकी समजावेत. २३५ टीप: महापातक म्हणजे फाशीच्या शिक्षेस योग्य असे.

जर हे चार पातक करणारे तपस्या करून पातकाचे परिक्षालन करण्यास तयार नसतील तर त्यांना शारिरीक दंडाची सजा द्यावी व कायद्या प्रमाणे जो दंड असेल तो करावा. ३२६

त्यासाठीच्या शारिरीक शिक्षा कोणत्या त्या अशा, गुरुच्या शय्येवर झोपणाऱ्याच्या कपाळावर स्त्रीलिंगाचा डाग गोंदून द्यावा. सुरा पिणाऱ्याच्या कपाळावर गुत्याची खूण, ब्राह्मणाची हत्या करणारा त्याच्या कपाळावर डोक नसलेल्या धडाचे चिन्ह डागावे व ब्राह्मणाचे सोने चोरणाऱ्याच्या कपाळावर कुत्र्याचे डोके अशा खुणेचा डाग द्यावा. २३७

समाजातील सर्व प्रकारचे विधी जसे, जेवणावळी, यज्ञयागाची आमंत्रणे, लग्न समारंभ, धार्मिक विधी ह्यांपासून त्यांना दूर रहावे लागेल. २३८

गोंदलेल्या त्या खूपेमुळे ते चटकन ओळखता येतील, त्यांचा त्याग त्यांचे सर्व नातलग करतील. त्यांना दयामाया, मानसन्मान दाखवण्याची गरज नाही असे मनुने सांगितले आहे. २३९

पण जर महापातक करणारा तपस्या करण्यास व त्या द्वारा प्रायश्चित्त करण्यास तयार असेल तर त्याच्या कपाळावर गोंदले जाणार नाही परंतु, त्याला वरचा अमर्समण एवढा दंड होईल. २४०

जर असे महापातक करणारा ब्राह्मण असेल तर त्याला मधला अमर्समण एवढा दंड होईल व त्याची सर्व मिळकत जप्त करून राज्या बाहेर हकालपट्टी होईल. २४१

इतर वर्णांचे असतील व जाणीव पूर्वक ते केले असेल तर त्याची राज्या बाहेर हकालपट्टी होईल व जर अजाणता केले असेल तर सर्व मालमन्ता जप्त होईल. २४२

गुणी राजा कधीही अशा महापातक्याची मालमन्ता स्वताकडे ठेवणार नाही. पण जर त्याने लोभापायी असे केले तर तो राजा त्या पातकाचा भागीदार ठरतो. २४३

अशा महापातक्याला दंड केल्यानंतर ती वरूणाला समर्पण करावी म्हणजे पाण्यास सोडावी अथवा एकाद्या पुज्य ब्राह्मणास दान करावी. २४४

वरूण हा शिक्षेची देवता आहे. तो सर्व राजांवर लक्ष देऊन असतो. असे असले तरी वेदशास्त्र संपन्न ब्राह्मण ह्या सर्व जगाचा मालक असतो. २४५

ज्या देशातील राजा गुन्हेगारांची मालमन्ता स्वताकडे ठेवत नाही व ब्राह्मणाला दान करतो त्या राज्यातील माणसे योग्य वेळी जन्म घेतात व दीर्घायुषी असतात. २४६

अशा राज्यात शेतकऱ्यांचे पीक चांगले उगवते, लहान मुलं मरत नाहीत, विकृत शरीराची संतती होत नाही आणि अपघात होत नाहीत. २४७

ब्राह्मणाला विनाकारण वेदना देणाऱ्या शुद्रास राजा अशा देहाच्या शिक्षा करील किं, त्यामुळे दहशत पसरेल. २४८

जर राजाने निरपराध माणसास शिक्षा केली तर तो त्याचा गुन्हा तितकाच वाईट असतो जितका जेव्हा तो एकाद्या अपराध्यास शिक्षा न करता सोडून देतो. तसेच जेव्हा तो अपराध्याला शिक्षा करतो व निरपराध्याला सोडतो तेव्हा त्याला पूण्य प्राप्त होते. २४९

अशारितीने सर्व निवाडे जे अठरा नांवाने ओळखले जातात ते कसे करावे ते सविस्तरपणे पाहिले. २५०

जो राजा अशारितीने आपले कर्तव्य पार पाडतो तो सर्वदूर प्रसिद्ध पावतो, जे देश त्याने अजून जिंकलेले नाहीत तेथे तो अशाप्रकारे न जिंकता पोहोचत असतो. २५१

राज्याचा कारभार व्यवस्थीतपणे ठेवल्यानंतर तो जागोजागी किल्ले उभारेल जेणे कारणे राज्याचे संरक्षण होईल. तेवढे झाल्यावर तो राज्यातील त्रासदायक लोकांचा बंदोबस्त करण्यावर भर देईल. २५२

राज्यातील सज्जन लोकांचे संरक्षण करणे व दुर्जनांचे नियमन अथवा निर्दालन करून असा राजा त्याचा स्वर्गाचा मार्ग मोकळा करील. २५३

जो राजा हत्ते खाऊन राज्यातील चोरांना मोकळे सोडतो म्हणजे, जो भ्रष्टाचारी आहे असा स्वर्गात जाऊ शकत नाही. २५४

ज्या राज्यात संरक्षण आहे ते राज्य सदैव भरभराटीकडे जात राहिल, जसे नियमितपणे पाणी दिलेला वृक्ष वाढत रहातो. २५५

राज्याच्या आतील कारभारावर त्याचे गुप्तचर लक्ष ठेवून असतील व ते दोन प्रकारच्या चोरांवर ध्यान ठेवतील. एक जे उघडपणे चोऱ्या करतात व दुसरे गुप्तपणे चोऱ्या करतात. २५६

उघडपणे चोरी करणारे ते जे व्यापार करतांना मालाच्या किमतीत, दर्जात मापात चोरी करून विक्री करतात. दुसरे चोर ते जे दरोडे, हातउचलेगीरी, चोऱ्यामाऱ्या वगैरे कामे करतात, २५७

जे अधिकारी लाच घेतात, खोटी आश्वासने देतात, जुगार खेळतात, फसवणूकीतून आपली कमाई करतात, जे धार्मिक विधीत खोटे काम करतात, मिथ्याचारी लोक, आणि भविष्य सांगून लोकांची लुट करतात. २५८

शासनातील उच्च पदस्थ अधिकारी जे आपले काम सचोटीने करीत नाहीत, वेश्या व्यवसायातील लोक, कसब दाखवून कमाई करणारे लोक येतात. २५९

असे आपण सज्जन असल्याचा बहाणा करीत असले उद्योग करतात ते राज्यातील काटे आहेत व त्यांच्यावर नजर ठेवणे आवश्यक आहे हे जाणणारा राजा असला पाहिजे. २६०

अशा लोकांना ओळखण्यासाठी तो (राजा) विश्वासू सेवक जे त्या लोकांत त्यांच्यातीलच एक आहे असे भासवून मिसळून त्यांच्या कारवाया उघड पाडतील, नेहमीचे गुप्तचर जे गिऱ्हाईक बनून त्यांच्याकडे जातील व त्यांना पकडण्यास मदत करतील, २६१

अशारितीने त्यांना तो गुन्हा करतांना पकडल्यावर त्यांच्या गुन्हाच्या प्रमाणात तो त्यांना शिक्षा करील. २६२
चोरी करण्याची सवय जडलेला केवळ शिक्षा अथवा दंड करून नियंत्रित होत नाही. तो त्याचे असे वाईट उद्योग चालूच ठेवतो. २६३

जेथे लोक जमा होतात, पाणी घेण्याच्या जागा, चपात्या वगैरे विकण्याची दुकाने, रांडवाडे, आतिथा (विशा, हॉटेल, लॉजिंग हाऊसेस) रस्त्याचे नाके, प्रसिद्ध झाडे, देवळे, दारुचे अड्डे, सण साजरा करण्याच्या जागा, खेळाची मैदाने, मैफलीच्या जागा अशा ठिकाणी ते आढळतात. २६४

जुने बगीचे, वस्ती जवळील जंगले, कलाकारांच्या वस्त्या, रिकामी घरे, नैसर्गिक व मानव निर्मित गुहा, २६५

अशा जागांवर राजाचे गुप्तचर लक्ष देऊन असतील. हे फिरते व बसलेले असे दोनही प्रकारे आपले काम करतील. २६६

सुधारलेले चोर जे एके काळी अशा वाईट कामात होते त्यांच्या मदतीने राजा (कोतवाल) ह्या लोकांना शोधू शकतो. त्यांच्या विविध गुप्त कारवाया, ठिकाणे ह्यांचा तलास तो करील व त्यांचा जमल्यास नाश करील. २६७

त्यांना प्रलोभने दाखवून, ब्राह्मणांची भेट देऊन, त्यांना भिती दाखवून, हे गुप्तचर त्यांना कायद्याच्या बंधनात अडकवतील. २६८

जेव्हा हे साम दामाचे मार्ग विफल ठरतात तेव्हा राजा त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांचा, त्यांच्या मित्रांचा व लागेबंधे अशा सर्व लोकांचा मारून नायनाट करील. २६९

चांगला राजा कोणालाही केवळ संशयावरून शिक्षा करणार नाही. पण जर पुरावे सापडले तर त्याच्या जोरावर तो त्यांना त्यांचा गुन्हा शाबीत झाला तर मारून टाकील. २७०

जे इतर लोक अशा चोरांना आसरा देतात, अन्न देतात, त्यांच्या कामात मदत करतात अथवा तेथे दुर्लक्ष करून मदत करतात त्या सर्वांना राजा मारून टाकील. २७१

ज्यांची नेमणूक लोकांचे संरक्षण करण्यासाठी केली आहे असे लोक जर त्यांचे काम व्यवस्थितीपणे करीत नाहीत असे दिसले तर राजा त्यांना चोरांप्रमाणे समजून कठोर शिक्षा करील. २७२

ज्यांचे काम न्याय देण्याचे आहे असे उच्चपदस्थ जर आपले काम समाधानकारकपणे न करतील तर त्यांना सुद्धा राजा गय करणार नाही. २७३

जे अधिकारी गांव लुटले जात असतांना, पाण्याचा बंधारा फोडला जात असतांना, महामार्गावर लुट होत असतांना केवळ बघ्याची भूमिका घेतील त्यांची सर्व मालमत्ता जप्त करून त्यांना देशा बाहेर हकलून देईल. २७४

जे राजाची सत्ता मानणार नाहीत, जे शत्रूला मिळून कारवाया करतील, जे राजाचा खजिना लुटण्याचा प्रयत्न करतील त्या सर्वांना राजा देहदंडाची शिक्षा देईल. २७५

राजा, जे चोर घरात रात्री घुसून चोऱ्या करतील त्यांचे हात छोटण्याची शिक्षा करील. किंवा सुळ्यावर टांगून ठेवील. २७६

पहिली चोरी पकडली तर त्याची दोन बोटे छोटली जातील, दुसऱ्यांदा चोरी करतांना सापडला तर एक हात व एक पाय छोटला जाईल, तिसऱ्यांदा सापडला तर मारून टाकला जाईल. २७७

जो चोराला आसरा देईल, अन्न, हत्यारे, निवारा, देईल अथवा त्याने चोरून आणलेले विकत घेईल तो चोर समजले जाईल व त्याप्रमाणे त्यालासुद्धा शिक्षा होईल. २७८

जो पाण्याच्या बंधान्याची भिंत तोडेल त्याला पाण्यात बुडवून मारले जाईल अथवा तो बंधारा पुन्हा बांधून देईल त्याच्या स्वखर्चाने. त्याशिवाय वरचा अमर्समण एवढा दंड होईल. २७९

जे लोक राजाच्या शस्त्रागारात घुसतील, देवळात घुसतील, जे हत्तीची, घोड्याची, रथाची, चोरी करतील, त्यांना ताबडतोब मारून टाकले जाईल.

जे पाण्याची चोरी करतील अथवा पाणी तोडतील ते खालचा अमर्समण एवढा दंड भरतील. २८१

जो नागरीक राजाच्या खाजगी रस्त्यावर विनाकारण घाण टाकील त्याला दोन कर्षपणा दंड होईल व त्याला ती घाण साफ करावी लागेल. २८२

पण जर असे करणारा म्हातारा असेल, गर्भवती असेल, लहान मुल असेल तर त्यांना ताकीद देऊन सोडले जाईल व ती घाण काढून टाकली जाईल. असा ठरलेला नियम आहे. २८३

जे वैद्य आज्याला चांगले औषध देऊन बरे करित नाहीत त्यांना मधला अमर्समण दंड होईल, जनावरांना औषध देणारा अशीच चुक करील तर त्याला खालचा अमर्समण दंड होईल. २८४

जो पुल (नदीवरील) मोडेल, देवळातील झेंडा फाडेल, त्याचा दांडा मोडेल अशा माणसाला ते सर्व स्वखर्चाने दुरुस्त करावे लागेल आणि त्याशिवाय पांचाशे पना दंड भरावा लागेल. २८५

विक्रीच्या मालात भेसळ करणाऱ्याला तसेच रत्नांना व्यवस्थितीपणे न तोडणे, भोक पाडणे अशा चुकासाठी खालचा अमर्समण दंड होईल. २८६

प्रामाणिक ग्राहकास लुटणाऱ्या व्यापाऱ्यास मधला अमर्समण एवढा दंड होईल. २८७

राजा त्याचे सर्व कैदखाने हमरस्त्यावर ठेवील म्हणजे लोकांना त्या कैद्यांचे हाल दिसतील व जबर धाक निर्माण होईल. २८८

जो वेशीची भिंत (कोट) नष्ट करील, जो किल्ल्या भोवतीचा खंदक भरून काढील त्याला ताबडतोब राज्याबाहेर हाकलून दिले जाईल. २८९

जीवन नष्ट करणारे मंत्र बोलणे, जादू करणे, मंत्रंत्र करणे, अशा गुन्ह्यासाठी दोनशे पना दंड होईल. २९०

चुकीचे बीज विकणे, पेरलेले बीज काढणे, शेताच्या सीमा नष्ट करणे अशा गुन्ह्यास हातपाय तोडण्याची शिक्षा असेल. २९१

जर सोनाराने फसवणूक केली तर त्याला भयानक शिक्षा दिली जाईल, त्याचे तलवारीने तुकडे तुकडे केले जातील. २९२

शेतीच्या अवजारांची चोरी, शस्त्रांची चोरी, औषधांची चोरी, ह्यासाठी कोणत्या शिक्षा द्यावयाच्या ते राजा ठरवेल, त्यासाठी चोरलेल्या वस्तुचे उपयोग, वेळ ह्याचा विचार केला जाईल. २९३

राज्याला सात हातपाय (अंगे) असतात असे म्हणतात त्याचे कारण, राजा, त्याचे आमात्य (मंत्री), राजधानी, राजाचा खजिना, सैन्य, आणि त्याचे दोस्त राजे व इतर हितचिंतक असे ते सात असतात. २९४

ह्या सात अंगांचे महत्व जसे आहे त्या प्रमाणे त्यांची नोंद येथे क्रमवार केली आहे ती अशी, त्यातील सर्वात महत्वाचा प्रथम आहे व त्याच्या नाशामुळे राज्याचे सर्वात जास्त नुकसान होते असे आहे. २९५

तरीसुद्धा ह्या सात अंगातील काही भाग इतके महत्वाचे असतात की, त्यातील कोणता जास्त महत्वाचा असे ठरविणे सोपे नसते. त्याचे कारण ह्या भागांचे कार्य एकामेकात गुंतलेले असते. २९६

ह्याचे कारण, ते सर्व भाग त्यांच्या विशिष्ट कामासाठी असतात. प्रत्येक त्या त्या कामासाठी महत्वाचा असतो. आणि ते त्याच्या उपांगाने युक्त असतात. २९७

गुप्तचरांत्या माध्यमाने, स्वतःच्या सामर्थ्याचा देखावा करून, तो विविध उपक्रम कार्यान्वीत करतो व त्याद्वारा स्वताची शक्ती अजमावतो त्या बरोबर त्याच्या शत्रूचा अंदाज घेत राहतो. २९८

सर्व प्रकारच्या धोक्यांचा व दोषांचा अंदाज घेत तो त्यांचे महत्व समजून त्याचे पुढील काम सुरू करतो. २९९

कितीही अपयश पुन्हा पुन्हा आले तरी तो न कंटाळता पुढच्या चढाईच्या योजना आखत असतो. कारण, नशीब त्यालाच साथ देते जो प्रयत्नशील आहे. ३००

चार युगाच्या स्वभावानुसार राजाचे वळण असावे लागते. ती युगे अशी, कृत, त्रेता, द्वापार आणि कली. ३०१

राजा जेव्हा झोपलेला असतो तेव्हा कली युगाचे तो प्रतिनिधित्व करित असतो. उठलेला राजा द्वापार, काम करण्यास तयार त्रेता (रौप्य) व प्रत्यक्ष काम करणारा राजा म्हणजे कृत (सत्य, सुवर्ण) युगाचा प्रतिनिधि असतो. ३०२

राजा इंद्र, सूर्य, वारा, यम, वरुण, चंद्र, अग्नी आणि पृथ्वी ह्यांचे अनुकरण करील. ३०३

जसे इंद्र पावसाळ्यात पाऊस देऊन शेतीला मदत करतो तसे राजा राज्याची जल व्यवस्था सुव्यवस्थित करण्याचे काम वरील. ३०४

सूर्य जसा, आठ महिने प्रकाश देऊन पिकांच्या वाढीस व हवेत पाणी खेचून मदत करतो त्याप्रमाणे राजा चांगल्या मार्गाने प्रजेवर कर लावून राज्याच्या कारभाराची व्यवस्था करतो. कारण राजा हा त्याच्या राज्याचा सूर्य असतो.

३०५

जसे वारा सर्व ठिकाणी शिरतो व जगण्यासाठी योग्य वातावरण निर्माण करतो तसे, राजाचे गुप्तचर सर्वत्र शिरून राजाला काम करण्यासाठी आवश्यक असलेली माहिती मिळवून देतो. ३०६

यम जसा न्यायाने वागतो मग तो मित्र असेल किंवा नसेल त्याला न्याय मिळणारच तसे राजाच्या राज्यात सर्वांना राजा न्यायानेच वागवेल. ३०७

जसे वरुण पाण्याला दोराने जखडून ठेवतो तसे राजा प्रजेला त्रास देणाऱ्यांना सजा करतो. म्हणजे न्यायालयात तो वरुणा सारखा वागतो. ३०८

चंद्रासारखा सुंदर व हसतमुख राजा सर्वांना प्रिय असतो. तो चंद्राप्रमाणे शांत राहून सर्वांची वार्ता एकतो व सर्वांना आनंद देतो. ३०९

राजा अग्नी प्रमाणे रागीट व दुर्जनांना जाळून टाकणारा असावा लागतो. ते त्याचे वागणे संतप्त आगीसारखे असावे लागते. ३१०

पृथ्वी जशी सर्वांना आधार देते त्याप्रमाणे राजासुद्धा सर्वांना आधार देणारा असावा लागतो. प्रत्येकाचे ओझे पृथ्वी आनंदाने घेऊन विनातक्रार त्यांना सांभाळते तसे राजाने प्रजेशी वागावे अशी अपेक्षा असते. ३११

अशारितीने तो राजा सर्व साधन सामुग्रीने न थकतां राज्यातील तसेच राज्या बाहेरून येणाऱ्या चोरांचा बंदोबस्त करील. ३१२

राजा कितीही वैतागलेला असला तरी त्याने ब्राह्मणांचा अपमान करून त्यांचा राग ओढवून घेऊ नये. कारण, जर ब्राह्मण रागावले तर ते त्यांच्या सामर्थ्याने राजाचे सैन्य व त्याचे रथ नष्ट करून त्याला शिक्षा करतील. ३१३ ज्यांच्या शापामुळे अग्नी सर्व भक्षण करील, पाणी पिण्यायोग्य रहाणार नाही, चंद्राला कला प्राप्त झाल्या व तो लहान आणि पुन्हा मोठा होतो, ३१४

अशा ब्राह्मणांना चिडवून कोणाचे भले झाले आहे, कारण, ते (ब्राह्मण) त्यांच्या योग सामर्थ्याने नवे विश्व उत्पन्न करू शकतात, देवांना त्यांची दैविक शक्ती घालवायला लावतात. ३१५

ज्यांच्या मर्जीने तिनही जगं चालतात, देवांचे अस्तीत्व होते, जे वेद जाणतात त्यां ब्राह्मणांना चिडवून काय मिळणार? ३१६

ब्राह्मण मग तो अज्ञानी असो अथवा ज्ञानी असो, त्यात एक प्रकारचे दैविक तेज असतेच. जसे, अग्नी पवित्र असो अथवा नसो त्याचे तेज तसेच असते. ३१७

भडकलेला अग्नी चितेला जाळतो तसेच यज्ञात आहुती दिल्याने सुद्धा पुन्हा तेजस्वी होतो. ३१८

त्याप्रमाणे, ब्राह्मण सर्व प्रकारच्या कामात गर्क होतात तरी त्यांचा नेहमी सन्मानच झाला पाहिजे कारण, प्रत्येक ब्राह्मण एक देवता स्वरूप असतो. ३१९

जेव्हा क्षत्रिय, सामर्थ्याच्या मादाने, ब्राह्मणांचा उपमर्द करतात तेव्हा ब्राह्मणाने जरा समजूतदारपणे ध्यावयाचे असते कारण, सर्व क्षत्रिय मुळचे ब्राह्मणच आहेत. ३२०

पाण्यापासून अग्नी उत्पन्न झाला तसेच क्षत्रिय ब्राह्मणातून उत्पन्न झाले, लोखंड दगडातून आले, कोणत्याही तीव्र गोष्टीला ह्या तिघांना भेदता येत नाही. ३२१

क्षत्रियांना समृद्ध होण्यात ब्राह्मण मदत करतात, ब्राह्मणांना क्षत्रिय मदत करतात, त्यांच्या एकत्र रहाण्यात ह्या जगाचे आणि नंतरच्या जगाचे भले आहे. ३२२

ज्या राजाला त्याचा अंतकाळ नजिक आल्याचे उमगते त्याने त्याची स्वताची सर्व संपत्ती ब्राह्मणाला देऊन व राज्य राजपुत्राच्या हवाली करून युद्ध भूमिवर मरण्यास सज्ज व्हावयाचे असते. ३२३

अशारितीने सज्ज झालेला राजा त्याच्या शासकीय कर्तव्यांना सांभाळतांना त्याच्या सेवकांस आज्ञा करील किं, त्यांनी प्रजेचे पालन प्रामाणिकपणे करावे. ३२४

अशारितीने मी तुम्हाला राजाची कर्तव्ये समजावून दिली आहेत. आता वैश्यांची व शुद्रांची कर्तव्ये पहावयाची आहेत ती अशी, ३२५

वैश्याने त्याचे गुरुकुलातील शिक्षण पूर्ण केल्यावर लग्न करावे व आपला व्यवसाय प्रामाणिकपणे करावा. तसेंच गुरं पाळावीत. ३२६

त्याचे कारण, जेव्हा प्रजापतिने गुरं निर्माण केली तेव्हा ती वैश्याच्या ताब्यात दिली. ब्राह्मणांच्या व क्षत्रियांच्या ताब्यात बाकी सर्व प्राणी दिले. ३२७

वैश्याने, मी कधीही गुरं सांभाळणार नाही असे म्हणावयाचे नसते. आणि जर वैश्याने जनावरे पाळली तर इतरांनी ती पाळावयाची नसतात. ३२८

वैश्याला रत्नांची पारख शिकावी लागेल त्यात मोती, प्रवाळ, मौल्यवान धातू, वस्त्र, सुगंधी पदार्थ, आणि मसाले हे सर्व त्याच्या कामात येतात. ३२९

वैश्याला बियाण्याची पारख असली पाहिजे, चांगली जमीन व वाईट जमीन हे समजले पाहिजे, त्याला वजनी व मापीव परिमाणे अशा सर्व व्यवसायाशी संबंधित गोष्टी माहित असल्या पाहिजेत. ३३०

तसेंच चांगले वाईट मालाची समज असली पाहिजे, निरनिराळ्या देशांची त्यांच्याशी व्यापार करण्याची फायदा व तोटा असे सर्व समजले पाहिजे. त्याशिवाय गुरं वाढवण्याचे तंत्र त्याला चांगले अवगत असले पाहिजे. ३३१

त्याला नोकरांचे वेतन काय व कसे ठरवावयाचे ते समजले पाहिजे. विविध भाषा अवगत असल्या पाहिजेत. व्यापाराचे नियम व नैतिकता ह्याचे भान त्याला असले पाहिजे. विक्रीचा माला कसा ठेवावा ते त्याला माहित असले पाहिजे. ३३२

सद्मार्गाने त्याने हुशारीने व मेहनतीने त्याची मालमत्ता वाढवावयाची असते. त्याच प्रमाणे त्याने मोठ्या दिलाने गरजूंना मदत केली पाहिजे, अन्नदान केले पाहिजे. ३३३

शुद्राचे प्रथम कर्तव्य असते ब्राह्मणाची सेवा करणे. वेदाचा अभ्यास होत असलेल्या घराची सेवा करणे, हा शुद्राचा मोठा सद्गुण समजला जातो. त्यातच त्याने आनंद मानला पाहिजे. ३३४

जो शुद्र नम्रपणे आपली सर्व कामे करतो, नेहमी ब्राह्मणाची सेवा करतो तो त्याच्या पुढच्या जन्मी उच्च कुळात जन्म घेतो. ३३५

जेव्हा ह्या चार वर्णांतील लोक सामान्य परिस्थितीत असतात तेव्हा त्यांनी कसे रहावे त्याचे उत्तम नियम आता पर्यंत पाहिले आता ह्यापुढे, ते अडचणीत असतील तर त्यांनी काय करावे ते पहावयाचे आहे, त्यांच्या विविध कर्तव्यांची सुद्धा माहिती करून घ्यावयाची आहे.

भाग नववा संपला -

एकंदर भाग बारा आहेत.

- १) पहिल्या भागात विश्वाची निर्मिती, द्विजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- २) नंतरच्या पांच भागांत दैनंदिन कामे, विधि, विवाह आदिचे जीवन, कुटूंब जीवन, गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये व नंतरच्या वानप्रस्थाश्रमातील जीवन
- ३) सातवा व आठवा भाग सैनिकाची कर्तव्ये व राजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- ४) नववा भाग कायदा कानु बाबतची माहिती देतो.
- ५) दहावा भाग जाती व्यवस्था व समाज व्यवस्था आणि राज्य व्यवस्थे बाबतची माहिती दिली आहे.
- ६) अकरावा व बारावा भाग समाजाची व व्यक्तीची नैतिक मुल्ये सांगितली आहेत, तत्वज्ञान व अध्यात्म ह्यांची माहिती दिली आहे. त्यात सत्य, पाप, पुण्य, संन्यास, तपस्या, तत्वशिलता, पश्चान्ताप ह्यांचा विचार केला आहे.

७) बाराव्या भागात पवित्र नियम काळानुसार बदलण्याची पद्धत दिली आहे त्याचा अर्थ मनुस्मृती उत्क्रांतवादी असून जडवादी नाही हे स्पष्ट होते. त्यात हे नवीन नियम कोणी करावेत व कोणी करू नयेत ह्याबद्दलचे आदेश दिले आहेत.

हिंदू मान्यता उत्क्रांत होतात म्हणजे कालाच्या अनुसराने बदलतात. तसे ईस्लाम मध्ये होत नाही. म्हणून शंभर वर्षापूर्वीचा हिंदू धर्म आज पाळला जात नाही. हिंदू परंपरा एकाद्या वृक्षा प्रमाणे असतात व इस्लामच्या परंपरा एकाद्या पुतळ्याप्रमाणे असतात. म्हणजे वृक्ष जरी अनेक वर्षांचा जुना असला तरी त्याची प्रत्येक डाहळी नवीन व ताजी असते. तसेच पुतळा जुना असेल तर त्याचा प्रत्येक भाग तितकाच जुना असतो. पुतळा तुटला तर तो पुन्हा तयार होत नाही त्या उलट वृक्ष मोडला तर तो पुन्हा वाढून तयार होत असतो. हिंदू परंपरा सतत पुनरुज्वित होत (उत्क्रांतवादी) असतात, बदलत असतात तसे इस्लाम अथवा ख्रिश्चन धर्मात होत (जडवादी) नाहीत. हिंदूमध्ये अनेक विचार प्रवाह आढळतात तसे इस्लाम व इतर धर्मात नसते. तेथे एकच विचार प्रवाह असतो. त्यांना संस्थापक असतो. त्यांचा एकच देव असतो. त्यात कोणी बदल सुचवला तर तो अधर्म समजला जातो व त्याविरुद्ध कारवाई होते. हे सर्व असल्याने ते पुरस्कृत धर्म ठरतात तसे हिंदू मध्ये नाही. हा महत्वाचा फरक आहे. म्हणून हिंदू हा प्रचलित अर्थाने धर्म ठरत नाही. ती एक विचार प्रणाली आहे जी सदैव अद्ययावत होत रहाते आहे.

उपलब्ध माहितीप्रमाणे मनुस्मृती इसवी सन पूर्व १५०० वर्षे लिहीली गेली.

मनुस्मृती - दहावा भाग {१-१३१}

सर्व तिनही द्विज वर्णातील (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य) विद्यार्थी वेदाचा अभ्यास करतील पण त्यांतील फक्त ब्राह्मण शिकवण्याचे कार्य करतील. हा ठरलेला नियम आहे. १

ब्राह्मण नियमाप्रमाणे त्याचा उदरनिर्वाह करील. दुसऱ्यांना शिकवेल, हे सर्व पवित्र नियमाप्रमाणे तो करील. २ त्याच्या उच्चतेमुळे, त्याच्या उच्च घरण्यामुळे, कारण तो संयमाचे नियम पाळतो, कारण तो विशिष्ट यज्ञयाग करतो अशा सर्व कारणाने ब्राह्मण सर्व वर्णांत श्रेष्ठ ठरतो. ३

ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे द्विज वर्ण आहेत व शुद्र एक जन्माचा वर्ण आहे. त्या शिवाय इतर वर्ण नाहीत. ४ टीप: स्त्रीवर्ण असा पांचवा वर्ण असावा असे आजच्या काळात वाटत आहे कारण स्त्री वेद शिकत नाही म्हणून ती ब्राह्मण होत नाही, स्त्री शस्त्र चालवत नाही म्हणून ती क्षत्रिय होत नाही, स्त्री व्यवसाय करित नाही म्हणून ती वैश्य होत नाही. म्हणून तिला शुद्र ठरवले जाते परंतु, असे असले तरी स्त्री ब्राह्मणापेक्षा जास्त बुद्धिमान असू शकते, क्षत्रियापेक्षा जास्त शूर असते व व्यवहारात ती वैश्यापेक्षा जास्त हुशार असू शकते म्हणून तिचा वेगळा वर्ण असावा असा एक विचार प्रवाह आहे, तिला शुद्र ठरवणे हे तिच्या गुणवत्तेचा उपमर्द करण्यासारखे आहे. सर्व जातीमध्ये, पुरुषाच्याच जातीच्या, विधीपूर्वक लग्न झाले आहे अशा, (कुमारीका) स्त्रीपासून जी मुलं जन्मतात ती मुलं त्या पुरुषाच्या जातीची समजली जातील. ५

द्विजाच्या दुसऱ्या जातीतील पत्नीपासून झालेली मुलं जरी त्याच पुरुषाच्या जातीची समजली गेली तरी ती मातेच्या वेगळ्या जातीमुळे थोडी हलकी समजली जातील. ६

असा सर्वत्र नियम आहे जेव्हा पत्नी पतिपेक्षा एक जात खालची असते, आता त्यापेक्षा आणखीन खालच्या जातीतील स्त्रीशी लग्न केले तर त्यापासून होणाऱ्या मुलांचा दर्जा काय राखला जाईल ते पाहू या. ७

ब्राह्मणाने वैश्य मुलीशी विवाह केला तर त्या मुलास "अम्बस्थ", असे म्हणावे, शुद्र स्त्रीशी विवाह केला तर त्यापासून होणाऱ्या मुलास "निशाद" अथवा "परासव", असे म्हणावे. ८

क्षत्रियाने शुद्र स्त्रीशी लग्न केले तर त्यापासून होणाऱ्या मुलास "उग्र" म्हणावे कारण, त्यात ह्या दोनही वर्णांचा उग्रपणा विशेष वाढलेला असेल. तो जास्त दुष्ट असू शकतो. ९

ब्राह्मणाच्या ज्या बायका खालच्या जातीच्या आहेत त्यांच्या पासून होणाऱ्या अपत्यांस "अपसाद" असे म्हणावे.

तसेच क्षत्रियाच्या बायका ज्या त्याच्या खालच्या जातीच्या आहेत त्यांपासून होणाऱ्या अपत्यांस सुद्धा "अपसाद" म्हणावे. तोंच नियम वैश्याबाबत असतो म्हणजे, जर वैश्याने शुद्र मुलीशी लग्न केले व त्यांस अपत्ये झाली तर तीसुद्धा "अपसाद" म्हणूनच ओळखावीत. १० टीप: अपसाद म्हणजे निकृष्ट दर्जाची असा आहे.

जर क्षत्रियाने ब्राह्मणाची मुलगी केली तर त्यापासून होणाऱ्या संततीस सुत म्हणावे, वैश्याने ब्राह्मणी अथवा क्षत्रिया केली तर त्यापासून होणारी संतती अनुक्रमे "मगधा" आणि "वैदेह" असे म्हणावे. ११

शुद्राने ब्राह्मणी केली तर अयोगव, क्षत्रिय केली तर खत्री आणि वैश्य केली तर चांडाळ जी सर्वात नीच जाती आहे त्यातील असे समजावे. ह्यासर्वांच्या नेमक्या जातीचा अंदाज करता येणार नाही. १२ टीप: ह्याला गीतेत वर्णसंकर असे सांगितले आहे.

अम्बस्थ व उग्र हे वरच्या जातीतील पुरुषांपासून जन्मलेले असले तरी वर्णव्यवस्थेत हे दोन समान समजले जातील. त्याच प्रमाणे, खत्री व वैदेह हे वरच्या जातीच्या स्त्रीस खालच्या जातीच्या पुरुषांपासून झाले ते एकाच योग्यतेचे समजावेत. १३

जे मुलगे द्विजांना त्यांच्या पेक्षा खालच्या जातीच्या स्त्रीपासून झाले ते अनंतरास (नजिकच्या परंतु खालच्या जातीचे ह्या अर्थी) म्हणून ओळखले जातील कारण त्यांच्या माता खालच्या जातीच्या आहेत. १४

जेव्हा ब्राह्मणाने उग्र स्त्रीशी लग्न केले तर त्या संततीस "अवृत्रा (अवृत्र)", जर अम्बस्थ स्त्रीशी केले तर त्या संततीस अभीरा (अभीर) पण अयोगव स्त्रीशी केले तर त्या संततीस धीग्वना (धीग्वन) म्हणावे. १५

शुद्रापासून उलट्या प्रमाणे स्त्रीयांशी लग्न झाली तर तीन खालच्या जाती उत्पन्न झाल्या त्या अशा, अपसाद, अयोगव आणि खत्री व चांडाळ. चांडाळ ही सर्वात नीच जात समजली पाहिजे. १६

वैश्यास उलट्या प्रमाणे लग्ने झाली तर दोन उपजाती तयार होतात त्या अशा, मगधा व वैदेह(क). क्षत्रियापासून उलटी एकच उपजात तयार झाली ती सुत होय. त्यासुद्धा हलक्या (अपसाद) जाती समजाव्यात. १७

शुद्रापासून जन्मलेला निशादच्या पासून जी होते त्याला "पुक्कस" जातीचा असे समजावे. पण शुद्रास निशाद मुलीपासून संतती झाली तर ती "कुक्कुटक" समजावी. १८

तसेंच, खत्रीने उग्र मुलीशी लग्न केले तर त्यांच्या संततीस श्वपक म्हणावे, परंतु, वैदेहकाने अम्बस्थ मुलीबरोबर लग्न केले तर जी संतती होते तिला "वेणा" म्हणावे. परंतु, वैदेह मुलीने अम्बस्थ मुलाशी लग्न केले तर कायस्थ होतात. १९ टीप: अशा मिश्र संबंधातून अनेक उपजाती व आणखीन उप-उपजाती उत्पन्न झाल्या. जे मुलगे द्विजांच्याच पोटी जन्मले परंतु, वेदाभ्यास करत नाहीत ते सावित्री पासून दूर होतात व त्यांना व्रात्य असे म्हणतात. २०

अशा ब्राह्मणातील व्रत्यांपासून पुढे उनाडक्या करणारे भृगुकंटक, अवंत्य, वेताधन, पुष्पध, आणि शैख असे लोक तयार झाले. २१

क्षत्रियातील व्रत्यांपासून घाल्ला, मल्ल, लिख्वीनी, नट, करण, खास, आणि द्रविड असे लोक तयार झाले. २२

वैश्यातील व्रत्यांपासून सुधन्वन, अकर्य, करुष, विग्नमन, मैत्र आणि शत्वत असे लोक तयार झाले. २३

व्यभिचार जसा विविध जातीत वाढला तसा वर्णसंकर वाढला व सांगता येणार नाही अशा जाती उदयास आल्या. ज्यात लग्न न करावं अशा स्त्रीयांपासून जन्मलेले लोक वाढत गेले. त्यामुळे अशा लोकांत कर्तव्य काय ते कोणी कोणते करावे त्याचा गोंधळ वाढला. २४

मी आता संगतवार सांगतो ज्या मुलांचे मुळ अनुलोम व प्रतीलोम आहे व म्हणून ते परस्परांशी संबंधित आहेत. २५

सुत, वैदेहक, आणि चांडाळ जे माणसातील सर्वात खालच्या जातीतील असे समजले जातात. मगधा, खत्री जातीतील आणि अयोगव हे आहेत.

ह्या प्रतीलोम जाती आहेत. ते जर त्यांच्यातील स्त्रीयांशी अथवा त्यांच्या पेक्षा उच्च जातीत लग्न केले तर जी संतती होती ती त्याच जातीची समजली जाते. २७

ब्राह्मणाने जर दुसऱ्या द्विजातील स्त्रीशी लग्न केले तर होणारी संततीतील मुलगा त्याच्याच जातीचा समजला जातो पण थोडा कमी प्रतीचा ब्राह्मण समजला जातो कारण, त्यांची आई खालच्या जातीची आहे. पण जर त्याची आईसुद्धा ब्राह्मण असेल तर तो शुद्ध ब्राह्मण जातीचा समजला जातो. तसेंच इतर जातीच्या (वहीय) बाबत समजावे. २८

वर दिलेले सहा लोक त्यांच्यातल्या त्यांच्यात लग्न करून जी संतती उत्पन्न करतात ती त्यांच्या बापापेक्षा जास्त पापमय, वाह्यात, असते. त्यांना आर्य समजले जात नाही (वहीय समजले जातात). २९ टीप: कायस्थ समाज ह्यांतून उत्पन्न झाला आहे.

जसे शुद्राने ब्राह्मण स्त्रीशी लग्न केल्यास ती बाई आर्य समजली जात नाही. त्याच प्रमाणे, वहीय पुरुषाने जर इतर जातीच्या स्त्रीयांशी संबंध ठेवून प्रजनन केले तर ते सर्व अनार्य समजले जातात. ३०

अनार्य म्हणून सांगितलेल्या पुरुषाने तसेंच आणखीन इतर उच्च वर्णाच्या बायकांशी लग्न केले तर त्याहूनही हलक्या कुळाचा जन्म होतो. अशारितीने पंधरा हीन जाती उत्पन्न होतात. ३१

दस्यु पुरुषाने अयोगव बाईशी संबंध ठेवला तर त्या पासून सैरंध्री जात तयार होते, त्यातील बायका कलावंतीणी होतात. त्या जरी गुलाम नसल्या तरी तशा रहातात व बऱ्याच वेळा प्राणी पकडण्याचे काम (धंदा) करतात. ३२

वैदेहक त्याच्याच जातीची बायको करून गोड गळा असलेल्या लोकांची निर्मिती होते. त्यांना मैत्रेय असे म्हणतात, ते गांवातील घंटा (वेळ सांगणारी) वाजवण्याचे काम करतात व ते भाटाचे (स्तुती करण्याचे) काम करतात. ३३

निशादाने त्याच जातीच्या बाईशी लग्न केले तर मार्गव अथवा दास जात तयार होते. ते नाव चालवण्याचे काम करतात. आर्यावर्तातील लोक त्यांना कैवर्त असे बोलतात. ३४

अयोगव जातीच्या बायकांपासून ज्या तीन हलक्या जाती उत्पन्न होतात त्यातील लोक मृतांचे कपडे घालतात ते अश्लील वागतात आणि सदीष खाद्यपदार्थ खातात. ३५

निशाद पुरुष व वैदेहक बाई ह्यांच्या पासून करवर जात तयार झाली ते चांभार असतात. तसेच वैदेहक बाईस करवर पुरुषापासून जे होतात ते आंध्र आणि मेदा म्हणून ओळखले जातात. ते गांवाबाहेर (राज्या बाहेर) वस्ती करतात. ३६

चांडाळा पासून वैदेहक बाईस जे होतात ते पंडुसोपक म्हणून ओळखले जातात व ते वेताची कामे करतात.

निशादा पासून वैदेहक बाईस अहिंदीका होतात. ३७

चांडाळा पासून पुक्कसा बाईस झालेला अति पापकारक समजला जातो व तो राजाच्या घोड्यांच्या सेवेत रहातो. तरी त्याचा चांगले लोक द्वेष करतात. ३८

निशादास चांडाळ बाईपासून झालेला त्याला अंत्यवासयीन असे म्हणतात. ते लोक स्मशानात रहातात व अंत्य विधीची कामे करतात. त्यांना अनार्य सुद्धा जवळ येऊ देत नाहीत. ३९

ह्या मिश्र उपजाती त्यांच्या आई व बापांच्या विविध जातींच्या संकरणे तयार होतात व त्यांना ओळखण्यासाठी त्यांचा व्यवसाय पुरेसा असतो, मग त्यांनी स्वताला कितीही लपवण्याचा प्रयत्न केला तरी फरक पडत नाही.

४०

सहा पुत्र जे द्विजास त्यांच्या सजातीय बायकांपासून झाले ते सर्व त्या द्विजाच्या कर्तव्याचे पालन करण्यास योग्य समजले जातात. परंतु, त्या नंतरच्या खालच्या जातीतील स्त्रीयांशी लग्न होऊन जे पुत्र होतात ते नियमा बाहेरचे असतात आणि त्यांचे कर्तव्य शुद्रा प्रमाणे असते. ४१

तत्वशिलता व बीजाच्या मुळाप्रमाणे हे लोक मोठ्या अथवा लहान दर्जाच्या कुळात नंतरच्या जन्मात जातात. ४२
टीप: शुद्र तपस्या करून ब्राह्मण जन्म प्राप्त करू शकतो.

पवित्र शास्त्राचा संपर्क संपल्यामुळे, ब्राह्मणांचा सल्ला न घेतल्यामुळे अनेक क्षत्रिय जाती शुद्र झाल्या आहेत. ४३
उदाहरणार्थ , पौंडुक, कोड, द्रविड, कंबोज, यवन, शक, पारद, पल्हव, किन, किराट, आणि दारदास ह्या जाती मुळच्या क्षत्रिय असूनही आज शुद्र झाल्या आहेत. ४४
टीप: येथे दिलेली नावे क्षत्रिय असतांनाची आहेत. शुद्र झाल्यावरची नावे वेगळी आहेत.

ब्रह्माच्या मुख, हात, मांड्या आणि पायातून आलेले चार वर्ण जे शुद्ध वर्ण समजले जातात त्या शिवाय जे मिश्र जातीतून उत्पन्न झाले त्यांना दस्यु म्हणतात. मग ते म्लेश्च भाषा बोलतात का आर्यांची भाषा बोलतात त्यामुळे फरक पडत नाही. ४५

जे हलक्या जातीचे म्हणून उल्लेख केलेले आहेत ते (अपासद) व जे लग्नाच्या नियमाविरुद्ध जन्म घेऊन झाले ते (अपध्वम्सग) हे सगळे जण द्विजांनी नाकारलेल्या उद्योगाने त्यांचा उदरनिर्वाह करतात. ४६

सुत घोड्यांची व रथांची देखभाल करतात, अंबस्थ दवादारु सांभाळतात, वैदेहक बायकांचे व्यवस्थापन करतात. मगध व्यापार करतात. ४७
टीप: वैदेहक व खोजे हे एकाच प्रकारची कामे करतात.

निशाद मासेमारी करतात, अयोगव सुतारकाम करतात, मेदा, आंध्र, कुंकुस आणि मद्रुस शिकार करतात अथवा कत्तलखाने सांभाळतात. ४८

खत्री, उग्र, पुक्कस हे बिळात रहाणारे प्राणी मारतात व त्यांना खातात. धीग्वन चांभारकाम करतात, आणि वेणा ढोलकी वाजवतात. ४९

मोठ्या झाडा खाली व स्मशान भुमीजवळ, डोंगरावर आणि गुहांत ते रहातात. त्यांच्या वरील खुणांमुळे ते ओळखता येतात. त्यांचे विशिष्ट व्यवसाय असतात. ५०

चांडाळ व स्वपक गांवा बाहेर रहातात. ते अपपात्र असतात आणि त्यांची संपत्ती असते कुत्री आणि गाढवे. ५१
ते मृतांचे वस्त्र नेसतात, ते तुटलेल्या भांड्यातून जेवण जेवतात, काळे लोखंडी दागिने घालतात आणि ते एका ठिकाणी न रहाता भटकत असतात. ५२

धार्मिक कर्तव्य करणारे कोणीही त्यांच्याशी संभोग करणार नाही. त्यांची लग्ने त्यांच्यातच होतात. त्यांचे व्यवहार सुद्धा त्यांच्यातच होतात त्यांची वेगळी पंचायत असते. ५३

त्यांना खाद्य अनार्यांकडून मिळेल. ते तुटलेल्या बशीमधून जेवण जेवतील. आणि रात्री ते गांवात फिरकणार नाहीत. ५४

दिवसाच्या काळात ते त्यांच्या कामा निमित्त गांवात फिरू शकतात. त्यांच्यावर गोंदलेल्या खुणांमुळे ते ओळखले जातात आणि ते बेवारशी प्रेते हलवण्याचे काम करतील. ५५

राजाच्या आज्ञेने गुन्हेगारास फाशी देण्याचे काम ते करतील आणि त्याचे वस्त्र व इतर चीज वस्तु घेऊन जाऊ शकतात. ५६

असा माणूस, ज्याच्या घराण्याची काहीच कल्पना नाही, त्याचा वर्ण माहीत नाही, तो आर्य वाटतो परंतु, त्याची खात्री नाही अशासाठी त्याचे वळण, वागणे-बोलणे पाहून त्याचा कयास करावयाचा असतो. ५७

कठोर, दुष्ट, वागणे, बोलणे तसेच दैनंदिन व्यवहारातील शिस्त अथवा बेशिस्ती ह्यावरून तो अशुद्ध बीजाचा आहे कां शुद्ध हे स्पष्ट होते. ५८

हीन कुळातील पुरुष त्याच्या बापासारखा अथवा आईसारखा किंवा, दोघांसारखा दिसतो ते त्याचे लक्षण कधीही लपत नाही. ५९

उच्च कुळातील पुरुष जो पापमय संभोगातून जन्मला तो त्याच्या दुर्गुणी वडीलांची लक्षणे मग ती कितीही लहान अथवा मोठी असोत दाखवतोच. ६०

ज्या देशात असे भ्रष्ट पुरुष आपली पापमय कृत्ये करित असतात, अगदी उच्च घराण्यांच्या आधारे, तो देश लवकर लयास जातो. ६१

कोठल्याही बक्षिसाची अपेक्षा न करतां जो पुरुष ब्राह्मण, गाई, असहाय्य स्त्रीया, लहान मुले, वृद्ध माणसे ह्यांच्या संरक्षणासाठी जीवावर उदार होतो तो आर्य ठरतो. मरणोत्तर तो अत्यानंदात रहातो. ६२

निष्पाप जीवांना हानि न पोहोचवणे, प्रामाणिकपणा, दुसऱ्याच्या मालमत्तेचा हव्यास न धरणे, मन व शरीराची शुद्धता, भोग इंद्रियांवरील संयम, ही मनुने चारही वर्णांच्या लोकांची समान लक्षणे म्हणून दिली आहेत. ६३

जर परंपरेने ब्राह्मण पुरुष व शुद्र स्त्री अशी लग्ने सात पिढ्या होत गेली तर त्या घराण्याचा वर्ण ब्राह्मण होतो.

६४ टीप: ब्राह्मण पुरुष व शुद्र स्त्री तिच्या मुलाने पुन्हा शुद्र स्त्रीशी लग्न केले त्यापासून मुलाने पुन्हा शुद्र असे सात पिढ्या झाले तर आजच्या माहितीप्रमाणे ते कुटूंब शुद्र ठरेल ब्राह्मण नाही. परंतु, जर पहिल्या मुलाने ब्राह्मण स्त्रीशी लग्न केले व त्यानंतर पुन्हा ब्राह्मण असे चार पिढ्या झाले तर आजच्या माहितीप्रमाणे ते कुटूंब ब्राह्मण ठरेल. येथे विरोध आढळतो.

असे होत गेले तर कालांतराने शुद्रचा ब्राह्मण होतो व ब्राह्मणाचा शुद्र होतो त्याच प्रमाणे क्षत्रिय व वैश्यांच्या बदल सुद्धा होते. ६५

जर उच्चते बदल शंका उत्पन्न झाली किं, कोण जास्त उच्च, आर्य ज्याने अनार्य स्त्रीपासून मुलाला जन्म दिला तो मुलगा कां ब्राह्मण स्त्री जिला अनार्य पुरुषापासून मुलगा झाला तो. ६६

ह्याबद्दलचा निर्णय असा घ्यावा, त्यात बापाचे गुण मुलात येतात म्हणून आर्य पुरुषापासून अनार्य स्त्रीस झालेला मुलगा ब्राह्मण ठरतो व दुसरा जो ब्राह्मण स्त्रीस अनार्यापासून झाला तो अनार्य ठरतो. म्हणजे पहिला जास्त उच्च ठरतो. ६७

पवित्र नियमा प्रमाणे दोघेही यज्ञ करण्यास नालायक ठरतात कारण, पहिला त्याच्या आईच्या नीचतेमुळे बाद होतो व दुसरा नालायक ठरतो कारण त्याच्या आईबापांचे लग्न उलट्या तऱ्हेने झाले आहे. ६८

जसे चांगल्या मातीत चांगले बी उत्तम वाढते तसेच आर्य पुरुषाचे बिज आर्य स्त्रीमध्येच चांगले वाढेल. म्हणून तशी अपत्ये यज्ञ करण्यास योग्य ठरतात. ६९

काही ऋषी बी जास्त महत्वाचे समजतात व दुसरे काही माती महत्वाची असे समजतात. तिसरे काही ऋषी म्हणतात दोनही महत्वाचे असतात. परंतु, नियम काय सांगतो ते असे आहे, ७०

बी जर नापीक जमिनीत पेरले तर ते फुकट जाते तसेच सुपिक जमिनीत खराब बी पेरले तर तेसुद्धा फुकट जाते, ७१

जणू काय, चांगले बिज जनावरात जरी पेरले तरी त्यातून महान ऋषी उत्पन्न होतो म्हणून बी जास्त महत्वाचे समजावे. ७२

आर्य दिसणारा अनार्या सारखा वागतो व अनार्य दिसणारा आर्या सारखा वागतो असे होते तेव्हा नियम सांगतो किं, ते दोघेही समान नाहीत व असमान सुद्धा नाहीत. ७३

ब्राह्मण जे ब्रह्माशी एकरूप होण्यासाठी झटत असतात ते त्यांची कर्तव्ये प्रामाणिकपणे पूर्ण करतात ते खाली दिलेली सहा कामे करतात. ती क्रमवार दिली आहेत. ७४

शिकवणे, अभ्यास करणे, स्वतासाठी त्याग करणे, दुसऱ्यासाठी दान करणे, दान घेणे अशी ती सहा कामे आहेत. ७५

सहा कामातील तीन त्याच्या उदरनिर्वाहासाठी असतात. त्या आहेत, शिकवणे, दुसऱ्यासाठी दान करणे, दान घेणे अशा त्या आहेत. ७६

ब्राह्मणा पासून क्षत्रिया पर्यंत पाहिले तर तीन कामं, शिकवणे, दुसऱ्यासाठी दान करणे, दान घेणे, ही क्षत्रियास करता येणार नाहीत. ७७

ती तीन वैश्याला सुद्धा करण्याची बंदी आहे. हा ठरलेला नियम आहे. प्रजापतिने ज्याने सर्व सृष्टी निर्माण केली त्याने असे मनुला सांगितले आहे. ७८

शस्त्र सांभाळणे व ती वापरणे ही कामे क्षत्रियास सांगितली आहेत. ते त्याचे उदरनिर्वाहाचे साधन असेल.

व्यापार, शेती, जनावरे पाळणे ही कामं वैश्यास सांगितली आहेत. पण त्यांचे कर्तव्य आहे किं, ते दयेने

इतरांशी वागतील, वेदाचा अभ्यास करतील आणि यज्ञाचे कर्मकांड सांभाळतील. ७९

सर्वात महत्वाची व प्रशंसनीय कामं आहेत ब्राह्मणांसाठी, वेद शिकवणे, लोकांचे संरक्षण करणे क्षत्रियांसाठी व व्यापार सांभाळणे हे वैश्यांसाठी. ८०

परंतु, जर ब्राह्मण दिलेल्या कामाने त्याचे उदरनिर्वाह करू शकत नसेल तर तो क्षत्रियाचे काम करू शकतो कारण, तो त्यानंतरचा वर्ण आहे. हा ठरलेला नियम आहे. ८१

जर असे विचारले, किं, जर तरीसुद्धा तो पोटभरू शकला नाही तर त्याने काय करावे तर त्याला उत्तर आहे, वैश्याची कामं करून पोट भरू शकतो. त्यात व्यापार, गुरं पाळणे अशी कामं तो करू शकतो. ८२

तरी जर ब्राह्मणाला वैश्याची कामे करावी लागली तरी तो शेती करणार नाही कारण त्यामुळे लहान जीवांना ईजा होण्याचा संभव असतो. ८३

काही जण सांगतात किं, शेती चांगली पण हे लक्षात घेतले पाहिजे की, लाकडाच्या औताला लोखंडाचा फाळ असतो त्यामुळे धरणी मातेस व तिच्यात रहाणाऱ्या असंख्य सुक्ष्म जीवांना त्रास होत असतो. ८४

पण जर त्याला (ब्राह्मणाला) उदरनिर्वाह त्याच्या कर्तव्यापेक्षा जास्त महत्वाचे असेल तर तो व्यापार करून व शेती करून श्रीमंत होऊ शकतो. तरीसुद्धा त्यात काही अपवाद आहेत ते असे, ८५

तो मसाल्याचे पदार्थ, शिजलेले अन्न, (गावातील) वैश्य जे सामान विकतो, तीळ, दगड, मीठ, गुरं, आणि गुलाम ह्यांच्या व्यापारात शिरणार नाही. ८६

तसेच, रंगवलेले वस्त्र, तागाचे, लोकराचे कपडे-कापड, फळे, कंदमुळ. औषधी वनस्पती, ८७

पाणी, शस्त्रे, वीष, मांस, सोम, सुगंधी द्रव्य, ताजे दुध, मध, ताक, साजुक तुप, तेले, लोणी, मेण, साखर, दुर्वाचे गवत, ८८

वनातील पशु, दात असलेले प्राणी, पक्षी, दारु, नीळ, लाख, एक खुर असलेले प्राणी. ह्याचा तो व्यापार करणार नाही. ८९

तो शेतीत असल्यास शुद्ध काळे तीळ पुजेच्या कामासाठी विकू शकतो जर ते त्याने स्वतः शेतात पिकवलेले आहेत. आणि ते साठवून जुने झालेले नाहीत. ९०

जर त्याने इतर कोणत्याही वापरासाठी म्हणजे, खाण्यासाठी, मालीश करण्यासाठी, दानधर्म करण्यासाठी विकले तर तो पुढच्या जन्मी किडा होईल व त्याच्या सर्व पूर्वजांसकट तो कुत्र्याच्या विष्टेत पडेल. ९१

मांस, मीठ व लाख विकल्याने तो जाती बाहेर टाकला जाईल, दुध विकल्यास तो शुद्र होईल. ९२

पण जर तो तरीसुद्धा स्वेच्छेने हे सर्व विकत राहिला तर तो सात दिवसाने वैश्य वर्णात शिरतो, त्याचे ब्राह्मणत्व नाहीसे होईल. ९३

मसाले मसाल्याच्या बदल्यात विकता येतात, मीठ मात्र कशाच्याही बदल्यात विकता येत नाही. शिजवलेले अन्न दुसऱ्या शिजवलेल्याच्या बदल्यात देता येते. तीळ इतर धान्याच्या बदल्यात तितक्यास तितके असे देता येईल.

९४

क्षत्रिय जर अडचणीत असेल तर तोसुद्धा हे सर्व करू शकतो पण तो कदापिही उद्धटपणाने वागणार नाही. ९५ हलक्या जातीचा माणूस जर लुचेगिरीने त्याच्या पेक्षा वरच्या जातीच्या लोकांचा उद्योग करील तर राजा त्याची सर्व संपत्ती जप्त करील. आणि त्याला राज्यातून हाकलून लावील. ९६

स्वताच्या जातीचे उद्योग जरी नीट करता आला नाही तरी चालेल पण दुसऱ्या जातीच्या उद्योगात तरबेज होणे हिताचे नसते कारण, त्यामुळे तो त्याच्या जातीतून बाहेर टाकला जाईल. ९७

जर वैश्य त्याच्या वर्णाचा उद्योग करू शकत नसला तर तो शुद्रा प्रमाणे सेवा कर्म आचरून वेळ निभावू शकतो परंतु, तो शुद्राचे इतर गुण घेण्याचे निक्षून टाकेल. आणि जशी परिस्थिती सुधारेल तसे तो पुन्हा वैश्याची कामे करू लागेल. ९८

जर शुद्राला ब्राह्मणाकडे काम मिळणे शक्य नसेल तर तो उपाशी मरण्यापेक्षा कलाकुसरीची कसबी कामे करून पोट भरू शकतो. ९९

तो शुद्र यांत्रिक कारागीरीची कामे शिकून, विविध कामे, ज्यामुळे द्विजांच्या उपयोगी तो येईल ते करावे. १०० जर कोणी ब्राह्मण फारच वाईट परिस्थितीत सापडला आहे व तरी तो क्षत्रियाचे अथवा वैश्याचे काम करण्यास तयार नाही व स्वताच्या वर्णाच्या शिवाय इतर काही न करण्याचा पक्का निर्धार आहे, तर अशा वेळी त्याने काय करावे ते पहा, १०१

असा ब्राह्मण कोणाही कडून (शुद्राकडून सुद्धा) दान घेऊन त्यावर उदरनिर्वाह करू शकतो कारण, असे सांगितले आहे किं, काहीही शुद्ध गोष्ट कधीही बिघडत नाही. १०२

हलक्या जातीच्या लोकांस शिकवल्यामुळे, दान हलक्या जातीच्या माणसाकडून घेतल्याने, ब्राह्मणाला पाप लागत नाही. कारण, ब्राह्मण अग्नी व पाण्यासारखा शुद्ध असतो. १०३

जर कोणी मरायला टेकला आहे कारण भूक लागली आहे तर अशावेळी कोणाही कडून तो खाणे मिळाले तर ते घेऊ शकतो त्यात पाप नाही. जसे चिखल वर फेकला म्हणून आकाश मळत नाही. १०४

अगिगर्त उपासमारीने त्रस्त असतांना त्याने अन्न मिळण्यासाठी स्वताच्या मुलास मारण्याचे काम केले तरी तो पापी झाला नाही. कारण, उपाशी राहून मरण्यापेक्षा दुसरे काहीही केलेले चांगले आहे. १०५

वामदेव जो चांगले काय व वाईट काय ते जाणत होता तरी तो जेव्हा उपासमारीने कासावीस झाला तेव्हा त्याने कुत्र्याचे मांस खाल्ले त्यामुळे काहीही बिघडले नाही. १०६

भार्गव, महान तत्वशिल, त्याने अनेक गाई स्वीकारल्या एका सुतार जातीतील ब्रीबू नांवाच्या आर्याकडून, जेव्हा तो व त्याचा मुलगा एकांत वनात उपासमारीने त्रस्त झाले होते. १०७

विश्वामित्र, जो योग्य अयोग्य हे चांगले जाणत होता त्याने भूकेने व्याकूळ असतांना एका चांडाळाच्या घरातून कुत्र्याचे तंगडे चोरून खाल्ले हाते. १०८

हलक्या कुळातील माणसांकडून भेट घेणे, त्यांना शिकवणे, त्यांसाठी यज्ञ करणे ह्यात भेट घेणे हे सर्वात कमी प्रतिये व फारच तिरस्करणीय कृत्य ठरते व त्याचे परिणाम त्याला पुढच्या जन्मी भोगावे लागतील. १०९

यज्ञात मदत करणे व शिकवणे ह्या दोन गोष्टी दिक्षा घेतलेल्या ब्राह्मण द्विजाने करावयाच्या असतात. पण शुद्राकडून दान घेणे हे त्यात येत नाही. ११०

अयोग्य माणसास यज्ञात मदत करणे अथवा शिकवणे ह्यावर तोडगा म्हणून पवित्र मंत्रांचा जप करणे व अग्नीत अर्ध देणे हे केल्याने काम होते परंतु, अयोग्य माणसाकडून दान, भेट घेण्याचे प्रायश्चित्त आहे ते दान, भेट फेकून देणे व तत्वशिलता पाळणे असे आहे. १११

जर ब्राह्मण स्वताचे पोट भरू शकत नसेल तर त्याने शेतातून जमिनीवर पडलेले धान्याचे कण एक एक करून वेचावेत व त्यावर गुजराण करावी. ते जास्त कौतुकास्पद आहे. ११२

ब्राह्मण स्नातक आहे, भुकेने व्याकूळ आहे व त्याच्याकडे जेवण घेण्यासाठी धातुचे पात्र नाही अशा परिस्थितीत तो राजाकडे ते मागू शकतो परंतु, जर राजा देण्यास तयार नसेल तर त्याशिवाय त्याने काम करावयाचे असते. ११३

दान स्वीकारतांना मशागत न केलेली जमीन घेणे माशागत केलेल्या जमिनी पेक्षा जास्त श्रेयस्कर असते. इतर दानात जास्त श्रेयस्कर दान प्रथम व कमी श्रेयस्कर शेवटी अशा प्रकारे येथे दिली आहेत ती पहा, गाय, बोकड, मेंढी, सोने, धान्य, शिजवलेले पदार्थ असे ते आहेत. ११४

जमीन जुमला मिळण्याचे सात वैध मार्ग सांगितले आहेत. ते असे, वारशाने, सापडणे अथवा मित्राने देणे, विकत घेणे, जिंकून घेणे, गहाणवट म्हणून स्वीकारणे, काम करून त्याच्या मोबदल्यात, आणि योग्य इसमाकडून दान घेणे. ११५

अडचणीच्या काळात दहा प्रकारे माणूस आपले जगणे करू शकतो. ते असे, शिकवणे, यंत्रकाम करणे, पगार घेऊन काम करणे, शेती करणे, सेवा करणे, गाई चारायला नेणे, वहातूक करणे, थोडक्यात समाधान मानणे, भिक्षा मागणे, व्याज कमावणे, ११६

ब्राह्मण व क्षत्रिय शक्यतर व्याजबद्ध्याचे काम करणार नाहीत. स्वसुषीने पण अडचणीच्या काळी पुण्यकर्मासाठी तो अतिशय पापकारी माणसास कमी व्याजावर कर्ज देऊ शकेल. ११७

राजा, प्रजेचे संरक्षण करणारा, अडचणीच्या काळात शेतकऱ्याकडून चौथाई (कर) वसूल करून आपले खर्च भागवू शकतो त्यात पाप नाही. ११८

राजाचे कर्तव्य आहे प्रदेश जिंकणे तो कधीही त्यात मागे रहाणार नाही. वैश्यांचे संरक्षण करणाऱ्या राजास त्यांच्यावर योग्य कर लादण्याचा अधिकार आहे. ११९

वैश्यांवर आठवा हिस्सा धान्याच्या किमतीवर, विसावा हिस्सा सोने व जनावरांच्या व्यापारावर, जे किमान एक कर्षप असेल. शुद्र, यंत्रिक (बलुतेदार), हे सर्वजण आपली सेवा देऊन त्याद्वारे कर भरतील. १२०

शुद्र जर अडचणीच्या काळात ब्राह्मणाची सेवा करून भागवू शकत नसेल तर तो क्षत्रियाचे कडे काम करू शकतो. त्याचप्रमाणे तो वेळ प्रसंगी वैश्याकडे सुद्धा काम करून जगू शकतो. १२१

पण शक्यतर शुद्राने फक्त ब्राह्मणाची सेवा करून रहावे कारण असे म्हणतात की, जो ब्राह्मणाची सेवा करतो त्याचे सर्व उद्देश सफल होतात. १२२

शुद्राने ब्राह्मणाची सेवा करून जगणे त्याच्यासाठी श्रेयस्कर आहे कारण इतर कामे करून त्याचे कल्याण होणार नाही. १२३

ब्राह्मणानी शुद्राची सेवा पाहून त्याच्या कर्तबगारीची योग्य दखल घेऊन त्याच्या जीवनाची योग्य व्यवस्था करून त्याचे काम करावे. जो ब्राह्मण असे करणार नाही तो पुढच्या जन्मी स्वतः शुद्राच्या पोटी जन्मेल. १२४
उरलेले जेवण, जुने कपडे, जुनी भांडी, इतर समान त्याला द्यावयाचे असते. धान्य दाणागोटा द्यावयाचे असते. १२५

शुद्र चुका करणार नाही, तो पातक करणार नाही, आणि तो दिक्षा घेऊ शकत नाही. जरी तो पवित्र शास्त्राचा अभ्यास करणार नसला तरी त्याला त्यातील काही हक्क आहेत. १२६

जो शुद्र पुण्य करू शकतो तो त्याची कर्तव्ये समजून काम करील. पाप करणार नाही. परंतु, जर तो ब्राह्मणाची नक्कल करून तसे जीवन जगण्याचा प्रयत्न करील तर त्यात तो वेदाचे वाचन करणार नसला तरी कौतुकास पात्र ठरेल. १२७

द्वेष न करता, सदैव सत्पुरुषांच्या सारखे वागत राहून तो शुद्र पुढच्या जगात निर्दोष व कौतुकास्पद असे जीवन मिळवतो. १२८

शुद्राने संपत्ती जमा करू नये. कारण त्यामुळे ब्राह्मणांस त्रास होतो. १२९

अशारितीने चार वर्णांच्या लोकांनी अडचणीत असतांना कसे काम करावे ते पाहिले. जर त्याप्रमाणे ते वागले तर त्यांचा उद्धार होईल. १३०

आतापर्यंत चार वर्णांचे नियम सांगितले, ह्या पुढील भागात तपस्येचे पवित्र नियम कोणते ते सांगतो. १३१

भाग दहावा संपला -

एकंदर भाग बारा आहेत.

- १) पहिल्या भागात विश्वाची निर्मिती, द्विजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- २) नंतरच्या पांच भागांत दैनंदिन कामे, विधि, विवाह आदिचे जीवन, कुटूंब जीवन, गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये व नंतरच्या वानप्रस्थाश्रमातील जीवन
- ३) सातवा व आठवा भाग सैनिकाची कर्तव्ये व राजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- ४) नववा भाग कायदा कानु बाबतची माहिती देतो.
- ५) दहावा भाग जाती व्यवस्था व समाज व्यवस्था आणि राज्य व्यवस्थे बाबतची माहिती दिली आहे.
- ६) अकरावा व बारावा भाग समाजाची व व्यक्तीची नैतिक मुल्ये सांगितली आहेत, तत्वज्ञान व अध्यात्म ह्यांची माहिती दिली आहे. त्यात सत्य, पाप, पुण्य, संन्यास, तपस्या, तत्वशिलता, पश्चान्ताप ह्यांचा विचार केला आहे.
- ७) बाराव्या भागात पवित्र नियम काळानुसार बदलण्याची पद्धत दिली आहे त्याचा अर्थ मनुस्मृती उत्क्रांतवादी असून जडवादी नाही हे स्पष्ट होते. त्यात हे नवीन नियम कोणी करावेत व कोणी करू नयेत ह्याबद्दलचे आदेश दिले आहेत.

हिंदू मान्यता उत्क्रांत होतात म्हणजे कालाच्या अनुसराने बदलतात. तसे ईस्लाम मध्ये होत नाही. म्हणून शंभर वर्षांपूर्वीचा हिंदू धर्म आज पाळला जात नाही. हिंदू परंपरा एकाद्या वृक्षा प्रमाणे असतात व इस्लामच्या परंपरा एकाद्या पुतळ्याप्रमाणे असतात. म्हणजे वृक्ष जरी अनेक वर्षांचा जुना असला तरी त्याची प्रत्येक डाहळी नवीन व ताजी असते. तसेच पुतळा जुना असेल तर त्याचा प्रत्येक भाग तितकाच जुना असतो. पुतळा तुटला तर तो पुन्हा तयार होत नाही त्या उलट वृक्ष मोडला तर तो पुन्हा वाढून तयार होत असतो. हिंदू परंपरा सतत पुनरुज्जीवित होत (उत्क्रांतवादी) असतात, बदलत असतात तसे इस्लाम अथवा ख्रिश्चन धर्मात होत (जडवादी) नाही. हिंदूमध्ये अनेक विचार प्रवाह आढळतात तसे इस्लाम व इतर धर्मात नसते. तेथे एकच विचार प्रवाह असतो. त्यांना संस्थापक असतो. त्यांचा एकच देव असतो. त्यात कोणी बदल सुचवला तर तो अधर्म समजला जातो व त्याविरुद्ध कारवाई होते. हे सर्व असल्याने ते पुरस्कृत धर्म ठरतात तसे हिंदू मध्ये नाही. हा महत्वाचा फरक आहे. म्हणून हिंदू हा प्रचलित अर्थाने धर्म ठरत नाही. ती एक विचार प्रणाली आहे जी सदैव अद्ययावत होत रहाते आहे.

उपलब्ध माहितीप्रमाणे मनुस्मृती इसवी सन पूर्व १५०० वर्षे लिहीली गेली.

मनुस्मृती -

अकरावा भाग {१-२६६}

त्या नऊ ब्राह्मणांना स्नातक म्हणतात जो केवळ अपत्य व्हावे म्हणून लग्न करतो, जो यज्ञ करू इच्छितो, जो प्रवास करू इच्छितो, ज्याने स्वताची सर्व संपत्ती दान केली आहे, जो त्याच्या गुरुसाठी, शिक्षकासाठी, पित्यासाठी, आईसाठी भिक्षा मागतो, जो वेदाचा विद्यार्थी आहे, अथवा जो आजारी आहे. १

स्नातक भिक्षा मागत असेल तर त्याला त्याच्या शैक्षणिक पात्रते प्रमाणे भिक्षा द्यावी. कारण त्याचे भिक्षा मागणे हे केवळ पवित्र नियमांचा मान राखण्यासाठी असते. २

अशा उत्तम द्विजांस चांगले खाद्य व पैसा भिक्षा म्हणून द्यावा. यजमानाचे असे भिक्षा देणे हे एक महत्वाचे कर्तव्य असते. असे दान यज्ञ मंडपाच्या आवारात मात्र देऊ नये. ३

राजा अशा विद्वान द्विजांना रत्ने, जडजवाहिर अशा मौल्यवान वस्तुंचे दान करील ते त्या स्नातकाच्या योग्यते नुसार असेल. ४

जर पहिली पत्नी असतांना दुसरे लग्न केले तर ते केवळ भोग सुखासाठी आहे म्हणून आणि तो जी भिक्षा मागतो ती सुद्धा त्या दुसऱ्या लग्नाचा खर्च निघावा म्हणून असते, अशा द्विजास जो भिक्षा देतो तो त्या द्विजाच्या दुसऱ्या बायकोच्या मुलावर हक्क सांगू शकतो. ५

ब्राह्मणास ज्याने त्याने त्याच्या ऐपतीनुसार भिक्षा द्यावी. जो ब्राह्मण वेदशास्त्र संपन्न आहे व एकटाच रहातो त्यास भिक्षा देण्याने स्वर्गात जागा मिळते. ६

ज्याच्या कडे त्याच्या कुटूंबाची तीन वर्षांची गरज पूर्ण करण्या इतपत साठा आहे असा माणूस सोमरसाचे सेवन करू शकतो. ७

परंतु, जर पुरेसा साठा नसतांना सुद्धा एकादा ब्राह्मण सोमरस पित असेल तर त्याचा त्याला काहीही उपयोग होत नाही. त्याने जरी पूर्वीसुद्धा सोमरस घेतला असला तरी असे होते. ८

जर धनवान माणूस स्वताच्या कुटूंबाकडे दुर्लक्ष करून परक्यांची धन करीत असेल तर त्याला त्याच्या दानशूरपणामुळे इहलोकात ख्याती मिळाली तरी परलोकात तो नरकात खितपत पडेल. ९

जर कोणी स्वकीयांस दुःख देऊन परक्याचे लाड करील व त्यात आनंद मानेल तर तो माणूस ह्या आणि नंतरच्या लोकांत वाईट अवस्थेत जाईल. १०

सद्गुणी राजाच्या राज्यात ब्राह्मणाने यज्ञ केला परंतु त्यात एक गोष्ट कमी असेल तर तो यज्ञ अपुरा झाला असे मानले जाईल. ११

ती गोष्ट ज्याच्या मुळे तो यज्ञ अपुरा राहिला ती गोष्ट एकाद्या श्रीमंत वैश्याच्या घरातून, जो संपन्न असूनही यज्ञ करीत नाही व ज्याच्या कडे भरपूर गुरंदोरं आहेत, आणि जो सोमरस सुद्धा पित नाही, बळजबरीने काढून घेता येईल. १२

किंवा, एकाद्या शुद्रा कडूनसुद्धा त्या गोष्टी तो ब्राह्मण यजमान काढून घेऊ शकतो. कारण शुद्राला यज्ञ कधीही करावयाचा नसतो. १३

जरी एकाद्या ब्राह्मण अथवा क्षत्रिय अशा माणसाकडे शंभर गाई आहेत, हजार गाई आहेत पण तो यज्ञ करीत नाही व सोमरस सुद्धा पित नाही अशांच्या घरात घुसून तो त्या गोष्टी काढून घेऊ शकतो. १४

तसेच तो त्या गोष्टी अशा माणसाच्या घरातून काढून घेऊ शकतो जो नेहमी दुसऱ्या कडून घेतो पण कधीही दुसऱ्याला काही देत नाही व देण्याची वेळ आली तर टाळाटाळ करतो. असे केल्याने घेणाऱ्याचा नांवलौकीक सर्वत्र पसरेल. त्या घेण्यात पाप नाही. १५

त्याच प्रमाणे, सहावे जेवण न केलेल्याने त्या जागी सातवे जेवण घ्यावे व ते सुद्धा अशा माणसाकडून काढून, जो पवित्र विधी करण्याची टाळाटाळ करीत असतो आणि दुसऱ्या दिवसाच्या भोजनाची सुद्धा सोय नसते. १६

धान्य झोडपतात त्या ठिकाणाहून, शेतातून, घरातून, जेथून तरी ती गोष्ट मिळेल तेथून तो ती शोधेल व जर त्या जागेच्या मालकाने विचारले तर त्याला त्याचे कारण सांगवे. १७

अशा परिस्थितीत क्षत्रिय कधीही ब्राह्मणाची वस्तु घेणार नाही पण मोठ्या अडचणीत असेल तर मात्र दस्युची तो घेऊ शकतो. तसेंच जे पवित्र शास्त्राने आखून दिलेली कर्तव्ये पार पाडत नाहीत त्यांच्या कडून घेऊ शकतो.

१८

जो वाईट माणसाची वस्तु घेऊन चांगल्या माणसास देतो तो एकाद्या होडी सारखा असतो कारण अशा करण्यामुळे तो त्या दोघांनाही दुदैवातून मुक्त करीत असतो. १९

जे नेहमी यज्ञ करतात त्यांच्या संपत्तीला देवाची संपत्ती असे समजावे व जे यज्ञ करीत नाहीत, कोणत्याही शुभकार्यात खर्च करीत नाहीत अशांच्या संपत्तीला असुराची संपत्ती असे समजावे. २०

वर दिलेल्या कारणासाठी जर कोणी दुसऱ्याची गोष्ट काढून घेतली तर त्याला राजा शिक्षा करणार नाही. कारण अशा मुळे ब्राह्मण कळवळत असतांना क्षत्रिय मजेत रहातो असे दृष्य दिसणार नाही. २१

अशा ब्राह्मणाच्या घरात किती माणसे आहेत त्याची माहिती घेऊन राजा त्या ब्राह्मणाला राजकोशातून काही व्यवस्था करील म्हणजे पवित्र नियमांचे तो पालन करू शकेल. २२

अशारितीने त्याची व्यवस्था केल्यानंतर राजा त्याच्याकडे लक्ष देऊन राहिल, त्याला सर्व प्रकारचे संरक्षण देईल कारण, अशा ब्राह्मणाच्या पावित्र्यातून राजाला फायदा होत असतो. २३

ब्राह्मण कधीही शुद्राकडे भिक्षा मागणार नाही कारण जर त्याने असे केले तर तो पुढच्या जन्मी चांडाळ होईल. २४

ब्राह्मण जर भिक्षा मागून त्याचा उपयोग यज्ञात आहुती साठी करील तर तो शंभर वर्षे भास नांवाच्या गिधाडाच्या जन्मी जाईल अथवा कावळा होईल. २५

ते पापमय लोक जे देवाची जमीन हडप करतात अथवा ब्राह्मणाची मालमन्ता ताब्यात घेतात ते पुढच्या जन्मी गिधाडाचे उष्टे खातात. २६

जर **प्राण्याची आहुती असलेला यज्ञ** केला नाही अथवा सोम यज्ञ करता आला नाही तर त्या ब्राह्मणाला पुढच्या वर्षी वैश्वानर इष्टी तपस्या करावी लागते. २७

द्विज कोणत्याही त्रासात नसतांना त्याचे कर्तव्य, अडचणीत असतांना करावयाच्या पवित्र नियमांप्रमाणे, करतो त्याला पुढच्या जन्मी काहीही विशेष फळ मिळत नाही असे काही ऋषी सांगतात. २८ *टीप: पवित्र नियम अडचणीतील व विनाअडचणीतील असे दोन प्रकारचे आहेत.*

विश्वदेव, साध्य आणि इतर काही ब्राह्मणांनी जे अडचणीच्या काळात नष्ट होण्याची भिती बाळगून होते त्यांनी एक पर्यायी तत्व काढले आहे. २९

पाप बुद्धी असलेल्या लोकांनी जे मुळ नियमाचे पालन करू शकत असतांना सुद्धा दुसरा नियमाचे पालन करतात त्यांना त्यामुळे कोणताही फायदा होत नाही. ३०

ब्राह्मणांनी त्याच्या दैवी सामर्थ्याने त्याला पिडा देणाऱ्याचे पारीपत्य करावे व त्यासाठी राजाकडे तक्रार करण्याची गरज नसते. ३१

कारण खऱ्या ब्राह्मणाचे सामर्थ्य राजापेक्षा मोठे असते. म्हणून तो त्याला त्रास देणाऱ्यांना स्वताच शिक्षा करू शकतो. ३२

त्याने अशाप्रसंगी वेळ न दवडता अथर्व वेदातील आणि अंगिरस मंत्र उच्चारून त्याच्या शत्रूचा बिमोड करावा कारण, वाचा ही ब्राह्मणाचे शस्त्र शक्ती आहे. ३३

क्षत्रिय त्याच्या शस्त्राने शत्रूचा बिमोड करतो, वैश्य व शुद्र त्यांच्या संपत्तीने बिमोड करू शकतात तर खरा ब्राह्मण मंत्राने व होमात आहुती टाकून बिमोड करू शकतो. ३४

ब्राह्मण हा जगाचा निर्माता समजला जातो, तो सर्वांना शिक्षा व शिक्षण देणारा असतो, तो सर्व जगाचा भोग घेणारा आहे व म्हणून त्याच्याशी कोणीही अपशब्दाने अथवा कठोर वाणीने बोलू नये. ३५

कुमारीका, लग्न झालेली बाई, कमी शिकलेला माणूस, मूर्ख माणूस, दिक्षा न घेतलेला, मोठ्या अडचणीत असलेला माणूस, असे कोणीही अग्निहोत्रात आहुती देणार नाहीत. ३६

कारण, असे करणारे नरकात जातात आणि ते अग्निहोत्र ज्याचे आहे तो सुद्धा नरकात जाईल. म्हणून जो कोणी दुसऱ्यासाठी वैतन विधी करतो त्याला संपूर्ण वेदाचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. ३७

ब्राह्मण जरी कितीही श्रीमंत असला तरी जर तो अग्न्याध्याय विधीच्या दक्षिणेसाठी, एक घोडा जो प्रजापतिस प्रिय आहे, देऊ शकला नाही तर तो पवित्र अग्नी नसलेल्या इतकाच सामान्य ठरतो. ३८

त्याला स्वतावर ताबा आहे म्हणून इतर कोणतेही काम करण्यास हरकत नाही पण तो कमी दक्षिणेत यज्ञ कार्य करणार नाही. ३९

भोगइंद्रिये, सन्मान, स्वर्गातील सुख, दिर्घायुष्य, प्रसिद्धी, मुलबाळं, गुरंढोरं ही सर्व यज्ञात कमी दक्षिणा दिल्यामुळे नष्ट होऊ शकतात. म्हणून सामान्य दर्जाच्या इसमाने श्रुत यज्ञ करू नये. ४०

ब्राह्मण जो अग्नीहोत्र आहे, स्वताहून पवित्र अग्नीकडे दुर्लक्ष करील तर तो चंद्राची तपस्या एक महिना करील. कारण, असे करणे एकाद्या माणसाचा खून करण्या इतके वाईट आहे. ४१

जे शुद्रा कडून पैसे घेतात आणि ते पैसे अग्नीहोत्रासाठी वापरतात ते वेदमंत्र जरी बोलत असले तरी निंदनीय ठरतात. ४२

शुद्राच्या पैशात पवित्र अग्नीची पुजा करणाऱ्या मूर्खाच्या डोक्यावर चालणारा (म्हणजे त्यांचा प्रमुख), पुढच्या जन्मी ते पाप घेऊन जाईल. ४३

जर कोणी दाखवून दिलेल्या मार्गाने जाण्याचे टाळतो तसेच जो सदोष काम करतो तसेच भोगाच्या उद्देशाने ते काम करतो अशांनी त्याचे परिमार्जन करण्यासाठी तपस्या केली पाहिजे. ४४

सर्व ऋषी सांगतात की, अजाणता जे पाप होते त्याच्या परिमार्जनासाठी तपस्या केली पाहिजे इतर काही सांगतात की, जाणता केलेल्या पापासाठी सुद्धा तपस्येची आवश्यकता असते. ४५

जे पाप अजाणता झाले त्याच्या परिमार्जनासाठी वेदाचे मोठ्याने वाचन करणे पुरेसे असते परंतु, जाणून बुजून केलेल्या पापासाठी विशेष प्रायश्चित्ताची तपस्या करावी लागते. ४६

आधीच्या जन्मातील अथवा ह्या जन्मातील चुका केल्यामुळे तपस्या करण्याच्या अवस्थेत (शिक्षेवर) गेलेल्या द्विजाने ती तपस्या करण्याच्या आधी कोणत्याही स्त्रीशी संभोग घेऊ नये. ४७ (!!)

आधीच्या अथवा ह्या जन्मातील पापकृत्यामुळे काही खल पुरुष त्यांचे स्वरूप बिघडवतात. ४८

ब्राह्मणाचे सोने चोरणाऱ्याची नखे वेडीवाकडी होतात. दारुडा (सुरा पिणारा व्यसनी) त्याचे दात काळे होतात. ब्राह्मणाची हऱ्या करणाऱ्याला क्षयरोग होतो. गुरुच्या पत्नी बरोबर झोपणाऱ्याला त्वचारोग होतो. ४९

चहाडी करणाऱ्याच्या नाकाला दुर्गंधी येते. अफवा पसरवणाऱ्याच्या श्वासास दुर्गंधी येते. धान्य चोरणाऱ्याचे पाय वाकडे होतात. आणि जो धान्यात भेसळ करतो तो त्याचे पाय गमावून बसतो. ५०

शिजलेले खाद्यपदार्थ चोरणाऱ्यास अम्लवात होतो. जो वेदातील ऋचांची चोरी करतो तो मुका होतो. वस्त्राची चोरी करणारा महारोगाने जर्जर होतो. घोडा चोरणारा लंगडा होतो. ५१

दिव्याची चोरी करणारा आंधळा होईल. जो दिवा (अग्नी) विझवेल तो एका डोळ्याने अंध होईल. मुक्या प्राण्यांना त्रास देणारा नेहमी आजारी राहील. व्यभिचार करणारा संधिवाताचा शिकार होईल. ५२

अशारितीने गेल्या जन्माच्या पातकामुळे ते जन्मतः मूर्ख होतील, मुके होतील, आंधळे होतील, बहिरे होतील, अपंग होतील, आणि असे हे लोक सद्गुणी जनांच्या तिरस्कारास कारणीभूत असतील. ५३

म्हणून पाप केल्यावर प्रायश्चित्त करण्यासाठी तपस्या करावी नाहीतर अशारितीने तिरस्करणीय दोषानी जन्म घ्यावा लागेल. ५४

ब्राह्मणाची हऱ्या करणे, दारु (सुरा) पिणे, ब्राह्मणाचे सोने चोरणे, गुरुच्या पत्नीबरोबर संभोग घेणे, आणि अशा पातकांना मदत करणे ही महापातके म्हणून ओळखली जातात. ५५

स्वताची खोटी उच्चता सांगणे, राजाला गुन्हाची माहिती न सांगणे, स्वताच्या शिक्षकावर खोटा आरोप करणे हे ब्राह्मणाची हऱ्या करण्या इतकेच वाईट समजले जाते. ५६

वेदाची शिकवण विसरणे वेदाचा चुकीचा अर्थ लावणे, खोटी साक्ष देणे, मित्राचा खून करणे, अयोग्य खाद्य खाणे, खाद्य नसलेले खाणे, हे सहा दारु पिण्यासारखेच समजले जातात. ५७

विश्वासाने दिलेली ठेव (घोडा, चांदी, जमीन, हीरे, इतर रत्न) हडप करणे, हे ब्राह्मणाचे सोने चोरण्यासारखे समजले जाते. ५८

स्वताच्या बहिणीशी संभोग घेणे, कुमारीकेचा मर्यादा भंग करणे, हलक्या कुळातील स्त्रीशी संग करणे, मित्राच्या बायकोशी संबंध ठेवणे हे गुरुच्या बायकोबरोबर संभोग घेण्यासारखेच समजले जाते. ५९

आप्तजनाची हत्त्या करणे, अयोग्य माणसासाठी त्याग करणे, व्यभिचार, स्वताला विकणे, मातेचा, बापाचा, मुलाचा त्याग करणे, स्वताच्या शिक्षकाचा, वेदाचा अभ्यास सोडणे, पवित्र अग्नीकडे दुर्लक्ष करणे, ६०
स्वताच्या धाकट्या भावाचे लग्न आधी होऊ देणे, मोठ्या भावाच्या आगोदर लग्न करणे, अशा प्रकारच्या लग्नात मुलगी देणे, ६१

कुमारीकेचा लज्जाभंग करणे, व्याजबड्याचा धंदा करणे, दिलेला शब्द मोडणे, तलाव, बायको, मुल विकणे, ६२

व्रात्य क्रीडा करणे, नातेवाईकांचा त्याग करणे, पगार घेऊन वेद शिकवणे, पगार देऊन वेद शिकणे, नको त्या वस्तुचा व्यापार करणे, ६३

मोठे खाणकाम, मोठी यंत्र कामे, वनस्पतीला इजा करणे, बायकोच्या कमाईवर जगणे, चेटूक करणे, मुळ काढणे, ६४

जळणासाठी जीवंत झाडे कापणे, स्वार्थासाठी काहीही करणे, वर्ज केलेले खाद्य खाणे, ६५

पवित्र अग्नी विझू देणे, चोरी, कामाचा मोबदला न देणे, वार्ड पुस्तके वाचणे, नृत्य गाणे शिकणे, ६६
धान्य, धातु, गुरं, चोरणे, दारुड्या बाई बरोबर झोपणे, स्त्रीची, शुद्राची, वैश्याची, क्षत्रियाची हत्त्या करणे, नास्तिक असणे, हे क्षुल्लुक गुन्हे (उपपातके) आहेत व ते केल्याने त्याला जाती बाहेर काढावे. ६७
ब्राह्मणाला त्रास देणे, ज्याचा वास घेऊ नये त्याचा वास घेणे, दारुचा वास घेणे, फसवणे, समलिंगी संबंध करणे, अशाने सुद्धा जातीबाहेर (जातिभ्रंश) टाकले जाते. ६८

गाढव, घोडा, उंट, हरीण, हत्ती, बोकड, मेंढी, मासे, साप, तसेंच म्हैस ह्यांची हत्त्या करणारा मिश्र जातीत (संकरीकर्ण) टाकला जातो. ६९

दुर्जनाकडून भेट घेणे, शुद्राशी व्यापार करणे, खोटे बोलणे, असे करणारा दानास अपात्र ठरतो. ७०

लहान मोठे किटक, पक्षी मारणे, दारु जवळ ठेवलेली गोष्ट खाणे, फळं, जळणाची लाकडे, फुलं चोरणे, ही माणसाला मलवाह ठरवतात. ७१ टीप: म्हणजे, असा माणूस पुढच्या जन्मी मलवाहक होईल.

आता सांगतो, त्या तपस्या ज्या केल्याने अशा अनेक पातकांपासून मुक्ती मिळते. ७२

ब्राह्मणाची हत्त्या करणाऱ्याने बारा वर्षे जंगलात झोपडी बांधून व भीक मागून तेथे राहिल. त्याच्या झोपडीवर माणसाच्या खोपडीची खूण असेल. ७३

अथवा त्याच्या मर्जीने तो लढाईच्या मैदानात लढण्यासाठी जाईल. अथवा तो स्वताला आगीत झोकून देईल. ७४
अथवा तो घोड्याचे दान करील त्यात ज्या जातीचे घोडे असतील ते असे, स्वर्गीत, गोसव, अभिजित, विश्वजित, त्रिवृत, किंवा अग्नीशतुत. ७५

अथवा शंभर योजने चालेल आणि त्यावेळी वेदाचे वाचन करील. कमी खाईल, भोग घेणार नाही. ७६

अथवा वेदशास्त्र संपन्न ब्राह्मणास त्याची सर्व मालमत्ता देईल, त्या ब्राह्मणास हवे ते सर्व सामान सुमाना सकट देऊन टाकील. ७७

अथवा यज्ञाच्या उरलेल्या अन्नावर राहिल, तो सरस्वती नदीच्या प्रवाहा विरुद्ध संपूर्ण नदीच्या उगमा पर्यंत चालत जाईल, त्यावेळी तो वेदाची संहिता तिनदा पुटपुटेले. ७८

अथवा तो मुंडन करून गांवाच्या एका कोपऱ्यात झोपडे बांधून राहिल, किंवा गोठ्यात राहिल, जोग्यांच्या बरोबर राहिल, गाई व ब्राह्मणांची सेवा करील. ७९

गाई व ब्राह्मणांचे संरक्षण करणाऱ्यास त्याचे सर्व दोष माफ होतात. ८०

ब्राह्मणाची संपत्ती वाचवून, तिच्या साठी मृत्यू पत्करून, जो असे करतो त्याचे ब्रह्म हत्येचे पातक नाहीसे होते. ८१

जो अशारितीने प्रायश्चित्त करील त्याचे पातक बाद होईल. जो शपथेचा पक्का राहिल, पवित्र जीवन जगेल, एकाग्रचित्ताने जप करील, असे बारा वर्षे करणाऱ्याचे ब्रह्म हत्येच पातक धुतले जाईल. ८२

अथवा जर त्याने भूदेवांच्या सभेत (ब्राह्मणांच्या सभेत) आणि क्षत्रियांच्या सभेत आपला गुन्हा कबूल केला व त्यानंतर अश्वमेध यज्ञाच्या जवळ स्नान केले तर तो ह्या पातकातून मुक्त होतो. ८३

ब्राह्मण हे पवित्र नियमरूपी वृक्षाची मुळं आहेत व क्षत्रिय त्याचा वरचा भाग. म्हणून जो ह्यांच्या समोर पातकाची कबूली देतो तो त्या पापापासून मुक्त होतो. ८४

मुळातच ब्राह्मण हा देवांसाठी सुद्धा देव असतो, त्याची शिकवण सर्व श्रेष्ठ असते. कारण वेद हे सर्वांचे मुळ आहे. ८५

जरी त्या सभेतील फक्त तीन ब्राह्मणांनी त्याला माफ केले तरी तो पाप मुक्त होतो. कारण, त्यांच्या शब्दात तशी शुद्ध करण्याची शक्ती असते. ८६

जो ब्राह्मण मन एकाग्र करून वरील नियमांचे पालन करील तो ब्रह्म हत्येच्या पापातून मुक्त होईल. ८७

ब्राह्मणाची भुणहत्या, क्षत्रिय, वैश्य जे वेदाच्या अभ्यासात गुंतलेले आहेत आणि ब्राह्मण स्त्री जिने अजून स्नान केलेले नाही (अत्रेय) ह्यांची हत्या करणाऱ्याला सुद्धा हेच प्रायश्चित्त सांगितले आहे. ८८

त्याच प्रमाणे, खोटी साक्ष देणे, शिक्षकाबद्दल वासनामय होणे, ठेव हडप करणे, स्वताच्या पत्नीचा अथवा मित्राचा खून करणे, ८९

हे सर्व अजाणता ब्राह्मणाची हत्या करण्यासाठी आहे परंतु, जाणीव पूर्वक हत्या करणाऱ्यास माफी नाही. ९०
द्विजाने दारु प्याल्यास जे पातक होते त्याच्या निवारणासाठी तो ती दारु (सुरा) उकळवून तशी पिईल म्हणजे तो त्या पातकापासून मुक्त होईल. ९१

नाहीतर मरेपर्यंत तो गाईचा मुत, पाणी, दुध, लोणी व शेंण सर्व एकत्र करून प्राशन करील. ९२

अथवा त्या पापापासून (सुरा पिण्याच्या) मुक्त होण्यासाठी तो एक वर्षभर दिवसातून एकदा रात्री तांदळाचे दाणे कच्चे खाईल, गाईच्या व स्वताच्या केसापासून बनवलेल्या वस्त्रनिशी, आणि दारुच्या प्याल्याची खून असलेला बावटा घेऊन फिरेल. ९३

सुरा हे धान्याच्या विष्टे पासून बनलेली असते. पाप म्हणजे मळ म्हणून ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य वर्णातील लोकांनी ती कधीही पिऊ नये. ९४ *टीप: दही हे जीवाणूंच्या विष्टेपासून बनते पण ते चालते!*

सुरा तीन प्रकारे बनते, एक काकवी पासून तिला गौडी म्हणतात. दुसरी तांदळाच्या पिठापासून बनते व तिसरी मोहाच्या फुलांपासून (माधवी) बनते. ह्या सर्व द्विजांच्या मुख्यांला वर्ज आहेत. ९५

सुरा आणि इतर मादक पेये व कच्चे मांस हे यक्ष, पिशक व राक्षसांचे खाद्य आहे. जो ब्राह्मण देवांचा प्रसाद खातो तो हे पदार्थ खाणार नाही. ९६

एकादा ब्राह्मण ते प्याल्यामुळे बेहोशीत अशुद्ध वस्तुवर पडला तर, त्यांने वेदातील श्लोक चुकीच्या रीतीने पुटपुटले किंवा, दुसरे काही तरी अभद्र काम केले, ९७

जेव्हा ब्रह्म (वेदरूपी) त्याच्या मध्ये स्थित आहे अशा शरीराने एकदा जरी बेवडा घेतला तरी तो ब्राह्मण रहात नाही व तो शुद्ध ठरतो. ९८

अशारितीने सुरा प्राशनावर उपाय काय ते पाहिले आता, ब्राह्मणाचे सोने चोरण्याच्या पातका पासून मुक्ती कशी मिळवावी ते पहावयाचे आहे. ९९

ज्या ब्राह्मणाने दुसऱ्या ब्राह्मणाचे सोने चोरले आहे तो राजा कडे जाऊन गुन्ह्याची कबूली देईल आणि सांगेल, "हे राजन्, मला शिक्षा कर". १००

त्या ब्राह्मणाच्या हातातील दंड राजा काढून घेईल व त्यानेच त्या ब्राह्मणाला तो मारील. त्यामुळे तो ब्राह्मण शुद्ध होतो. नाहीतर तो ब्राह्मण स्वतः शुद्धीसाठी तत्वशिलता पाळील. १०१

जर त्याला तपस्येने पाप क्षालन करावयाचे असेल तर तो चोर ब्राह्मण जंगलात वल्कल परिधान करून राहिल. आणि (ब्राह्महत्येच्या प्रायश्चित्तासाठी दिलेली) तपस्या करील. १०२

त्याप्रकारे तो ब्राह्मणाच्या सोन्याच्या चोरीच्या पापाचे परिमार्जन करील. गुरुच्या पत्नीबरोबर संभोग घेण्याच्या पातकासाठी तो पुढे दिलेले प्रायश्चित्त करील. १०३

प्रथम त्याने त्या पापाची कबूली घ्यावी नंतर तो तापवून लाल झालेल्या लोखंडाच्या खाटेवर झोपेल किंवा तापवून लाल झालेली बाईची पुतळी तोंडात घेईल. अशारितीने तो मरेल व त्यातच त्याचे पापक्षालन होईल. १०४
अथवा प्रथम स्वता त्याचे लिंग व अंड शरीरापासून कापून ते दोन हातात धरून तो नैऋत्येकडे (दिशा) मरून पडे पर्यंत चालत राहील. १०५

अथवा खाटेचा एक पाय घेऊन वल्कले परिधान करून दाढी वाढवून एकाग्र चिन्ताने एक वर्षभर निवांत अशा वनात क्रिख तपस्या जी प्रजापतिने सांगितली आहे ती करील. १०६

अथवा भोगइंद्रियांचे संयमन करून तीन महिने सतत चंद्र तपस्या करील. त्याकाळात तो फक्त यज्ञात वाहिलेले जेवण अथवा जवसाच्या पेजेवर राहील. अशाने त्याच्या पापाचे (गुरुच्या पत्नीबरोबर झोपण्याचे) क्षालन होईल.

१०७

अशा तपस्येने महापातकांचे परिमार्जन होईल. क्षुल्लक पापांच्या (उपपातक) परिमार्जनासाठी ज्या पातकांमुळे जाती बाहेर काढले जाते, तो काय करील ते पहा. १०८

गाईची हत्या करणारा एक महिनाभर जवसाच्या पेजेवर राहील. तो त्याने मारलेल्या गाईच्या कातड्याचे वस्त्र घालेल. आणि तो गोठ्यात राहील. १०९

त्यानंतरच्या दोन महिन्यात तो कमी खाईल. मीठ घेणार नाही, गाईच्या मुताने स्नान करील, स्वताचे भोग इंद्रिय ताब्यात ठेवील. ११०

दिवसभर गाईची राखण उभे राहून करील, असा उभा राहील किं, गाईच्या खुराने उडालेली धूळ त्याच्या अंगावर पडेल. रात्री तो गाईची प्रार्थना करील आणि वीरासनाच्या अवस्थेत राहील. १११

स्वतावर ताबा ठेवून तो न रागावता जेव्हा गाई उभ्या असतील तेव्हा उभा राहील व जेव्हा त्या बसतील तेव्हा तो बसेल. ११२

जेव्हा गाई आजारी असतील अथवा वाघापासून धोका असेल, खड्ड्यात पडली, चिखलात पडली तर तो तिला त्यापासून वाचवण्याचा प्रयत्न करील. ११३

उन्ह, पाऊस, थंडी, वारे ह्यांपासून गाईची राखण तो स्वताची पर्वा न करता करील. ११४

जर गाय त्याच्या अथवा दुसऱ्याच्या शेतातील गवत, धान्य खात असेल तर तो गुपचुप ते पहात राहील पण काही बोलणार नाही. वासरु जर तिचे दूध पिऊ लागले तर त्याला तो पिऊ देईल, बाजूला करणार नाही. ११५

गाय मारणाऱ्याने जर अशाप्रकारे गाईची सेवा तीन महिने केली तर तो त्या पापा पासून मुक्त होतो. ११६

एवढे केल्यानंतर तो वेदशास्त्र संपन्न ब्राह्मणास दहा गाई दान करील पण जर त्याच्याकडे त्या नसतील तर जे काही असेल ते सर्व देईल. ११७

द्विज पुरुष ज्यानी उपपातके केली आहेत ते सुद्धा असेच किंवा, चंद्र तपस्या करतील. परंतु, विद्यार्थी ज्याने दिलेली शपथ मोडली आहे ते (अवकीर्नीन) सोडून. ११८

अवकीर्नीन विद्यार्थी रात्रीच्या प्रहरी एक डोळा असलेला गाढव चार रस्त्याच्या नाक्यावर, नैऋत्येला दान करील (मारील) व ते पकयज्ञाच्या नियमानुसार होईल. ११९

अशारितीने अग्नीला अर्घ्य दिल्यावर तो शेवटी चार अर्घ्य, एक वायुला, इंद्राला, देवांच्या शिक्षकाला म्हणजे बृहस्पतिला आणि अग्नीला देईल. त्यावेळी तो ती ऋचा बोलेल, "मरुत, मला दे..." वगैरे. १२०

सर्वांना माहित आहे किं, कळतपणे (हस्तमैथून) विद्यार्थ्यांचे वीर्य पडले तर त्यामुळे शपथ मोडली जाते त्यासाठी हे प्रयश्चिन्त आहे. १२१

अशारितीने जर त्यानी शपथ मोडली तर वेदाची शक्ती जी विद्यार्थ्यांला प्राप्त झाली पाहिजे ती निघून जाते म्हणून मरुत, पुरुहुत (इंद्र), बृहस्पती आणि अग्नीस आवाहन करावे लागते. १२२

त्या नंतर तो सात घरात भिक्षा मांगण्यासाठी फिरेल. त्यावेळी तो त्या गाढवाचे (नैऋत्येस मारलेले) चामडे अंगावर घालून फिरेल. त्यामुळे त्याच्या पापाची जाहिरात होईल. १२३

एकच जेवण तो घेईल, दिवसातून तिनदा स्नान करील, असे एक वर्ष केल्यामुळे त्याचे ते पाप धुतले जाईल. १२४

जाणूनबुजून आपले जातीतून काढले जाण्यासारखे पातक करणाऱ्याने प्रायश्चित्त म्हणून संतपन क्रिख तपस्या (व्रत) करावे. आणि अजाणता झाले तर प्रजापतिने सांगितलेली क्रिख तपस्या करावी. १२५
संकर (मिश्रजाती) होण्यास कारणीभूत असल्यास त्याच्या परिमार्जनार्थ तो एक महिन्यासाठी चंद्र तपस्या करील. त्यामुळे तो अपात्र रहाणार नाही. मल्लिनीकर्णार्थ जे प्रायश्चित्त आहे त्यासाठी तो जवसाच्या गरम पेजेने तोंड भाजून घेईल. १२६

क्षत्रियाच्या (मुद्दाम केलेल्या) खूनाबद्दल जी शिक्षा आहे ती ब्राह्मणाच्या खूनासाठी जी आहे त्याच्या पाव असेल. आठवा भाग असेल वैश्याच्या खूनासाठी. मात्र शूद्राच्या खूनासाठी त्याच्या सोळावा भाग असेल. १२७
जर ब्राह्मणाने अजाणता क्षत्रियाचा खून केला तर तो एक हजार गाई आणि बैल असे मिळून दान करील (दुसऱ्या ब्राह्मणाला) त्यामुळे त्याच्या पापाचे क्षालन होईल. १२८

अथवा तो ब्राह्मणाच्या खूना करीता जी तपस्या सांगितली आहे ती तीन वर्षे करील. त्या काळात तो गावाबाहेर एका झाडाखाली वास्तव्य करील. १२९

जो ब्राह्मण सत्प्रवृत्त वैश्याचा खून करील तो तपस्या एक वर्षासाठी तशीच करील व त्या शिवाय शंभर गाई व एक बैल (दुसऱ्या ब्राह्मणाला) दान करील. १३०

शूद्राचा खून केला असेल तर तो सहा महिन्यासाठी तपस्या करील. त्याशिवाय दहा शुभ्र गाई आणि एक बैल (दुसऱ्या ब्राह्मणाला) तो दान करील. १३१

मांजर, मुंगूस, डोम कावळा, कुत्रा, घोरपड, घुबड, साधा कावळा, ह्यांना विनाकारण मारल्यास शुद्राच्या खूनाची शिक्षा भोगेल. १३२

अथवा तीन दिवस तो केवळ दूध प्राशन करील, अथवा शंभर योजने चालेल, किंवा, नदीच्या पाण्यात स्नान करील अथवा पाण्याला वाहिलेले कवन, वेदातील, पुटपुटेल. १३३

सापाला मारल्यास तो एक लोखंडी कुदळ देईल, नपुसक मारला तर एक गंजीभर गवत देईल, आणि एक मासा शिसे देईल. १३४

डुक्कर मारले तर भांडे भरून लोणी देईल, ससाणा मारला तर एक द्रोण भरून तीळ देईल, पोपट मारला तर दोन वर्षांचे वासरु दान करील, बगळा मारला तर तीन वर्षांचे वासरु देईल. १३५

हंस, करकोचा, बदक, मोर, माकड, घर, अथवा भास असे सुंदर पक्षी मारले तर ब्राह्मणाला एक गाय देईल. १३६

घोड्याला मारले तर एक वस्त्र, हत्ती मारला तर पांच रेडे, बकरी मारली तर नांगराचा बैल, गाढव मारले तर एक वर्षांचे वासरु देईल. १३७

मांसाहारी जंगली प्राणी मारला तर एक दुध देणारी गाय देईल, शाकाहारी वनप्राणी मारला तर तलगी गाय, उंट मारला तर एक क्रिष्णाल दंड भरेल. १३८

मोठ्या बाईस मारले तर चार वर्णांच्या बाबतीत वेगवेगळा दंड असेल, तो अनुक्रमाने असा असेल, चामड्याची पिशवी, धनुष्य, बकरी, मेंढी. १३९

जो द्विज साप मारल्याच्या परिमार्जनार्थ दंड देणार नाही तो क्रिख तपस्या करून मुक्त होऊ शकतो. १४०
हजारभर अस्थीवर (हाडे असलेले) प्राणी मारले अथवा गाडाभर हाडे नसलेले प्राणी मारले तर त्याला शुद्राला मारल्याची शिक्षा होईल. १४१

लहान प्राण्यांच्या हत्येसाठी तो ब्राह्मणास काहीतरी देईल, हाडे नसलेल्या प्राण्यांच्या हत्येतून तो मुक्त होतो जर तो प्राणायाम करील. १४२

फळधारी झाड, झुडूप, वेल, फुलावर असलेले झाड, कापले तर तो शंभर वेळा ऋचा बोलेल. १४३

फळ, मसाले, अन्न, अथवा फुलात अडकलेला प्राणी मारला गेला तर साजूक तुप खाल्याने पाप क्षालन होते. १४४

जर विनाकारण एकाद्याने शेतातील पीक अथवा वनातील वाढणारी वनस्पती नष्ट केली तर तो एक दिवस गाया चरण्यास नेईल व केवळ दुधावर राहील. १४५

अजाणता अथवा जाणता जर कोणी सजीवांना इजा केली तर त्यांने काय प्रायश्चित्ते करावीत ते पाहिले. आता अभद्र खाणे खाण्यामुळे जे पाप लागते त्याच्या परिमार्जनासाठी काय करावे ते सांगतो ते ऐक, १४६
अजाणता वारुणी नांवाची दारु तो प्याला तर त्याला पुन्हा नव्याने दिक्षा घ्यावी लागते तसे केल्याने तो त्या पापापासून मुक्त होतो. जाणूनबुजून प्याला तरी त्याला मारून टाकणारी शिक्षा देऊ नये. हा ठरलेला नियम आहे. १४७

जर कोणी दारूच्या पात्रातून पाणी प्याला तर तो पांच दिवस फक्त दुध पिणार व त्यात शंखपुष्पीचा काढा केलेला असावा. १४८

जर कोणी दारूला स्पर्श केला, जरी त्याने दारू सोडलेली असली अथवा शुद्धाच्या पात्रातून पाणी प्याला तरी तो नियमानुसार परिमार्जनासाठी तीन दिवस कुस गवताचा काढा काढला आहे अशा पाण्याचे प्राशन करील. १४९
जर ब्राह्मण ज्याने सोमरस घेतला आहे व सुरा पिणाऱ्याचा श्वास त्याला लागला तर तो तिनदा प्राणायाम करून मुक्त होतो. १५०

अजाणता कोणी द्विज श्रेण अथवा गोमूत्र चाखेल अथवा खाईल तो पुन्हा दिक्षा घेऊनच शुद्ध होऊ शकतो. १५१
द्विजाच्या अशा दुसऱ्या दिक्षांत विधीत मुंडन, पवित्र जानव्हे घालणे, दंड धारण करणे, भिक्षा मागणे, आणि शपथ घेणे ह्या गोष्टी करण्याची गरज नसते. १५२

जर ब्राह्मणाने नको ते खाद्य खाल्ले, स्त्रीचे अथवा शुद्धाचे उष्टे खाल्ले तर तो सात दिवसरात्र फक्त जवसाच्या पेजेवर राहील १५३

द्विजाने आंबलेले, पांबलेले, आंबट झालेले, उतरलेले असे खाद्य खाल्ले तर ते पचे पर्यंत तो अशुद्ध समजावा. जरी असे खाद्य वर्ज नसले तरी. १५४

द्विजाने डुकराचा मुत, गाढवाचा मुत, उंटाचा मुत, कोल्ह्याचा, माकडाचा, गाईचा मुत प्याला तर तो चंद्र तपस्या करून त्यातून मुक्त होईल. १५५

जो ब्राह्मण माहित नसलेले मांस, अळंबी खाईल जे जरी खाटिक खान्यातील असले तरी तो चंद्र तपस्या करील. १५६

मांसाहारी प्राण्याचे, डुकराचे, उंटाचे, कोंबड्याचे, गाढवाचे, आणि माणसाचे असे मांस खाण्यामुळे जे पाप लागते त्यावर उपाय आहे, तप्त क्रिख्र तपस्या. १५७

शिक्षण पूर्ण झाले नाही अशा द्विजाने जर महिन्याच्या श्राद्धाचे अन्न खाल्ले तर तो तीन दिवस उपवास करेल आणि एक दिवस पाण्यात उभे राहून तपस्या करील. १५८

विद्यार्थी मध वा मांस खातो तो साधी क्रिख्र तपस्या करील. त्यानंतर शपथेचा विधी होईल. १५९

जर कोणी मांजर, कावळा, उंदीर, कुत्रा, मुंगूस अशांचे उष्टे खाईल तर तो त्या वीषापासून मुक्त होण्यासाठी ब्रह्मसुवर्कल नांवाच्या वनस्पतीचा अर्क प्राशन करील. १६०

जो शुद्ध राहू इच्छितो तो अभद्र खाद्यपदार्थ खाणार नाही व जर चुकून खाल्ले तर उलटी करून ते काढून टाकील. किंवा, इतर शुद्धीकरणाच्या विधी करील. १६१

अभद्र खाण्यावरील प्रतिशोध घेणारे उपाय अनेक आहेत ते आता पहावयाचे आहेत. त्यांच्यामुळे त्यामुळे जे पाप लागते ते दूर होईल. १६२

द्विजांच्या प्रमुखाने जर त्याच्या गटातील दुसऱ्या द्विजाचे धान्य, शिजवलेले अन्न, मौल्यवान वस्तु चोरली तर तो एक वर्ष क्रिख्र तपस्या करील. १६३

चंद्र तपस्या करण्याची शिफारस, जेव्हा माणसे पळविणे, बायका पळविणे, घर शेत हडपणे, विहीरीचे तलावाचे पाणी चोरणे अशा पापकर्मावर परिमार्जनार्थ, केलेली आहे. १६४

जर मामुली गोष्ट चोरली असेल तर ती प्रथम परत करावी व नंतर त्याच्या पाप क्षालनार्थ संतपन क्रिख्र तपस्या करावी. १६५

विविध प्रकारचे खाद्यपदार्थ, वाहन, शय्या, आसन, फुलं, कंदमुळं, अथवा फळं चोरल्यास गाईचे पंचगव्य प्राशन करावे. १६६

गवत, लाकुड, झाड, काकवी, कपडे, चामड्याच्या वस्तु, आणि मांस चोरल्यास तीन दिवसरात्र उपवास करावा. १६७

रत्ने, मोती, प्रवाळ, चांदी, लोह, पितळ, दगड चोरल्यास बारा दिवस तो कच्च्या धान्यावर राहिल. १६८
कापड, रेशीम, लोकर, खुरं असलेला अथवा नसलेला प्राणी, पक्षी, अन्तर, औषधी वनस्पती, दोर असे चोरल्यास तीन दिवस तो फक्त दुधावर राहिल. १६९

अशारितीने द्विज आपल्या पापाचे क्षालन करील. पण जर त्याने अगम्य स्त्रीकडे जाण्याचे पातक केले तर तो खाली दिलेले प्रायश्चित्त करील. १७०

जो द्विज आपल्या बहिणीशी संभोग घेतो, मित्राच्या बायकोशी झोपतो, हलक्या कुळातील स्त्री बरोबर झोपतो, अविवाहीत मुलीशी संग करतो, त्यासाठी गुरुच्या पत्नीबरोबर झोपल्यास जे प्रायश्चित्त सांगितले आहे तेंच घ्यावे. १७१

जो द्विज आत्येच्या मुलीशी, मावशीच्या मुलीशी, मामाच्या मुलीशी संग करण्याचा प्रयत्न करतो तो त्या पापाच्या परिमार्जनार्थ चंद्र तपस्या करील. १७२

शहाणा माणूस सपिंड स्त्रीशी (वरच्या कवनात त्या दिल्या आहेत) लग्न करणार नाही कारण, तसे केल्यास तो अधोगतीला जातो. १७३

ज्याने पाशवी गुन्हा केला आहे, ज्याने स्त्रीशी अयोग्य संबंध केला आहे, ज्याने पाण्यात संभोग केला आहे, ज्याने रजस्वला स्त्रीशी संभोग करण्याचा प्रयत्न केला आहे, अशा माणसाने (द्विज) संतपन क्रिख तपस्या करावी. १७४

द्विजाने जर स्मलिंगी भोग घेतला, बाई बरोबर चालत्या बैलगाडीत संभोग केला, पाण्यात केला, दिवसा केला, तो अंगावरील वस्त्रानिशी स्नान करून त्याचे परिमार्जन करील. १७५

जो ब्राह्मण अजाणता चांडाळ अथवा अशाच नीचकुळातील स्त्रीशी संग करील, तिच्या बरोबर जेवेल, अशांच्या कडून दान-भेट घेईल तो जाती बाहेर टाकला जाईल. परंतु, जर ते त्याने जाणीव पूर्वक केले तर तो त्यांच्या जातीतला होईल. १७६

अतिशयच व्यभिचारी स्त्री असेल तर तिचा नवरा तिला बंद कोठडीत डांबून तिच्या कडून पुरुषांना व्यभिचारा बाबत जे प्रायश्चित्त सांगितले आहे ते करवून घेईल. १७७

पतिशी अप्रामाणिक असलेल्या स्त्रीस क्रिख व चंद्र अशा दोनही तपस्या करण्याची शिफारस आहे. १७८

वृषाली स्त्री बरोबर एक रात्र काढणाऱ्या द्विजास परिमार्जनार्थ तीन वर्षे दररोज भिक्षा मागून व वेदमंत्र पुटपुटून करावे. १७९

चार प्रकारच्या पाण्यांना मुक्त करणाऱ्या प्रायश्चित्ताची माहिती पाहिली आता, जाती बाहेर टाकलेल्या स्त्रीशी संग करणाऱ्याला कोणती तपस्या करावी लागते ते पहावयाचे आहे. १८०

जो जाती बाहेर टाकलेल्याच्या बरोबर सलोख्याचे संबंध ठेवतो, त्याला शिकवतो, त्याच्या बरोबर लग्न करतो, त्याच्या बरोबर बसतो, रहातो, जेवतो तो सुद्धा, एक वर्षभर असेच होत असेल तर, जाती बाहेर टाकला जातो. १८१

जाती बाहेर टाकलेल्याशी संबंध ठेवल्यामुळे जे पातक होते त्याच्या परिमार्जनार्थ सांगितलेले प्रायश्चित्त करावे. १८२

जाती बाहेर टाकलेल्याच्या नातेवाईकानी (सपिंड व समोदक) सर्व पुरोहित व शिक्षकांच्या हजेरीत गांवा बाहेर अशुभ दिवशी तो जीवंत असला तरी तो मेला आहे असे धरून त्याच्या नांवाने पाणी सोडून श्रद्ध करावे. १८३
घरातील स्त्री गुलाम त्याच्या नांवाने पाण्याने भरलेला हंडा पायाने उपडा पाडून मेलेल्याला देतात तसे पायाने अर्ध देईल. त्याचे सपिंड व समोदक एक दिवसाचे सुतक पाळतील. १८४

एवढे केल्यानंतर मात्र त्याच्याशी कोणताही संपर्क (त्याच्या बरोबर बसणे, बोलणे, वारशाच्या वाटण्या करणे वगैरे) ते सपिंड व समोदक नातेवाईक ठेवणार नाहीत. १८५

जर तो सर्वात मोठा असेल तर त्याचा वडीलकीचा अधिकार अडवला जाईल आणि त्याच्या पेक्षा लहान पण इतरापेक्षा मोठा असा जो भाऊ असेल त्याला तो वडीलकीचा अधिकार मिळेल. १८६

पण जेव्हा त्याने तपस्या पूर्ण केली असेल तेव्हा सर्व भावंड त्याच्या बरोबर स्नान करतील आणि पुन्हा एक पाण्याचा घट फोडला जाईल. १८७

तो पाण्याचा घट घराच्या बाहेर फोडून नंतर गृहप्रवेश करील आणि त्या नंतर सर्व व्यवहार नेहमीप्रमाणे होत रहातील. १८८

द्व्याच पद्धतीने स्त्रीचे पुन्हा जातीत येणे होईल फक्त फरक एवढाच किं, तिला नवीन वस्त्र, खाणे (जेवण), पिण्याचे पाणी द्यावे लागते. त्यानंतर ती पुन्हा घरात नेहमी प्रमाणे राहू शकते. १८९

ब्राह्मण, प्रायश्चित्त न घेतलेल्याशी कोणताही व्यवहार करणार नाही. त्याच प्रमाणे ज्याने प्रायश्चित्त घेतले त्याला उणेवसे (मनाला लागेल असे) असे काहीही बोलणार सुद्धा नाही. १९०

ब्राह्मण, लहान मुलांचा खून करणाऱ्या बरोबर रहाणार नाही. तसेच जे वार्ड कर्म करण्यास तयार होते, मदत मागणाऱ्याचा खून करणारा, बायकांचे संरक्षण करणाऱ्याचा खून करणारा अशांनी जरी पवित्र शास्त्रानुसार शुद्धी केलेली असली तरी, त्यांच्या सह तो रहाणार नाही. १९१

जे द्विज नियमानुसार सावित्री शिकलेले नाहीत त्यांनी क्रिख तपस्या करावी. त्यानंतर दिक्षा घ्यावी. १९२

जे द्विज अयोग्य कामे करतात व वेद शिकत नाहीत त्यांना तपस्या करावयाची असेल व प्रायश्चित्त घ्यावयाचे असेल त्यांच्यासाठी काय करावयाचे ते पहा, १९३

जर ब्राह्मणाने कुमार्गाने मालमन्ता हडप केली तर ती परत करून तो त्या पापा पासून मुक्त होतो. त्याशिवाय तो प्रार्थना पुटपुटत राहून व तत्वशिलता पाळून ते साध्य करतो. १९४

वार्ड माणसाकडून दान घेण्याने जे पातक लागते त्याच्या परिमार्जनार्थ त्याने सावित्री मंत्र तीन हजार वेळा जपावा त्यासाठी तो गोठ्यात राहिल व फक्त दुध प्राशन करील. १९५

पण जेव्हा तो गोठ्यातून परत येत असेल तेव्हा इतर ब्राह्मण त्याला विचारतील, "मित्रा, तुला आमच्या बरोबरीने यावे असे वाटते कां?" १९६

जर तो म्हणाला, "मी पुन्हा अशी चुक करणार नाही," त्यानंतर तो काही गवत गाईपुढे टाकेल, जर ते त्या गाईने खाल्ले तर इतर ब्राह्मण त्याला पुन्हा जातीत घेण्यास तयार होतील. १९७

ज्याने ब्राह्मणासाठी यज्ञ केला, परक्याचे अंत्येष्टी केली, जादुटोणा (मारण्यासाठी) केला, अहीन यज्ञ केला, हे सर्व तीन क्रिख तपस्येने नाहीसे होते. १९८

जर द्विजाने संरक्षणाचे वचन मोडले असेल, वेद चुकीच्या माणसास शिकवला असेल, तर त्याचे परिमार्जन एक वर्षभर जवसाच्या पेजेवर राहून करावे. १९९

कुत्र, कोल्हा, गाढव, पाळीव मांसाहारी प्राणी, घोडा, उंट, गावठी डुक्कर, अशाने चावा घेतल्याने जी अशुद्धी होते ती प्राणायामाने निघून जाते. २००

जेवणातून उठवलेल्याने (अपडक्त्य) जी अशुद्धी होते त्याच्या परिमार्जनार्थ दिवसाच्या सहाव्या भागातील जेवण तो एक महिनाभर करेल त्याबरोबर सकल अर्ध देईल. त्याने शुद्धी होईल. २०१

स्वताहून उंट अथवा गाढवाच्या गाड्याने जर ब्राह्मण प्रवास करील, नगनावस्थेत स्नान करील तर त्यामुळे जी अशुद्धी होते तिच्या निवारण्यासाठी तो प्राणायाम करील. २०२

शौच करून ज्याने पोट साफ केले तो जर त्यानंतर पाण्याने धुणार नाही असे झाले तर तो अंगावरील वस्त्रानिशी आंगोळ करील व त्यानंतर गाईला स्पर्श करील. २०३

स्नातक असतांना ज्या गोष्टी करावयाच्या त्या न केल्यामुळे तसेच वेदामध्ये दिलेल्या विधी न केल्यामुळे जो दोष लागतो त्याच्या निवारणार्थ उपवास करणे हाच उपाय आहे. २०४

जर कोणी ब्राह्मणाशी उद्धटपणे बोलला अथवा मोठ्या माणसात तू तू करून बोलला तर जो दोष लागतो त्यासाठी उरलेला दिवस तो उपवास करील आणि त्या मंडळीची माफी मागेल. २०५

जर कोणी ब्राह्मणाला मारले (अगदी गवताच्या काडीने तरी), बांधून ठेवले, किंवा वादात हरवले तर तो त्या ब्राह्मणा पुढे लोटंगण घालून नमस्कार करील. २०६

जरी कोणी ब्राह्मणाला मारण्याचा विचार करील, धमकी देईल तर तो शंभर वर्षे नरकात जाईल. आणि जर खरोखरच मारले तर तो हजार वर्षे नरकात खितपत पडेल. २०७

ब्राह्मणाच्या (सांडलेल्या) रक्तात जेवढे मातीचे कण गोठतील तेवढी वर्षे मारणारा नरकात पडून राहिल. २०८
ब्राह्मणाला धमकी दिल्यास जो दोष लागतो त्यासाठी क्रिख, मारण्यास अतिक्रिख व त्याचे रक्त सांडल्यास
दोनही क्रिख व अतिक्रिख करावे लागतील. २०९

ज्या गुन्ह्यासाठी परिमार्जनाची सोय दिलेली नाही अशा गुन्ह्याचे स्वरूप व करणाऱ्याची क्षमता तपासून त्यानुसार
तपस्या कोणती करावयास द्यावी ते ठरवावे. २१०

आता मी तुम्हाला सांगतो, देव, ऋषी व पितर जे करतात त्याची माहिती, तसे केल्याने माणूस त्याची पापा
पासून मुक्ती करू शकतो. २११

द्विजाला प्रजापतिने सांगितलेले व्रत ज्याला क्रिख तपस्या असे म्हणतात ते असे आहे, पहिले तीन दिवस फक्त
एकदा सकाळी जेवेल, त्यानंतरच्या तीन दिवसात तो फक्त रात्री एकदा जेवेल, त्यानंतरच्या तीन दिवसात तो
जर कोणी जेवण दिले तर तेवढेच खाईल, त्यानंतरच्या तीन दिवसात तो पूर्ण उपवास (अनशन) करील. २१२
संतपन क्रिख तपस्या आहे अशी, गोमुत्र, गोशेण, दुध, ताक, लोणी, दुर्वाचा काढा हे खाऊन त्यानंतर एक
दिवस रात्र अनशन करील. २१३

अतिक्रिख तपस्येत ब्राह्मण एकदाच एक घास एवढेच खाईल, असे तीन दिवसातून तिनदा खाईल. त्यानंतरचे
तीन दिवस अनशन करील. २१४

ब्राह्मण एकाग्र मनाने तप्तक्रिख करेल त्यात तो उन्हे पाणी, दुध, गरम लोणी, असे खाईल व नाकाने उष्ण हवा
घेईल, एकदा स्नान करील. २१५

बारा दिवसाची तपस्या, जिला परकक्रिख असे म्हणतात ती केल्याने आणि ती करतांना कोणतीही चुक करणार
नाही तर सर्व दोषांपासून मुक्ती मिळते. २१६

चंद्र तपस्या म्हणजे काय ते सांगतो, कृष्ण पक्षाच्या प्रतिपदेस एकाग्र मनाने सुरुवात करील दररोज एकदा जेवून
त्यात प्रतिदिनी एक घास कमी घ्यावयाचा असे पंधरा दिवस करीत त्या नंतर पुढच्या पंधरवड्यात पुन्हा एक घास
वाढवत न्यावयाचा असे करावयाचे असते. असे करतांना तो दररोज तिनदा स्नान करील (सकाळ, दुपार व
रात्री). २१७

चंद्रायनात (यवमध्यमा) ह्या तपस्येत तो सुरुवात शुक्ल पक्षाच्या प्रतिपदेस करील. बाकी सर्व चंद्र तपस्ये प्रमाणेच
असेल. २१८ टीप: यवाच्या दाण्याप्रमाणे प्रथम निमुळते व मध्ये रुंद आणि पुनः निमुळते अशी तपस्येची
तीव्रता बदलत असते.

संन्याशाची चंद्र तपस्या ज्याला करावयाची असेल तो संयमपूर्वक महिनाभर दिवसा एकदाच दुपारी फक्त आठ
घास खाईल. तेसुद्धा यज्ञात दान दिलेले असेल. २१९

जर ब्राह्मण एकाग्र मनाने महिनाभर दिवसातून एकादाच फक्त चार घास खाईल तर ती लहान मुलाची चंद्र
तपस्या होते. २२०

जो ब्राह्मण कोणत्याही एका महिन्यात एकाग्र मनाने दिवसातून तिनदा मिळून ऐंशी घास खाईल तो मेल्यानंतर
चंद्रलोकात वास करील. २२१

**रुद्र, तसेच सर्व आदित्य, सर्व वसु, मरुत् ह्या सर्वांनी व सर्व ऋषींनी हे व्रत केले त्यामुळे त्यांची सर्व पातके
नष्ट झाली. २२२**

यज्ञात आहुती व त्या बरोबर महाव्यहती दररोज करण्याने प्रायश्चित्त पूर्ण होते असे करतांना त्याने मुक्या प्राण्याना
इजा करता कामा नये. सत्य बोलावे, राग व अप्रामाणिकपणा नसावा. २२३

दिवसातून व रात्रीतून तो तिनदा स्नान करील, तो कोणत्याही कारणाने स्त्री, शुद्र व जाती बाहेर टाकलेले
अशांशी बोलणार नाही. २२४

तो दिवसा उभा राहिल व रात्री बसून राहिल. जर ते जमण्यासारखे नसेल तर तो उघड्या जमिनीवर निजून
राहिल. तो शरीराची शुद्धता पाळील व विद्यार्थ्यांची शपथ पाळील, गुरुची व देवांची आणि ब्रह्माची प्रार्थना करीत
राहिल. २२५

तो सतत सावित्री व तसेच इतर पावित्र्यकारक मंत्र जे वेदात दिले आहेत ते त्याच्या कुवती नुसार पुटपुटत
राहिल. तसेच तो इतर तपस्यांच्या वेळी सुद्धा करील. २२६

अशा प्रकारे माहित असलेल्या दोषांचे परिमार्जन होईल. परंतु, जी पाप झाल्याची माहिती नाही परंतु झाली असल्याची शक्यता आहे त्यांच्या परिमार्जनार्थ पवित्र वाचन करणे व पवित्र अग्नीत अर्घ्य देणे हे उपयोगी ठरते. २२७

गुन्ह्याची कबूली देऊन, प्रायश्चित्त करून, वेदाचे वाचन करून, सर्व दोष नाहीसे होत असतात. काहीच नाही तर शेवटी गरीबांना दाने करून तो मुक्त होऊ शकतो. २२८

गुन्ह्याची प्रामाणिकपणे कबूली देऊन चुक करणारा स्वता मुक्त होईल जसा साप चिखलातून मुक्त होतो. २२९ त्याचे शरीर जरी दोषातून मुक्त झाले तरी त्याच्या हृदयातील पीळ जो त्याच्या कुकर्माने निर्माण झाला तो तसाच राहतो. २३०

जरी प्रायश्चित्ताने त्याची पापा पासून मुक्ती झाली तरी खरी सुटका होईल जेव्हा तो निर्धार करील किं, तसे तो पुन्हा करणार नाही. २३१

अशा प्रकारे विचार झाल्यानंतर त्याच्या मृत्यू नंतर त्याचे काय होईल त्याबद्दल नेहमी आशावादी रहावे त्यासाठी चांगले विचार, वाचा व कृती त्याने ठेवली पाहिजे. २३२

एकदा केलेल्या पातकाच्या (जाणून अथवा अजाणता) प्रायश्चित्तानंतर तो पुन्हा तसे करणार नाही असा निर्धार करील. २३३

जर केलेल्या प्रायश्चित्ताने त्याचे समाधान झाले नाही व मनात शंका येत असेल तर तो त्या तपस्या पुन्हा पुनः करू शकतो जोवर त्याचे समाधान होत नाही. २३४

वेद ज्यांना देवांनी सांगितले त्या सर्व ऋषीने असे सांगितले आहे किं, सर्वकडे मुळात, मध्यावर व अंतात सुद्धा तत्वशिलता हेच मुळ आहे. २३५

ज्ञान मिळवणे, ही ब्राह्मणाची तत्वशिलता असते, प्रजेचे संरक्षण ही क्षत्रियाची तत्वशिलता असते, व्यापार करणे ही वैश्याची तत्वशिलता असते. आणि शुद्राची तत्वशिलता असते सेवा करण्यात. २३६

ऋषी त्यांच्या संयमी जीवनात केवळ फळे, कंदमुळे व हवा खाऊन जगतात ते तिनही जगातील चराचरांचे नियंत्रण तत्वशिलतेनेच करतात. २३७

औषधी, चांगली प्रकृती, शिक्षण, आणि विविध दैवी गोष्टी मिळविण्यासाठी तत्वशिलता जरूरीची असते. तत्वशिलता हीच सर्व गोष्टी मिळवण्यासाठी आवश्यक असते. २३८

जे काही मिळवायचे मग ते प्रवास असो, अवघड कर्तव्य असो, ते सर्व एका तत्वशिलतेच्या आधारेच कोणीही प्राप्त करू शकतो. तत्वशिलतेत जी जबर शक्ती असते त्याची बरोबरी कोणतीही दुसरी गोष्ट करू शकत नाही. २३९

तत्वशिलतेमुळे चांगल्या प्रकारे प्रायश्चित्त साध्य होते त्यामुळे महापातकातून सुद्धा सुटका होत असते. २४० किडे, साप, पतंग, माशा, पक्षी हे सर्व प्राणी जर अचल झाले तरी केवळ तत्वशिलतेच्या जोराने स्वर्गात पोहोचतात. २४१

माणसे जे काही कुकर्म वाचेने, क्रियेने, विचाराने करतात ते तपस्येच्या जोरावर धुतले जाऊ शकते आणि हे सर्व एका तपस्येचा परिणाम असतो म्हणून त्यानी तपस्या ही त्यांची संपत्ती समजावी. २४२

ज्या ब्रह्माने स्वताला तत्वशिलतेने शुद्ध ठेवले आहे त्यानीच दिलेले प्रसाद देव स्वीकारतात, आणि त्याला जे हवे ते देतात. २४३

प्रजापति ज्याने हे पवित्र नियम तयार केले ते ह्याच तत्वशिलतेच्या बळावर आणि ऋषी वेदाचा अभ्यास करू शकले तेसुद्धा ह्याच तत्वशिलतेनेच. २४४

ह्या जगाची उत्पत्ती सुद्धा देव जाणतात कीं, तत्वशिलतेतूनच झाली आहे. अशारितीने तत्वशिलतेचे महत्व सांगितले जाते. तत्वशिलतेची तुलना दुसऱ्या कशाशीही होत नाही. २४५

दररोज वेदाचे वाचन करणे, आपापल्या कुवती प्रमाणे यज्ञ करणे, आणि सहनशिलता ह्या गुणांमुळे सर्व खुनाच्या पापातून मुक्तता मिळते. २४६

जसा अग्नी त्यावर ओतलेले इंधन ताबडतोब खाऊन टाकतो तसेच वेदाचे ज्ञान सर्व दोषांचे निराकरण करते. २४७

आता पर्यंत सर्व समक्ष करण्याच्या तपस्यांची माहिती पाहिली ह्यापुढे गुप्ततेत करावयाच्या तपस्येची माहिती करून घेऊ या. २४८

सोळा वेळा प्राणायाम दररोज करणे त्याशिवाय व्यहती आणि ओऽम, जपणे असे नियमितपणे एक महिना केले तर महापातका (ब्रह्महत्या) पासून सुद्धा सुटका होते. २४९

सुरा पिणारा जर कुत्साने गायिलेले ऋचा, "ओह, अग्नी तुझ्या सामर्थ्याने माझे सर्व दोष जाऊ देत... वगैरे", वशिष्ठाने गायिलेले, "त्यांच्या ऋचा गाऊन वशिष्ठ पहाटे उठले... इत्यादी. महीत्र व शुद्धवती ऋचा, २५० सोने चोरणारा सुद्धा तत्क्षणी मुक्त होतो. जर तो मनापासून पुटपुटला, "मधला बंधु अशा सुंदर प्राचीन होत्रीचा" आणि शिवसंकल्प. २५१

गुरुच्या पत्नीबरोबर संभोग घेणारा ताबडतोब मुक्त होतो जर तो पुन्हा पुनः घोकत राहिला, हविश्रपंत्य ऋचा जिची सुरुवात होते, "काळजी नको दुदैव नको", त्यानंतर, "खरोखर असेच असेच," आणि पुरुष सुक्तातील ऋचा पुटपुटेल. २५२

ज्याला कोणाला त्याच्या महा अथवा क्षुल्लक पापातून मुक्तता हवी असेल त्याने ऋचा गाव्यात एक वर्षभर, "अहो, वरुण, आणि "जो काय अपराध झाला... अहो वरुण", वगैरे २५३

ज्याने अभद्र खाण्याचे पाप केले, नको ते, नको त्या माणसा कडून दान, भेटवस्तु घेणे असे अपराध केले तो मुक्तीसाठी "तरत्समंदीय" ऋचा तीन दिवस गायिल. २५४

ज्याने बरीच पातके केली आहेत तो नदीत स्नान करत, चार ऋचा गायिल ज्या रुद्र, व सोमाला अर्पिलेल्या आहेत व तीन ऋचा ज्या आर्यमन्, वरुण व मित्र ह्यांना अर्पिलेल्या आहेत. असे एक महिना करावे. २५५ भयंकर अपराध केलेला पुटपुटेल सात ऋचा ज्यांची सुरुवात होते, "इंद्र... , असे सहा महिने करील. पाण्यात ज्याने अपराध केले आहेत तो एक महिना भिक मागून त्या भिकेवर राहिल. २५६

द्विजाचे मोठे पाप माफ होते जर तो लोणी वाहून शकल-होम मधील ऋचा गायिल. अथवा स्तुतीची ऋचा गायिल. २५७

खूनाच्या अपराधा पासून मुक्तता मिळविण्यासाठी, तो एक वर्षभर गाई चरावयास नेईल. त्याशिवाय तो पवमणी ऋचा मनापासून गायिल व फक्त भिकेवर राहिल. २५८

शुद्ध मनाने व शरीराने तो तिनदा वेदातील संहिता वनात एकांतात बसून गायिल व त्याबरोबर तीन परक तपस्या करील. असे केल्याने जात मोडल्याच्या पापातून त्याची मुक्तता होईल. २५९

जर तो तीन दिवस अनशन करील, दिवसातून तिनदा स्नान करील, आणि ते करतांना पाण्यात बुडी मारून अघमर्शन ऋचा पुटपुटेल (मनात) तर तो जात मोडल्याच्या पातकातून मोकळा होईल. २६०

जसा अश्वमेध यज्ञ सर्व दोष नाहीसे करतो तसेच अघमर्शन ऋचेचे गायन सर्व दोष नष्ट करते. २६१

ज्या ब्राह्मणाने ऋग्वेद मुखोद्गत केला आहे त्याने जरी तिनही लोक नष्ट केले तरी तो सर्व दोषांपासून मुक्त असतो, त्याने काहीही, कोणाचेही, कोणाकडूनही असे खाणे केले तरी त्याचा त्याला दोष लागत नाही. २६२

जो मनाच्या एकाग्रतेने ऋग्संहिता, यजुसंहिता अथवा सामवेद असे गायिल व त्या बरोबर उपनिषद वाचेल तो सर्व पापांपासून मुक्त राहिल. २६३

जसे मातीचे ढेकूळ पाण्यात टाकले तर ते पटकन विरघळते तसेच तीन वेदांच्या प्रभावात सर्व पातके नष्ट होतात. २६४

ऋच्, यजू जे ऋच् पेक्षा थोडे वेगळे आहे त्या बरोबर साम असे तीन ज्याला येतात तो द्विज वेदशास्त्र संपन्न समजला जातो. २६५

सुरुवातीचे त्रिवेणी ब्रह्म ज्याच्यावर पवित्र शास्त्र आधारले आहे, त्यातून तीन वेद उत्पन्न झाले ते गुप्त राखले गेले पाहिजे. अशा सर्वांचे ज्ञान असलेल्या ब्राह्मणास वेदाचार्य असे समजतात. १६६

भाग अकरावा संपला -

एकंदर भाग बारा आहेत.

- १) पहिल्या भागात विश्वाची निर्मिती, द्विजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- २) नंतरच्या पांच भागांत दैनंदिन कामे, विधि, विवाह आदिचे जीवन, कुटूंब जीवन, गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये व नंतरच्या वानप्रस्थाश्रमातील जीवन
- ३) सातवा व आठवा भाग सैनिकाची कर्तव्ये व राजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- ४) नववा भाग कायदा कानु बाबतची माहिती देतो.
- ५) दहावा भाग जाती व्यवस्था व समाज व्यवस्था आणि राज्य व्यवस्थे बाबतची माहिती दिली आहे.
- ६) अकरावा व बारावा भाग समाजाची व व्यक्तीची नैतिक मुल्ये सांगितली आहेत, तत्वज्ञान व अध्यात्म ह्यांची माहिती दिली आहे. त्यात सत्य, पाप, पुण्य, संन्यास, तपस्या, तत्वशिलता, पश्चान्ताप ह्यांचा विचार केला आहे.
- ७) बाराव्या भागात पवित्र नियम काळानुसार बदलण्याची पद्धत दिली आहे त्याचा अर्थ मनुस्मृती उत्क्रांतवादी असून जडवादी नाही हे स्पष्ट होते. त्यात हे नवीन नियम कोणी करावेत व कोणी करू नयेत ह्याबद्दलचे आदेश दिले आहेत.

हिंदू मान्यता उत्क्रांत होतात म्हणजे कालाच्या अनुसराने बदलतात. तसे ईस्लाम मध्ये होत नाही. म्हणून शंभर वर्षांपूर्वीचा हिंदू धर्म आज पाळला जात नाही. हिंदू परंपरा एकाद्या वृक्षा प्रमाणे असतात व इस्लामच्या परंपरा एकाद्या पुतळ्याप्रमाणे असतात. म्हणजे वृक्ष जरी अनेक वर्षांचा जुना असला तरी त्याची प्रत्येक डाहळी नवीन व ताजी असते. तसेच पुतळा जुना असेल तर त्याचा प्रत्येक भाग तितकाच जुना असतो. पुतळा तुटला तर तो पुन्हा तयार होत नाही त्या उलट वृक्ष मोडला तर तो पुन्हा वाढून तयार होत असतो. हिंदू परंपरा सतत पुनरुज्जीवित होत (उत्क्रांतवादी) असतात, बदलत असतात तसे इस्लाम अथवा ख्रिश्चन धर्मात होत (जडवादी) नाहीत. हिंदूमध्ये अनेक विचार प्रवाह आढळतात तसे इस्लाम व इतर धर्मात नसते. तेथे एकच विचार प्रवाह असतो. त्यांना संस्थापक असतो. त्यांचा एकच देव असतो. त्यात कोणी बदल सुचवला तर तो अधर्म समजला जातो व त्याविरुद्ध कारवाई होते. हे सर्व असल्याने ते पुरस्कृत धर्म ठरतात तसे हिंदू मध्ये नाही. हा महत्वाचा फरक आहे. म्हणून हिंदू हा प्रचलित अर्थाने धर्म ठरत नाही. ती एक विचार प्रणाली आहे जी सदैव अद्ययावत होत रहाते आहे.

उपलब्ध माहितीप्रमाणे मनुस्मृती इसवी सन पूर्व १५०० वर्षे लिहीली गेली.

मनुस्मृती – बारावा भाग {१-१२६}

अहो पापविरहीत अशा महात्म्या, आता पर्यंत चार वर्णांच्या लोकांनी पालन करावयाचे पवित्र नियम तू सांगितलेस, आता आम्हाला सत्याला धरून सांग, त्या चार वर्णांच्या लोकांच्या कर्मांचे अंतिम फळ काय असते. १

मनु मधून उत्पन्न झालेला महा ऋषी भृगु म्हणाला, "ऐका, कर्मांच्या संबंधा बदलचा निर्णय". २ कर्म जे मनातून, वाणीतून व शरीरातून उत्पन्न होते, त्यामुळे, चांगले व वाईट परिणाम होतात आणि त्याप्रमाणे माणसाच्या विविध अवस्था होतात त्या उच्च मध्यम व नीच अशा असू शकतात. ३

एक गोष्ट लक्षात असू द्या ती अशी किं, मनामुळे प्रामुख्याने शरीराच्या हालचाली होतात त्या तीन प्रकारच्या असतात. त्या तीन जागी होतात व त्यांचे दहा प्रकार आढळतात. ४

दुसऱ्याची मालमत्ता आवडणे, अयोग्य गोष्टींचा विचार करणे व चुकीच्या तत्त्वाला मानणे ह्या मनाच्या शरीरावरील पापकारक अशा तीन प्रकारच्या हालचाली असतात. ५

वाचेच्या तीन पापकारक हालचाली आहेत, अर्वाच्य वाचा व खोटे बोलणे, दुसऱ्यांच्या बाबत वाईट बोलणे, आणि वाढ्यात बडबडणे अशा आहेत. ६

दिलेले नाही ते घेणे, परवानगी शिवाय निष्पाप प्राण्याला इजा करणे, व दुसऱ्याच्या बायको बरोबर संभोग घेणे ह्या शरीराच्या तीन पापकारक हालचाली आहेत. ७ टीप: परवानगी शिवाय म्हणजे कोणाच्या ते दिलेले नाही.

माणसाच्या चांगल्या अथवा वाईट हालचालीचे परिणाम तो मनाने अनुभवतो. वाचेच्या बऱ्यावाईट हालचालीचे परिणाम तो त्याच्या वाचेनेच (श्रवणाने) अनुभवतो आणि शरीराचे शरीराने अनुभवतो. ८

शरीराने केलेल्या पापकारक कृत्यामुळे तो पुढच्या जन्मी दगड बनतो, वाचेच्या पापामुळे तो पक्षी होतो आणि मनाच्या पापकारक हालचालीमुळे तो नीच कुळात जन्मतो. ९

ज्या माणसाचा ह्या तीन गोष्टींवर ताबा आहे त्याला त्रिदंडीन् असे म्हणतात. ज्याचा फक्त वाचेवर ताबा आहे त्याला वादंडी म्हणतात आणि ज्याचा ताबा फक्त मनावर आहे त्याला मनोदंडीन् असे म्हणतात. शरीरावर ताबा आहे तो कायादंडीन् समजला जातो. १०

जो माणूस त्रिदंडीन् असतो व त्याप्रमाणे त्याचा संपूर्ण संयम तिनावरही असतो तो इच्छा काबूत ठेवतो, राग आवरतो अशारितीने संपूर्ण नियमनाने यशस्वी होतो. ११

जो स्वताच्या मर्त्य शरीराला अशा पापकारक हालचाली करण्यास सांगतो त्याला क्षेत्रज्ञ समजतात. पण जो प्रत्यक्ष त्या करायला लावतो त्याला भूतात्मा म्हणतात. १२ टीप: क्षेत्रज्ञावर मायारूपी लिंगदेहाचा प्रभाव झाल्यामुळे त्याचा भूतात्मा बनतो.

दुसरा एक स्व असतो तो शरीरातून उत्पन्न होतो त्याला जीव असे म्हणतात. तो क्षेत्रज्ञाला शरीराच्या सुख दुःखकारक वासनांची ओळख करून देतो जी क्षेत्रज्ञ त्याच्या अनेक जन्मात ओळखत रहातो. १३

स्वयंभू व क्षेत्रज्ञ जे एकमेकात गुंतलेले असतात ते त्या अनेक शरीरात स्थित असलेल्या भूतात्म्याच्या रूपात घूसतात. १४

त्यातून अनेक प्रकारची शरीरे उत्पन्न होतात. ती सतत विविध रूपात अनेक प्राणी तयार करतात जी कर्म करण्यास प्रवृत्त होतात. १५

वाईट माणसातून एक आणखीन (सुक्ष्म) देह उत्पन्न होतो त्याच्या मृत्यू नंतर, जो पंच महाभूतांपासून बनतो आणि तो त्या माणसाला नरकात साथ देतो. १६

जेव्हा तो कुकार्मा त्या देहाच्या माध्यमाने नरक यातना भोगून घेतो, ज्या यमाने त्याला दिलेल्या असतात, तेव्हा त्या देहाचे भाग पुन्हा पंचमहाभूतात विलीन होतात. १७

अशारितीने नरक यातना भोगून झाल्यावर, ज्या यातना वासनेच्या आहारी गेल्यामुळे त्याने केलेल्या कर्मांचे फळ स्वरूप असतात आणि ज्या दुःखाने भरलेल्या असतात, तो शुद्ध झाल्यासारखा पुढे त्या दोघांना (स्वयंभू व क्षेत्रज्ञ) भेटतो. १८

ते दोघे त्याची बारीक पहाणी करतात. त्याचे भले बुरे ते न कंटाळता तपासतात व मग त्यांचे मिलन होते त्यातून त्या आत्म्याला सुख अथवा दुःख मिळते ह्या व नंतरच्या जन्मात. १९

जर तो आत्मा जास्त करून सद्मार्गी असेल तर त्या प्रमाणे तो स्वर्गात जाईल व कुमार्गी असेल तर त्या त्या कर्माच्या प्रमाणात तो नरकात पंचमहाभूतांच्या पोषाखात प्रवेश करील. २०

परंतु, जर त्यात चांगले गुण कमी व वाईट जास्त असतील तर तो पंचमहाभूतांच्या पोषाखातून बाहेर येऊन पुन्हा यमाच्या नरकात यमयातना भोगण्यासाठी फेकला जातो. २१

सर्व पापभोग पूर्ण झाल्यावर तो त्यातून मुक्त होतो त्यानंतर तो आत्मा पुन्हा पंचमहाभूतांच्या पोषाखात प्रवेश करील. २२ टीप: पंचमहाभूत म्हणजे आकाश, जल, वायु, पृथ्वी आणि अग्नी ही पांच तत्वे. त्यांची नांवे त्यांच्या प्रमाणानुसार उतरत्या क्रमाने दिली आहेत. म्हणजे आकाश तत्वाचे प्रमाण सर्वाधिक व अग्नीचे सर्वात कमी असे आहे. परंतु, जेव्हा भूतात्मा (मेलेल्या माणसाचा आत्मा) पंचमहाभूतांचा पोषाख करतो असे म्हणले जाते तेव्हा ह्या पांच भूतांचा त्यात उल्लेख होत असतो म्हणून भूतात्मा असा उल्लेख होतो.

जसे माणसाला ही प्रक्रिया (मरणानंतरची) समजते तसे तो शहाणा असेल तर आयुष्यात फक्त चांगले कर्म करण्याचा निर्धार करील. २३

सत्व, रजस् आणि तमस् असे तीन गुण त्याच्यात (आत्म्यात) असतात त्यांच्या मुळे स्वयंभू व क्षेत्रज्ञ सर्व भूतांत प्रवेश करतात. २४

जेव्हा ह्या तीनांपैकी एक गुण प्रामुख्याने असेल तर त्या गुणाने तो ओळखला जातो. २५

चांगुलपणा हा सत्व गुणाचा भाव आहे. अज्ञान व त्यातून उत्पन्न होणारे भाव तमोगुणाचे असतात. प्रेम व द्वेष, दुःख असे विरोधात्मक त्या दोघातील सर्व मिश्र भाव रजोगुणात येतात. अशारितीने हे तीन गुण सर्वात आढळून येतात. २६

जेव्हा माणसाला आनंदाची, मनःशांतिची भावना होते तेव्हा त्याने समजावे किं, तो सात्विक म्हणजे चांगुलपणात आहे. २७

ज्यामुळे वेदना (मनाच्या प्रामुख्याने) व त्याबरोबर येणारे असमाधान ह्यातून रजोगुण व्यक्त होतो. त्यातून अनेक हालचाली सुरु होतात. त्या थांबवता येत नाहीत. समाधान मिळवण्यासाठी तो पुन्हा पुनः वासनेच्या आहारी जातो. २८

त्यातून मोह उत्पन्न होतो. मोहाचे स्वरूप असे असते की, त्याचे नीटपणे आकलन होत नाही व मग तो त्यात भरकटत रहातो. त्यातून पुढे जो गोंधळ निर्माण होतो (मनाचा) त्याला अज्ञान म्हणतात. तोच तमोगुण समजावा. २९

मी ह्यापुढे जाऊन त्यांच्या परिणामाची सविस्तर चर्चा करणार आहे. उत्कृष्ट परिणाम, मध्यम परिणाम व निकृष्ट परिणाम असे ते आहेत. ३०

वेदाचा अभ्यास, तत्वशिलता, ज्ञानाची आवड, शुद्धता, भोगइंद्रीयांवर संयम, स्तुत्य कार्य करण्याची इच्छा, आणि आत्म्यावर चिंतन ध्यान ह्या गोष्टी सात्विक गुणात (चांगुलपणात) येतात. ३१

विविध उपक्रम करण्याची लालसा, पापकारक गोष्टींचे आकर्षण, वासनामय रहाण्यात आनंद मानणे, ह्या रजोगुणाच्या गोष्टी आहेत. ३२

लोभीपणा, आळस, संशयीपणा, क्रौर्य, नास्तिकता, पापकर्माची विशेष आवड, भ्रष्टाचाराची प्रवृत्ती, दुर्लक्ष करण्याचा दोष, ही तमोगुणाची लक्षणे आहेत. ३३

कालमाना प्रमाणे (भूत, वर्तमान आणि भविष्य) हे तीन गुण कसे वागतात ते अनुक्रमे आता सांगतो. ३४ जर माणसाला त्याने भूतकाळात केलेल्या, हल्ली करत असलेल्या अथवा उद्या करणार असणाऱ्या कामाबद्दल शर्म वाटत असेल तर ते तमोगुणाचे लक्षण समजावे. ३५

जर माणसाला त्याने जे काम केले अथवा करतोय व उद्या करण्याचा बेत आहे त्याबद्दल अभिमान आहे व त्या प्रित्यर्थ त्याला प्रसिद्धी मिळावी अशी अपेक्षा आहे तो रजोगुणी समजावा. ३६

जर माणूस त्याच्या केलेल्या, करत असलेल्या व उद्या करणार असणाऱ्या कामाबद्दल पूर्ण जागरूक असेल, समाधानी असेल व त्याबद्दल कोणतीही लाज वाटण्या सारखे नसेल तर ते सात्विकतेचे लक्षण समजावे. ३७

वासनामय भोग घेतल्यानंतर तो पुन्हा पुनः घेण्याची तीव्र इच्छा हे तमोगुणाचे लक्षण आहे. संपत्ती, प्रसिद्धी, मानसन्मान ह्यात रमणारा राजोगुणी आणि आत्म्याच्या बद्दल समजून घेण्याची इच्छा असणे व अध्यात्मिक प्रगतीची अभिलाषा ही सत्वगुणाची लक्षणे समजावीत. असे हे चढत्या क्रमाने सुधारत जाणारे गुण आहेत हे लक्षात घ्यावे ३८

आता मी सांगणार आहे, आत्मा कसा आपले शरीर बदलतो आणि त्या मागील ह्या तीन गुणांचा प्रभाव काय असतो त्या बद्दल. ३९

जे चांगुलपणात सतत रहातात ते आत्मे देवाच्या पातळीला जातात, जे रजोगुणी असतात ते माणसाच्या योनीत येतात आणि जे सतत तमोगुणी रहातात ते पशुच्या योनीत जातात. ४०

असे जरी ठोकळमानाने असले तरी त्यात काही गोष्टी पहाव्या लागतात त्या अशा किं, एका माणसात हे तीनही गुण निरनिराळ्या वेळी निरनिराळ्या तीव्रतेने आढळतात, त्याप्रमाणे त्यांचा प्रभाव पुढच्या जन्मी कोणती योनी मिळणार ह्यावर होत असतो. ह्या गुणाच्या सुद्धा पुन्हा तीव्र, मध्यम व मंद अशा तीन अवस्था असतात त्याचा सुद्धा परिणाम होत असतो. ४१ टीप: एकंदर ही प्रक्रिया बरीच क्लिष्ट असते.

तमोगुणाची सातत्याने तीव्र अवस्था असेल तर वनस्पती, बारीक किडे, किटक, मासे, साप, कासव, गुरं, वनप्राणी अशा योनीत तो जातो. ४२

तमो व रजो ह्यांच्या समसम प्रभावामुळे हत्ती, घोडे, जंगली माणसे, सिंह, वाघ, डुक्कर, ह्या योनी मिळतात. ४३

सत्व व तमो गुणाच्या समसम प्रभावामुळे करण, सुपर्ण, दांभिक माणूस, राक्षस, पिशक अशा योनीत जातो. ४४

रजोगुणाच्या व तमोगुणाच्या समसम प्रभावामुळे घल्लू, मल्लू, नट, हलकी कामे करणारी, व्यसनी माणसे असे जन्मतात. ४५

रजोगुण व सत्वगुणाच्या समसम प्रभावामुळे राजे, क्षत्रिय, पुरोहीत, हे जन्मतात. ४६

रजोगुण कमी व सत्वगुण तीव्र अशा मिश्र प्रभावामुळे गंधर्व, गुह्यक, देवांची सेवा करणारे पुरोहीत, अप्सरा, असे उच्च कोटीतील योनीत जन्मतात. ४७

सत्वगुणाच्या जास्त व रजोगुणाचा कमी अशा प्रभावामुळे जोगी, संन्यासी, ब्राह्मण, वैमानिक देवता, चंद्रलोकीचे, आणि दैत्य हे जन्मतात. ४८

याज्ञिक, ऋषी, देव, वेदीक, स्वर्गीय प्रकाश, पितर आणि सध्यक हे सत्वगुणाच्या तीव्र प्रभावामुळे जन्मतात. ४९

सत्वगुणाच्या अतितीव्र प्रभावामुळे मोठे ऋषी, ब्रह्म, विश्वाचे पवित्र नियम सांगणारे, जग चालवणारे, अगम्य शक्तीमान असे थोर लोक जन्मतात. ५०

अशारितीने हे तीन गुण, त्यांच्या तीन अवस्था अशा सर्वांचा प्रभाव कसा आत्म्यांच्या पुनर्जन्मांवर व त्यामुळे ह्या जगाच्या रहाटीवर पडतो ते सांगितले. ५१

भोगाच्या व वासनेच्या सतत आहारी जाण्यामुळे तसे आत्मे कर्तव्य बजावत नाहीत व उलट आणखीन खालच्या पातळीला जातात असे होत शेवटी ते अगदी नीचतम योनीत जाऊन पडतात. ५२

त्यांच्या कर्मानुसार ते कोणत्या योनीत प्रवेश करतात आणि हे कोणत्या कर्मांमुळे होते त्याची माहिती क्रमवार सांगतो. ५३

महापातक केलेले, अनेक वर्षे यमयातना भोगून बाहेर आल्यावर पुन्हा जन्म कोणत्या कुळात कोठे घेतात ते पहा. ५४

ब्राह्मणाची हत्या करणारा कुत्रा, डुक्कर, गाढव, उंट, गाय, बकरी, मेंढी, हरीण, चांडाळ, आणि पुक्कस अशा योनीत जन्म घेतात. ५५

ब्राह्मण जो सुरा पितो तो लहान किटकाच्या, पतंगाच्या, पक्षी जे मलविष्टेवर जगतात तशा योनीत जन्म पावेल. किंवा विनाशकारी हिंस्र प्राण्याच्या योनीत जन्मेल. ५६

ब्राह्मण जो दुसऱ्या ब्राह्मणाचे सोने चोरेल तो अनेक जन्म कोळिष्टके बांधणाऱ्या किटकाच्या योनीत, सापाच्या, पालीच्या, जलचर प्राण्याच्या अथवा विनाशकारी पिशकाच्या योनीत जन्मेल. ५७

गुरुच्या पत्नी बरोबर संभोग घेईल तो शेकडो वेळा गवताच्या योनीत जन्मेल. तसेंच, झुडपे, वेली, मांसाहारी जीव, दात असलेले प्राणी, आणि दुष्टपणा करणारे अशा योनीत जन्मेल. ५८

दुसऱ्याला त्रास देण्यात आनंद मानणारा मांसाहारी श्वापदाच्या योनीत जन्मेल. अभद्र खाणारा, अब्याच्या योनीत, चोऱ्या करणारा स्वताचे मांस खाणाऱ्या जीवांच्या योनीत जन्मेल. किंवा अति नीच कुळात अथवा प्रेतयोनीतच रखडून राहिल. ५९

जातीबाहेर काढलेल्यांशी संबंध ठेवणारा, दुसऱ्याच्या बायकोकडे जाणारा, दुसऱ्याची (ब्राह्मणाची) मालमन्ता हडप करणारा हे सर्व ब्रह्मराक्षस होतील. ६०

लोभापोटी जो ब्राह्मण, मौल्यवान रत्ने, मोती, प्रवाळ अशा गोष्टी चोरेल तो पुढच्या जन्मी सोनाराच्या घरात निपजेल. ६१

धान्य चोरणारा ब्राह्मण उंदीर होतो, सोने चोरणारा हंस होतो, पाणी चोरणारा प्लवंग (पाण्यात तरंगणारे सुक्ष्म जीव) होतो, मध चोरणारा किटक होतो, दुध चोरणारा गायीच्या जन्मात येतो, मसाले चोरणारा कुत्रा होतो, लोणी चोरणारा मुंगुस होतो. ६२

मांस चोरणारा गिधाड होतो, चरबी चोरणारा काळा बगळा होतो, तेल चोरणारा तैलपक (एक पक्षी) होतो, मीठ चोरणारा किटक होतो, ताक चोरणारा बक पक्षी होतो. ६३

रेशीम चोरणारा पक्षी होतो, तागाचे कापड चोरणारा बेडूक होतो, कापड चोरणारा बगळा होतो, गाय चोरणारा घोरपड होतो, काकवी चोरणारा घुबड होतो. ६४

महागडे अन्तर चोरणारा कस्तुरी उंदीर होतो, पालेभाजी चोरणारा मोर होतो, शिजलेले खाद्य चोरणारा साळुंकी होतो, कच्चे खाद्यपदार्थ चोरणारा साळिंदर होतो. ६५

अग्नी चोरणारा करकोचा होतो, घरातील भांडी चोरणारा कुंभारीण किडा होतो, रंगवलेले कापड चोरणारा त्तिर पक्षी होतो. ६६

हरीण अथवा हत्ती चोरणारा कोल्हा होतो, घोडा चोरणारा वाघ, फळे व कंदमुळे चोरणारा माकड, बाई पळवणारा अस्वल, पाणी चोरणारा काळा कोंबडा, वाहन चोरणारा उंट होतो, गुरं चोरणारा बोकड होतो. ६७

दुसऱ्याच्या वस्तु बळजबरीने घेणारा तसेंच यज्ञ करता तयार केलेले प्रसादाचे चोरणारा पशु होतो. ६८

स्त्रीने जर अशाच चोऱ्या केल्या तर वर दिल्याप्रमाणे त्या त्या प्राण्याची मादी म्हणून जन्म घेईल. ६९

चार वर्णांच्या लोकांनी त्यांची दिलेली कर्तव्ये पार पाडली नाहीत जगतांना तर, ते पुढच्या जन्मी दस्युचे सेवक होतील, त्यांना विदरूप शरीर मिळेल. ७०

जो ब्राह्मण त्याची कर्तव्ये पार पाडणार नाही तो मेल्यानंतर उल्मुख प्रेताच्या अवस्थेत जाईल. असे प्रेत योनीतील ओकलेले खातात. क्षत्रियाने त्याची कर्तव्ये पार नाही पाडली तर तो कत्पुतन प्रेत योनीत जाईल, जे मृत शरीराचे भाग खातात. ७१

वैश्य ज्याने आपले विहितकर्म कर्तव्य योग्य प्रकारे पाड पाडले नाही तो मेल्यानंतर मैत्रक्षयोतीक प्रेतयोनीत प्रवेश करील व पुंवावर जगेल. शुद्राने त्याचे काम नाही केले तर तो कैलशक प्रेतयोनीत जाईल व तो किडे खाईल. ७२

वासनेच्या आहारी गेलेले लोक जसे त्या वासनेत जास्त रमतात तसे ती वासना वाढत जाते. ७३

असे वासनामय जीवन जगल्यामुळे त्यांना जे वेदनामय पापभोग भोगावे लागतात ते त्या प्रमाणातच असतात. ७४

नरकात फेकल्या सारखे भयावह अनुभव ते तमिस्र आणि अशा नरकात घेतात, अशा जंगलात जेथे तलवारी

सारखी पाने आहेत त्यात ते चुरगळले जातात. ७५

गिधाडांनी व घुबडाने चावून खाल्याच्या कळा त्यांना भोगाव्या लागतात. तापलेल्या वाळुत भाजले जातात, पाण्यात उकळवल्या सारखे शिजवले जातात असे असह्य वेतनामय भोग भोगावे लागतात. ७६

अभद्र योनीत जन्म होतो व तेथे सतत दुःख अनुभववास येते, थंडी व उष्णता ह्यांच्यात पोळून निघणे अशा अनेक यातना त्यांना भोगाव्या लागतात. ७७

पुन्हा पुनः अभद्र योनीत जन्म मिळतो त्याच्या यातना भोगाव्या लागतात त्या शिवाय साखळदंडात अडकल्याच्या असह्य वेदना सहन कराव्या लागतात, विनाकारण कैदेत पडतात. ७८

स्वताच्या प्रिय आपतांपासून विरह, वाईट लोकांच्या सहवासात रहावे लागणे, धंद्यात नुकसान होणे, मित्रा कडून फसवणूक होणे, शत्रूंकडून त्रास होणे असे तापदायक अनुभव भोगावे लागतात. ७९

म्हातारपणात रखडून रहाणे, मरण मागूनसुद्धा ते न मिळणे, रोगजर्जर अवस्थेत रहावे लागणे, ८०

ह्या जन्मात ज्या मनस्थितीत तो कर्म करतो त्याच प्रकारे त्याला पुढच्या जन्मात ते कर्म परत मिळते. ८१ टीप: जसे करावे तसे भरावे.

कुकर्मांचे परिणाम कसे होतात ते पाहिले, आता पाहूया ब्राह्मणाला स्वर्गीय सुख देणारी कर्मे कोणती आहेत. ८२

वेदाचा अभ्यास, तत्वशिलता, खऱ्या आत्मज्ञानाची अभिलाषा, भोगईंद्रीयांचे संयमन म्हणजेच सुखोपभोगां बदल उदासीन असणे, कोणालाही उपद्रव न करणे, गुरुची सेवा करणे ही कर्मे स्वर्गीय सुख देणारी आहेत. ८३

तुम्ही विचाराल, ह्या दिलेल्या उत्तम कर्मातील कोणते कर्म सर्वात जास्त प्रभावी आहे? ज्यामुळे जास्तीत जास्त सुख ब्राह्मणाला मिळेल. ८४

त्याचे उत्तर असे आहे की, आत्म्याचे ज्ञान हे सर्वात श्रेष्ठ कर्म आहे. त्याचे कारण ते विज्ञान अंतिम आहे अशा करता की, त्यामुळे अमरत्व प्राप्त होते. ८५

वर उल्लेखलेल्या सहा कर्मांत वेदात दिलेल्या गोष्टी करणे असे काम सर्वात श्रेष्ठ आणि परिणामकारक असते. त्यामुळे जे सुख ह्या जन्मात व पुढील जन्मात मिळते ते अवर्णनीय असते. ८६

वेदात दिलेले यज्ञ करतांना त्याचे नियम पाळणे हे त्यात येते. त्यात ज्या क्रमाने त्यांचे पालन करावे ते सुद्धा आहे त्याचे अनुकरण करावे. ८७

वेदात दिलेल्या कर्मांचे पालन करण्यामुळे दोन परिणाम मिळतात, एक आहे ह्या आयुष्यात सुख देणारे त्याला प्रवृत्त असे म्हणतात. दुसरे आहे पुढील जन्मात सुख देणारे त्याला निवृत्त असे म्हणतात. ८८

ज्या कर्मांमुळे ह्या आयुष्यातील जीवन सुखमय व्हावे आणि ऐहिक जीवन दिर्घकाळ चालू रहावे अशा अभिलाषेने जे कर्म केले जाते ते प्रवृत्त कर्म असते. परंतु, जे कर्म कोणतीही अशी अभिलाषा न बाळगता केवळ आत्मज्ञानासाठी केले जाते ते निवृत्त कर्म समजले जाते. ८९ टीप: बहुधा निवृत्त कर्मांची फळे पुढील जन्मातच प्राप्त होतात हे लक्षात घ्यावे.

जो काळजी पूर्वकपणे प्रवृत्त कर्म करतो तो देवांच्या योग्यतेला पोहोचतो व जो निवृत्त कर्म करतो तो मोक्ष प्राप्त करतो. ९०

जो स्वत्वाचा त्याग करतो जर स्वताला इतर गोष्टीत असल्याचे ओळखत असला तर, तो स्वयंप्रकाशित असा मुक्तात्मा होतो. ९१

वर दिलेल्या यज्ञांचा त्याग केल्यानंतर तो ब्राह्मण वेदाच्या अभ्यासात जास्त लक्ष घालील आणि आत्म्याच्या शोधात तो त्याच्या वासनांचा त्याग करील. ९२

अशा साधनेने अस्तित्वाचे कारण समजते, विशेष करून ब्राह्मणासाठी कारण, ते प्राप्त केल्याने द्विजाच्या जन्माचे सार्थक होते. ९३

वेद पितरांचे शाश्वत नेत्र असतात. माणसाच्या समजण्याच्या क्षमतेत आणि क्षमते पलिकडले सर्व त्या नेत्राने पहाता येते. हे शाश्वत सत्य आहे. ९४

त्या सर्व स्मृति (त्यातील परंपरा) आणि त्या भयावह व्यवस्था ज्यासुद्धा वेदांवर आधारीत नाहीत त्यांच्या ज्ञानाने (त्या शिकल्याने) मृत्यू नंतर कोणताही फायदा होत नाही. कारण, त्यांची मुळं तमस् म्हणजे अज्ञान रूपी अंधारात असतात. ९५

ते सर्व सिद्धांत, ज्यांना वेदाचा आधार नाही, ते उत्पन्न होतात व लवकरच नष्ट होतात कारण, ते व्यर्थ असतात व खोटे असतात, ते नंतरच्या काळातील आहेत असे समजावे. ९६

चार वर्ण, तीन जगे आणि चार अवस्था भूत, वर्तमान व भविष्य हे सर्व फक्त वेदांच्या मदतीनेच समजू शकतात. ९७

आवाज, स्पर्श, रंग, रुची, आणि पांचवा वास हे फक्त वेदामुळे समजू शकतात. त्यांची निर्मिती (वेदांच्या विधीमुळे होते) त्या नंतरच्या (दुय्यम) असतात. ९८

वेदातील शाश्वत ज्ञान सर्व चराचराला आधार देत असते. म्हणून, मी त्याला अत्युच्च समजतो. आणि त्यामुळेच हे चराचर कार्यरत असतात. ९९

वेदाचे विज्ञान जो जाणतो तो सैन्याचा प्रमुख, राज्याधिकारी, न्यायाधीश, सार्व भोमसत्ता भोगू शकतो. १०० पाप बुद्धीतून जे काही उत्पन्न होते ते सर्व वेदाच्या ज्ञानाने नष्ट होते जसे भडकलेला वन्ही (अग्नी) ओले लाकूडसुद्धा जाळून टाकतो. १०१

कोणत्याही जातीचा तो असो जर तो वेदाचे शास्त्र जाणत असेल तर तो जगत असतांना सुद्धा ब्रह्मात विलीन होतो. १०२

वेदाची शिकवण विसरणारे, वेद न शिकलेल्यापेक्षा श्रेष्ठ असतो, जे वेद स्मरणात ठेवतात ते त्यांच्या पेक्षा जास्त श्रेष्ठ असतात, जे वेदाचे ज्ञान प्राप्त करतात ते त्यांच्या पेक्षा जास्त श्रेष्ठ असतात, जे वेदातील ज्ञानाचा उपयोग करण्याचे जाणतात ते त्याहूनही श्रेष्ठ असतात. १०३

तत्वशिलता, पवित्र शिकवण ह्यांच्या माध्यमाने ब्राह्मण सर्व श्रेष्ठत्व प्राप्त करू शकतो. तत्वशिलतेने तो स्वता मधील दोष नाहीसे करू शकतो. पवित्र ज्ञानाने तो जन्ममरणाच्या बंधनातून मुक्त होत असतो. १०४

समजण्यासाठी तीन पुरावे लागतात, दृष्टी, अंदाज व मुलभूत ज्ञान (पवित्र शास्त्राचे) ज्यांच्यातून सर्व पारंपारीक शिकवण्याच्या व्यवस्था चालतात त्या पूर्णपणे समजणे त्याला जरूरीचे असते. त्यासाठी पवित्र शास्त्राला समजण्याची आवश्यकता असते. १०५

पवित्र शास्त्र तोच समजू शकतो जो ऋषींची वाणी समजण्याचा प्रयत्न करतो, वेदाला विरुद्ध असा अर्थ न काढता ते समजण्याचा प्रयत्न करतो. १०६

अत्युच्च आनंद देणारे कार्य आता पर्यंत सविस्तरपणे समजावून दिले. ह्यापुढे त्यातील पवित्र भाग जो मनुने सिद्ध केला तो सांगतो. १०७

असा प्रश्न विचारला जातो किं, त्या बाबी ज्यांच्याबाबत आता पर्यंतच्या शास्त्रात काहीही मार्गदर्शन नाही त्या बद्दल काय करावयाचे? तर त्याला उत्तर असे आहे किं, अशावेळी ब्राह्मण जे सांगतील तो विधी (नियम) समजावा असा संकेत आहे. १०८ टीप: ह्या नियमामुळे सनातन धर्म उत्क्रांत होत रहातो, बदलत रहातो.

त्या ब्राह्मणांना शिष्ट असे समजावे. जे पवित्र नियमानुसार वेदाचा अभ्यास करून त्या बरहुकूम परिशिष्ट तयार करतील ज्यामार्गे अशा न सांगितलेल्या बाबींवर मार्गदर्शन मिळेल. १०९

साधारणपणे दहा शिष्ट ब्राह्मण त्यासाठी नेमावेत परंतु, किमान तीन असावेत जे त्यांचे कर्तव्य करतील व नवीन नियम तयार करतील जे पवित्र नियमात जोडले जातील. त्यांना कोणीही विरोध करणार नाही. ११०

तीन जण जे प्रत्येक तीन वेदातील निदान एक जाणतो, दुसरा तर्क, मिमांसा, आणि निरुक्ती ह्यांचे वाचन करेल, तिसरा वेदातील पवित्र नियमांचे पठण करील असे ते असावेत. असे तिघे न्याय समितीचे सदस्य असतील. एकंदर दहा सदस्य असावेत. १११

एक ऋग्वेद जाणणारा, एक यजुर्वेद जाणणारा, एक सामवेद जाणणारा, अशा तिघांची एक समिती असेल. ते न्यायातील गुंतागुंतीची उकल करण्याची क्षमता असणारे असावेत. ११२

अज्ञानी लोकांच्या घोळक्याने केलेल्या नियमांपेक्षा एका ज्ञानी ब्राह्मणाने दिलेला आदेश जास्त महत्वाचा समजावा. ११३

अनेक जण जरी जातीने ब्राह्मण, परंतु वेदाचे ज्ञान नाही, अशा लोकांच्या शब्दाला नियमाचे महत्त्व प्राप्त होणार नाही. ११४

पवित्र नियमांची माहिती नसलेला, ज्ञानाच्या अंधारात असलेला, निर्बुद्ध असा जर कोणी नियम करील तर तो शंभरपट जास्त महापापी ठरेल. ११५

अत्युच्च आनंद देणारे व जास्तीत जास्त परिणामकारक असे जे आहे ते सांगितले, जो ब्राह्मण ह्या नियमांचे उल्लंघन करित नाही तो उच्च अवस्थेला जाईल. ११६

हे सर्व अति महत्वाचे पवित्र नियमांचे शास्त्र स्तुत्य देवतेने मला मानवजातीच्या कल्याणासाठी सांगावयाचे काम दिले. ११७

सर्व ब्राह्मण मनाची एकाग्रता करून स्वतामध्ये सर्व गोष्टी, खऱ्या आणि संभ्रम करणाऱ्या पहातील. कारण, जे स्वतामध्ये विश्व पहातात ते अन्यायाला कधीही साथ देणार नाहीत. ११८

स्व हेच अनेक देवांचे मुळ आहे. सर्व विश्व स्व वर अवलंबून असते. कारण, हा स्वच सर्व कामांना जोडणारा आहे. ११९

ब्राह्मणाने आकाशतत्वावर ध्यान करावे. कारण ते तत्व त्याच्या शरीरातील पोकळ्यांचा भाव असते. वायुतत्वावर कारण, ते शरीरातील अवयवांच्या हालचालीचा भाव असते. तेजतत्वावर ध्यान करावे कारण ते त्याच्या दृष्टी व जठराग्नीचा कारक भाव आहे. जलतत्वावर कारण ते शरीरातील सर्व स्रावांचा कारक आहे. आणि पृथ्वी तत्वावर कारण ते शरीराच्या घन भागांचा कारक भाव आहे. १२०

ब्राह्मण चंद्रावर ध्यान करील कारण, तो शरीरातील भागांचा कारकभाव आहे. क्षितिजाच्या पाव भागावर कारण, तो श्रवण इंद्रियाचा कारकभाव आहे. विष्णूवर ध्यान करील कारण, तो माणसाच्या हालचालींचा कारकभाव आहे. हरावर एक चिन्त करील कारण, तो शरीराच्या ताकदीचा कारकभाव आहे. अग्नी हा वाचेचा कारकभाव, मित्र कारण, तो सर्व उत्सर्जनांचा कारकभाव आहे. आणि प्रजापति कारण, तो त्याच्या जननेंद्रियाचा कारकभाव आहे. १२१

ब्राह्मणाने हे लक्षात ठेवावे की, पुरुषतत्व हे सर्व कारकभावांचा कारकभाव आहे. अतिसुक्ष्म आणि सोन्या सारखा तेजस्वी असून त्याचे आकलन केवळ बुद्धीनेच स्वप्नातच होऊ शकते. १२२

काहीजण त्याला अग्नी समजतात, काहीजण त्यालाच मनु समजतात, काही त्याला इंद्र समजतात, काही त्याला प्राणवायु समजतात, आणि काही त्याला ब्रह्म समजतात. १२३

पुरुषतत्व सर्व चराचरांना पांच स्वरूपात व्यापून असते. ते त्यांना सतत उत्पन्न करते, वाढवते आणि नष्ट करीत असते. जसे रथाचे चक्र फिरते तसे हे होत असते. १२४

म्हणून जो ब्राह्मण स्वतात सर्व इतर चराचरांचा स्व पाहिल तर तो त्यांच्याशी समरस होईल. आणि अखेरीस ब्रह्मात एकरूप होईल. १२५

जो द्विज हे मनुने दिलेले शास्त्र गायिल आणि जर तो सद्गुणी वर्तनाचा असेल तर त्याच्या सर्व कामना पूर्ण होतील. १२६

भाग बारावा संपला – मनुस्मृती संपली -

एकंदर भाग बारा आहेत.

- १) पहिल्या भागात विश्वाची निर्मिती, द्विजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- २) नंतरच्या पांच भागांत दैनंदिन कामे, विधि, विवाह आदिचे जीवन, कुटूंब जीवन, गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये व नंतरच्या वानप्रस्थाश्रमातील जीवन
- ३) सातवा व आठवा भाग सैनिकाची कर्तव्ये व राजाची कर्तव्ये सांगितली आहेत.
- ४) नववा भाग कायदा कानु बाबतची माहिती देतो.
- ५) दहावा भाग जाती व्यवस्था व समाज व्यवस्था आणि राज्य व्यवस्थे बाबतची माहिती दिली आहे.
- ६) अकरावा व बारावा भाग समाजाची व व्यक्तीची नैतिक मुल्ये सांगितली आहेत, तत्वज्ञान व अध्यात्म ह्यांची माहिती दिली आहे. त्यात सत्य, पाप, पुण्य, संन्यास, तपस्या, तत्वशिलता, पश्चान्ताप ह्यांचा विचार केला आहे.
- ७) बाराव्या भागात पवित्र नियम काळानुसार बदलण्याची पद्धत दिली आहे त्याचा अर्थ मनुस्मृती उत्क्रांतवादी असून जडवादी नाही हे स्पष्ट होते. त्यात हे नवीन नियम कोणी करावेत व कोणी करू नयेत ह्याबद्दलचे आदेश दिले आहेत.

हिंदू मान्यता उत्क्रांत होतात म्हणजे कालाच्या अनुसराने बदलतात. तसे ईस्लाम मध्ये होत नाही. म्हणून शंभर वर्षापूर्वीचा हिंदू धर्म आज पाळला जात नाही. हिंदू परंपरा एकाद्या वृक्षा प्रमाणे असतात व इस्लामच्या परंपरा एकाद्या पुतळ्याप्रमाणे असतात. म्हणजे वृक्ष जरी अनेक वर्षांचा जुना असला तरी त्याची प्रत्येक डाहळी नवीन व ताजी असते. तसेच पुतळा जुना असेल तर त्याचा प्रत्येक भाग तितकाच जुना असतो. पुतळा तुटला तर तो पुन्हा तयार होत नाही त्या उलट वृक्ष मोडला तर तो पुन्हा वाढून तयार होत असतो. हिंदू परंपरा सतत पुनरुज्वित होत (उत्क्रांतवादी) असतात, बदलत असतात तसे इस्लाम अथवा ख्रिश्चन धर्मात होत (जडवादी) नाहीत. हिंदूमध्ये अनेक विचार प्रवाह आढळतात तसे इस्लाम व इतर धर्मात नसते. तेथे एकच विचार प्रवाह असतो. त्यांना संस्थापक असतो. त्यांचा एकच देव असतो. त्यात कोणी बदल सुचवला तर तो अधर्म समजला जातो व त्याविरुद्ध कारवाई होते. हे सर्व असल्याने ते पुरस्कृत धर्म ठरतात तसे हिंदू मध्ये नाही. हा महत्वाचा फरक आहे. म्हणून हिंदू हा प्रचलित अर्थाने धर्म ठरत नाही. ती एक विचार प्रणाली आहे जी सदैव अद्ययावत होत रहाते आहे.

उपलब्ध माहितीप्रमाणे मनुस्मृती इसवी सन पूर्व १५०० वर्षे लिहीली गेली.